

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İSLÂM SİYASET DÜŞÜNCESİNDE BİR TEFSİR
ÖRNEĞİ: NUSRATÜ'L-İSLÂM

DOKTORA TEZİ

Şeyhmus NEBATİ

İstanbul
Temmuz-2023

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İSLÂM SİYASET DÜŞÜNÇESİNDE BİR TEFSİR ÖRNEĞİ:
NUSRATÜ'L-İSLÂM

DOKTORA TEZİ

Şeyhmus NEBATİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

İstanbul
Temmuz-2023

TEZ ONAY SAYFASI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

Üye Prof. Dr. İzzet ER

Üye Doç. Dr. Murat KAYA

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TEMİMİ

Üye Dr. Öğr. Üyesi Adnan AKALIN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “İslâm Siyaset Düşüncesinde Bir Tefsir Örneği: Nusratü'l-İslâm” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Şeyhmus NEBATİ

ÖN SÖZ

İslâm tarihi boyunca siyasî düşünce ve siyasî yapılanma değişime uğrayarak yaşamaya devam etmiş ve bu süreçte siyasî hareketler, düşüncelerini Kur'ân'la destekleme çabalarını sürdürmüşlerdir. Siyasî düşüncelerin, İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'an'la bağlantı kurularak dile getirilmesi Hz. Osman dönemine kadar uzanmaktadır. Emevîler ve Abbasîler döneminde ise çeşitli fikrî ve siyasî akımların zamanla daha da sistemleşip mezhepleşmesi siyasî yorumların tefsirlere yansımada önemli bir etken olmuştur.

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında, İslâm coğrafyasının istilaya uğradığı dönemde Batı'nın meydan okumalarına karşı, Müslümanların maruz kaldığı problemleri, Kur'an'ı yeni bir anlayışla ele alarak nasların rehberliğinde çözümlenmeyi amaçlayan bir tefsir çeşidi ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda ortaya çıkan bu üslup, *İçtimaî Tefsir* metodudur.

İçtimaî tefsirin kurucusu kabul edilen Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza ile aynı dönemde yaşamış ve İçtimaî tefsirin ilk temsilcilerinden olması gerektiğini düşündüğümüz Abdulvehhab Lukaş, çeşitli sebeplerden ötürü adı bilinmeyen bir başka ıslahatçı müfessirdir. Yaşadığı dönemde Fas'ın önemli âlimlerinden birisi olan Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetine önde gelen savunucularındandır. *Nusratü'l-İslâm* adını verdiği tefsirini, Müslümanları Osmanlı hilâfetine sancağı altında birlik olmaya davet etmek amacıyla kaleme almıştır. Bu çalışmamızda *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsiri, öncelikle siyasî yönüyle konu edindik.

Abdulvehhab Lukaş'ın *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsirini çalışmaya başladığımızda, elimizde sadece dört cilt bulunuyordu. Ayrıca, eserin başında yer alan tanıtım dışında yazarın hayatı hakkında bilgi alabileceğimiz başka bir kaynak da bulunmuyordu. Müfessire ait tek bir nüshası bulunan ve yedi cüzden oluşan bu yazma eserin ilk cildi 2010 yılında, Titvan şehrinde yayınlanmıştı. On beş ciltlik bu hacimli eser, on iki yıllık sürecin sonunda, 2022 yılında son üç cildi de yayımlanarak tamamlanmış oldu. Bu arada 2021 yılının sonunda Fas'ta, Lukaş'ın hayatını anlatan bir kitap yayınlandı. Bu eseri, bütün dünyayı etkisi altına alan bulaşıcı Koronavirüs hastalığı (COVID-19) nedeniyle ancak bir yıl gecikmeyle elde edebildik. Bu kitapla birlikte, müfessirin hayat hikayesini zenginleştirerek yazma imkânı elde ettik. Kısaca, *Nusratü'l-İslâm*'ın ilim

dünyasına kazandırıldığı süreçte biz de eseri Türkçe olarak tanıtmış olduk. “Abdulvehhab Lukaş ve *Nusratü'l-İslâm* Adlı Eseri” başlıklı makalemizle birlikte, Türkçe yapılmış ilk çalışma olan tezimizin, Abdulvehhab Lukaş ve tefsiri *Nusratü'l-İslâm* hakkında çalışma yapmak isteyen araştırmacılarımız için zengin içerikli bir kaynak olacağını umuyoruz.

Çalışmamızda farklı bir yöntem izlemeye çalıştık. Eseri tanıtmakla yetinmeyerek, siyasî açıdan gelenekle irtibatlandırdık. Zamanın ruhunu kaçırmamak için çağdaş dönemin baskın terminolojisine de yer verdik. Bundan dolayı girişte siyaset bilimini özetledik. Birinci bölümde tarihi arka planı vermeye çalıştık. İdeal siyaset ve yönetim arayışı açısından büyük öneme sahip olan siyasetnamelerin genel özelliğini inceledik. İkinci bölümde, müfessiri ve eserini bütün yönleriyle tanıtmaya çalıştık. Üçüncü bölümde ise Kur'an'da geçen siyasî kavramlar çerçevesinde, *Nusratü'l-İslâm*'ın siyasî içeriğini yansıtmaya gayret ettik.

Sonuç olarak çalışmamızda, bir asır önce yazılmış olan bir tefsiri hicretten itibaren gerçekleşmiş olan siyasî süreçle birlikte, bir bütün halinde sunmaya gayret ettik. Bu araştırmanın, İslâmî geleneklerin ve siyasî hareketlerin, değişen şartlar arasında halen gücünü korumaya devam ettiğini gösteren bir çalışma olmasını umuyoruz.

Seyahat kısıtlamalarının olduğu bir dönemde, Fas'tan kitap teminini sağlayan Hande Yıldırım Hanım'a ve Erkan Geyik Bey'e teşekkürü bir borç bilirim. Dr. Mustafa TEMİMİ, Dr. Adnan AKALIN ve yazım aşamasında gerçekleşen oturumlarımızda yaptıkları değerli yönlendirmelerden dolayı Prof. Dr. İzzet ER, Doç. Dr. Murat KAYA Bey'lere şükranlarımı arz ederim. Son olarak desteğini her zaman yanımda hissettiğim tez danışmanım Prof. Dr. Abdulmuttalip ARPA Bey'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Şeyhmus NEBATİ

ÖZET
İSLÂM SİYASET DÜŞÜNCESİNDE BİR TEFSİR ÖRNEĞİ:
NUSRATÜ'L-İSLÂM
Şeyhmus NEBATİ

Doktora, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

Temmuz, 2023- 191 + X Sayfa

İslâmiyet'in siyasî birlik olarak mevcudiyeti hicretten sonra başlar. Siyaset biliminin bir devletin oluşması için gerekli gördüğü *hâkimiyet, ülke ve halk* unsurları Medine döneminde mevcuttur. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in vefatı üzerine, Hz. Ebu Bekir Müslümanların başına geçmiş ve böylece Hilâfet dönemi başlamıştır. Muaviye'nin hilâfet makamına geçişiyle birlikte sona ermiş olan bu ilk devir, Raşit Halifeler dönemi olarak anılmaktadır. Muaviye ile başlayan Emevîler döneminde ve onların yerine geçen Abbasîler döneminde, üçüncü asrın ortalarına dek genel olarak güçlü, dirayet sahibi, gayretli halifelerin yönetiminde İslâm Devleti sürekli olarak yükselmiş, medeniyet İslâm'ın gölgesinde zenginleşmiştir. Bir şekilde sürüp giden hilâfetin büründüğü son şekil ise Osmanlı Devleti olmuştur. Fakat Osmanlı Devleti zayıflayıp savunma görevini yerine getiremez hale gelmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yıkılmıştır. Tarih boyunca, yöneticilerin faaliyetlerine zemin oluşturan siyasî düşünce geleneği genel olarak siyasetnamelerde yer almıştır. Hilâfetin fiilen sona erdiği ve İslâm dünyasının Batı karşısında bozguna uğradığı dönemde ise yeni bir tefsir çeşidi ortaya çıkmıştır. İçtimî/Siyasî Tefsir diyebileceğimiz bu yeni yöntemin bir örneği de Faslı alim Abdulvehhab Lukaş'ın *Nusratü'l-İslâm* adlı eseridir. Derkâviyye, Şâzeliyye tarikatına mensup bir sufi olan müfessir Abdulvehhab Lukaş, on beş ciltlik tefsirini, Müslümanları Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birlik olmaya davet etmek amacıyla kaleme almıştır. Lukaş'ın bu eseri, az bulunan *işârî-içtimaî* tefsir örneklerindedir. Abdulvehhab Lukaş'ın *Nusratü'l-İslâm* adlı eserinin siyasî yönü bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Abdulvehhab Lukaş, *Nusratü'l-İslâm*, Siyaset, Hilâfet, Siyasetname.

ABSTRACT
A CASE OF A COMMENTARY IN ISLAMIC POLITICAL
THOUGHT: NUSRATU'L-ISLAM

Şeyhmus NEBATİ

Ph. D. Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

July, 2023- 191 + X Pages

The presence of Islam as a political alliance began after the hegira. Based on political science argument, the Medina period had the necessary elements such as *sovereignty, country, and society* for the creation of a state. Because of the death of Muhammad, Abu Bakr took over the Muslims and the period of the Caliphate began. The first period ending with Muawiya's transition to the caliphate is called the period of Rashid Caliphs. Throughout the Umayyads with Muawiya and the Abbasids, the Islamic state developed under the rule of strong, competent, and diligent caliphs until the middle of the third century. During this period the civilization prospered under the shadow of Islam. The last form was the Ottoman caliphate. Unfortunately, Ottoman weakened and became unable to maintain its defence goals and collapsed after the First World War. The tradition of political thought, which had formed the basis of the activities of the rulers throughout history, had generally been included in politics. A new type of commentary emerged when the caliphate came to an end and the Islamic world was defeated by the West. A case of the new method, which we can call social/political commentary, is the Moroccan scholar Abdulvehhab Lukas's work that is called as *Nusratu'l-Islam*. Lukas, a mofussil who belongs to Derkaviyya and Shazeliyye sects, wrote the commentary to invite Muslims to unite under the banner of the Ottoman. The work of Lukas is one of the rare examples of ishari-social commentary. The political aspect of *Nusratu'l-Islam* is the main subject of the study.

Keywords: Commentary, Abdulvehhab Lukas, *Nusratu'l-Islam*, Politics, Caliphate, Political Treatise.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖNSÖZ	iii
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
Tezin Konusu	1
Tezin Amacı	2
Tezin Kapsamı ve İçeriği	3
Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri	7
Tezin Araştırma Yöntemi	8
Tez Konusuyla İlgili Literatür Özeti	8
Siyaset ve Siyaset Bilimi	14
1. Siyaset	14
2. Siyaset Teorisi ve Siyaset Bilimi	16
BİRİNCİ BÖLÜM	
İSLÂM SİYASETİNİN OLUŞUMU	19
1. 1. Tarihi Arka Plan	19
1. 1. 1. Nübüvvet Dönemi	19
1. 1. 2. Raşit Halifeler Dönemi	25
1. 1. 2. 1. Hz. Ebu Bekir	26
1. 1. 2. 2. Hz. Ömer	35
1. 1. 2. 3. Hz. Osman	37
1. 1. 2. 4. Hz. Ali	39
1. 1. 3. Emeviler Dönemi	44
1. 1. 4. Abbasîler Dönemi	56
1. 1. 5. Osmanlılar Dönemi	60
1. 1. 6. Değerlendirme	64
1. 2. Siyasetnameler	66
1. 3. İçtimai/Siyasî Tefsir	79
1. 4. Fas (Mağrib Krallığı)	82
İKİNCİ BÖLÜM	
ABDULVEHHAB LUKAŞ VE NUSRATÜ'L-İSLÂM ADLI TEFSİRİ	84

2. 1. Abdulvehhab Lukaş'ın Hayatı	84
2. 1. 1. Adı ve Nesebi.....	84
2. 1. 2. Ailesi.....	85
2. 1. 3. Ailesi'nin Temayüz Etmiş Şahsiyetleri	87
2. 1. 3. 1. Abdusselam ibn Ali Lukaş (1140/1727)	87
2. 1. 3. 2. Ebu Hafs Ömer ibn Abdusselam Lukaş (1156/1743)	87
2. 1. 3. 3. Muhammed ibn Ömer Lukaş (1190/1776).....	87
2. 1. 3. 4. Abdulkerim İbn Muhammed Lukaş (1220/1805)	87
2. 1. 3. 5. Abdulvehhab ibn Abdulkerim Lukaş (1262/1846)	88
2. 1. 3. 6. Muhammed el-Arabî ibn Ali Lukaş (1272/1855)	88
2. 1. 3. 7. Ahmed ibn Abdulvehhab Lukaş (1304/1886).....	88
2. 1. 3. 8. Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş (1320/1902)	88
2. 1. 3. 9. Müfessir Abdulvehhab ibn Muhammed Lukaş (1341/1923) ..	88
2. 1. 3. 10. El-Arabî ibn Muhammed Lukaş (1342/1923).....	89
2. 1. 3. 11. Aliye bint Muhammed Lukaş (1368/1949).....	89
2. 1. 3. 12. Hasan Lukaş (1411/1991)	89
2. 1. 4. Çevresi ve Yetiştirilmesi	89
2. 1. 5. Eğitimi ve Hocaları	90
2. 1. 5. 1. Ders Aldığı Hocalar	91
2. 1. 5. 2. İcâzet Aldığı Hocalar	94
2. 1. 5. 3. Feyz Aldığı Hocalar	95
2. 1. 6. Hac Ziyareti	96
2. 1. 7. Tasavvufî Kişiliği	98
2. 1. 8. Çağdaşlarıyla Olan Tartışmaları	103
2. 1. 9. Hicreti	112
2. 1. 10. Siyasî Aidiyeti ve Osmanlıya Bağlılığı	116
2. 1. 11. Talebeleri	120
2. 1. 12. Eserleri	121
2. 1. 12. 1. Tefsîru Nusratü'l-İslâm fî İhrâc Makâmâtî'd-Dîni mine'l- Kur'ân.....	121
2. 1. 12. 2. Tefsîru'l-Fâtîha.....	121
2. 1. 12. 3. Şerhu el-Hikemi'l-Atâiyye.....	122
2. 1. 12. 4. Simâru'l-Hakîkati'l-Îmâniyyeti'l-İhsâniyye fî Şerh el- Ayniyyete'l-Cîlâniyyete'l-Kâdiriyye	122
2. 1. 12. 5. Tefsîru'l-Fâtîha el-Kebîr	123
2. 1. 12. 6. el-Futûhâtu'l-Acîbe fî'd-Duhûli Tahte ibn Acîbe.	123

2. 1. 12. 7. el-Künnâş	123
2. 2. <i>Nusratü'l-İslâm</i>	123
2. 2. 1. Tefsirin Adı.....	123
2. 2. 2. Tefsirin Yazıldığı Tarih	123
2. 2. 3. Tefsirin El Yazması ve Basımı	124
2. 2. 4. Tefsirin Kaynakları	124
2. 2. 5. Tefsirin Genel Özellikleri	126
2. 2. 5. 1. İşarî Tefsir Yönüyle Nusratü'l-İslâm	128
2. 2. 5. 2. Fıkıh Yönüyle Nusratü'l-İslâm	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
NUSRATÜ'L-İSLÂM'DA SİYASET	134
3. 1. Hüküm (الحكم)	135
3. 2. Adalet (العدالة).....	137
3. 3. Şûra (الشورى).....	141
3. 4. Bey'at (البيعة).....	146
3. 5. İtaat ve İsyan (الطاعة والعصيان).....	148
3. 6. Halife ve İmam (الخلافة و الامام)	155
3. 7. Melik ve Mülk (الملك و الملك)	164
3. 8. Ulu'l-Emr (أولو الأمر).....	170
3. 9. Osmanlı'ya Davet	174
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	178
KAYNAKÇA	183
ÖZGEÇMİŞ.....	191

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser.
a.s.	: Aleyhisselâm.
b.	: İbn
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren/ tercüme eden
c.c.	: Celle celâluhu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
m.	: Miladi.
Neşr.	: Neşriyat/Neşreden
r.a.	: Radıyallahu Anh
sad.	: Sadeleştiren
s.a.s.	: Sallahu Aleyhi ve Sellem
S.	: Sayı
tsz.	: Tarihsiz
Thk.	: Tahkik eden
Vd.	: Ve diğeri

GİRİŞ

Tezin Konusu

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunun siyasal modernleşmesinin, idari ve toplumsal kurumları dönüştürdüğü bir dönemdir. Bunun yanında bu yüzyılın özellikle ikinci yarısı, İslâm toplumlarının sarsıcı şekilde kimlik bulanımı yaşadığı bir tarih kesitidir. Bu dönemde yaşanan büyük kayıplar 20. yüzyılda da devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nin çöküşü ile sonuçlanmıştır. Bu şartlar altında birçok âlim, İslâm'a dayalı bir medeniyet inşâ edebilmenin endişesini taşımış ve İslâm âleminin yeniden canlanmasını gerçekleştirecek fikirler ortaya koymanın çabasını vermiştir. Bunlardan birisi de İçtimaî Tefsir metodunun kurucusu kabul edilen Muhammed Abduh'tur. İslahatçı yönüyle ön plana çıkan Abduh'un kendinden sonraki temsilcisi ise Reşid Rıza'dır. Ancak Abduh ve Reşid Rıza ile aynı yıllarda ve aynı coğrafyada yaşamış olmasına rağmen adı hiç bilinmeyen bir başka ıslahatçı müfessir daha vardır ki o da Abdulvehhab Lukaş et-Titvanî'dir. Abdulvehhab Lukaş, Endülüslü bir aileye mensuptur ve Mısır'ın en batısındaki bir başka kuzey Afrika ülkesi olan Mağrip'in Titvan şehrinde doğmuştur. İspanya'nın doğduğu şehri işgal etmesi üzerine, Tanca'ya göç etmek zorunda kalmış olan Lukaş, Osmanlı hilâfetinin önde gelen savunucularındandır. *Nusratü'l-İslâm* adını verdiği tefsirini, kendi zamanının siyasî problemlerine Kur'ân'dan çözüm bulmak amacıyla kaleme almış ve bir âlim olarak Osmanlı hilâfetinin ayakta kalması için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Bu nedenle her fırsatta, cereyan eden olaylar ile ayetler arasında bağlantı kurmuş, I. Dünya savaşının taraflarıyla ilgili yorumlar yapmış, Mağrip tarihiyle ilgili konulara değinmiş, işgalcilerle iş birliği yapanlara özellikle âlimlere çok ağır eleştirilerde bulunmuş, maruz kalınan hezimetin sebepleri üzerinde durmuş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde en çok Müslümanların Osmanlı sancağı altında birleşmelerinin zarureti üzerinde durmuştur. Bu tefsir, siyasî yönüyle tezimizin ana konusunu oluşturmaktadır.

Buna bağlı olarak eserde ortaya çıkan fikirlerin doğru değerlendirilmesi ve öne sürülen iddiaların bir metod dahilinde yapılıp yapılmadığının anlaşılabilmesi için İslâm siyaset anlayışının dayandığı verilerin tespit edilmesi gerekmektedir. İslâm siyaset düşüncesinin şekil ve işleyişine dair veri toplayabileceğimiz farklı alanlar mevcuttur. Bunlardan birisi Farabî'nin el-Medînetü'ül-Fadila'sı gibi İslâm felsefe geleneği içerisinde vücut bulan, ağırlıklı olarak akıl merkezli arayışlar barındıran metinlerdir.

Bunun yanında daha ziyade doğu geleneklerinden beslenen, siyasî, dinî, ahlakî bir çerçevede tezâhür eden siyasetname /nasihatnâme türü eserler ile İslâm siyaset üslûbunun İslâmî referanslarla belirlenmesini hedefleyen ahkâmu's-sultaniye ve siyasetü'ş-şer'iyye literatürü yer almaktadır. Araştırmamızda İslâm felsefe geleneği içerisinde yer alan eserler yer almayacaktır. İkinci grupta bulunan eserler ana hatlarıyla ve genel olarak ele alınacak, bunlardan öne çıkan birkaç eser üzerinde durulacaktır. Konumuz açısından bizi asıl ilgilendiren, siyasî düşüncelerin ayetlerle ilişkilendirildiği alandır.

İslâm tarihi boyunca siyasî düşünce ve siyasî yapılanma değişime uğrayarak yaşamaya devam etmiş ve bu süreçte siyasî görüşler Kur'an'la ilişkilendirilmeyi sürdürmüşlerdir. Siyasî düşüncelerin, İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'an'la bağlantı kurularak dile getirilmesi Hz. Osman dönemine kadar uzanmaktadır. Emevîler ve Abbasîler döneminde ise çeşitli fikrî ve siyasî akımların zamanla daha da sistemleşip mezhepleşmesi siyasî yorumların tefsirlere yansımada önemli bir etken olmuştur. Bundan dolayı hangi alanda bulunursa bulunsun her düşünce, ayetler bağlamında işlendiği ya da bir şekilde ayetlerle ilişkilendirildiği için konu tefsir alanına dâhil olmaktadır. Bu dönemde olgunluğa erişen firkaların kullandığı delillerin, siyasetin oturduğu zeminin anlaşılmasına katkı sağladığı muhakkak. Ancak, firkaları ve siyasî söylemlerini konu edinen çok sayıda çalışma bulunması, bu çalışmamızda firkalara yer vermemize engel olmuştur.

Ayrıca tezimizin ana konusunu oluşturan *Nusratü'l-İslâm* bağlamında, siyasî düşüncenin tefsire yansımalarının tespiti ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında içinde bulunduğu siyasî ortam, Mağrip'in aynı dönemdeki siyasî durumu ve İctimaî tefsirin kurucusu kabul edilen Abduh ile öğrencisi Reşid Rıza ve bu alanın diğer temsilcileri kısaca ele alınacaktır.

Tezin Amacı

Bilindiği gibi, siyasal bilimlerle ilgili fikirlerin yalnızca Batı düşüncesinde bulunduğu kanaati hâkimdir. Gerçekten de Batı, çeşitli zamanlardaki düşünürlerinin siyasî görüşlerini araştırıp incelemede özenli bir gayret sarf etmiştir. Greklerin, Romalıların, Orta Çağ devletlerinin, Yeni Çağ toplumlarının siyasî yönelimlerini, bu dönemlerdeki düşünce adamlarının siyasî görüş ve kuramlarını tespit etmek için çok sayıda araştırma

bulunmaktadır. Bu çalışmaların sonucunda ortaya *siyasal bilimler* çıkmıştır. Siyasî düşünce, görüş, eğilim ve teorilerin birikimi ile başlı başına bir bilim alanı oluşmuştur. Batı siyasî düşünce tarihi, üniversite programlarına alınmış ve bütün dünyada akademik çalışmalara konu edilerek yaygınlaştırılmıştır.

Çağlar boyunca devletler, hatta imparatorluklar kurmuş olan Müslümanların siyaset geleneği ise son çağlarda Batı'daki gelişmelerin siyasî ve ideolojik meydan okumalarına maruz kalmıştır. Bu gelişmelerden etkilenen İslâm toplumları, İslâm siyaset geleneğinin üzerinde durduğu değerlere tutunan devlet düzeni yerine, Batı'da gelişen müesseselere dayalı sisteme kaymışlardır. Olması gereken ise Müslümanların, çağdaş dönemdeki disiplinleri göz ardı etmeden ancak tarihi literatürlerini araştırarak, kendi değerlerine dayalı siyasî kurumlarını yeniden inşa etmeleridir. İşte bu tezin asıl amacı, İslâm siyaset düşüncesinin gözden geçirilmesi ve Müslümanların, çağdaş yapı ve ideolojiler arasında kendi örgü ve örgütünü yeniden kurma mücadelesine katkı sağlanmasıdır. Buna bağlı olarak da *İslâm Siyaset Düşüncesi*'nin İlâhiyat câmiasında gündem oluşturması hedeflenmektedir.

Tezin Kapsamı ve İçeriği

Günümüzde Müslümanlar, karşı karşıya buldukları birçok problemin yanı sıra yukarıda belirttiğimiz gibi Batı'daki gelişmelerin siyasî ve ideolojik meydan okumalarına da maruz kalmışlardır. Bu bağlamda öne sürülen fikirleri başlıca üç kategoride incelememiz mümkündür.

Birincisi, Batılı sistemleri kesin olarak ve toptan bir şekilde reddeden, bunlara meyleden kişileri ise tekfir eden gruplar. İkinci olarak, bu köktenci düşüncenin tam karşısında yer alan, İslâmî iddialardan soyutlanmış, Batı'da ortaya çıkmış siyasî kavramları olduğu gibi kabul eden, dini sadece ahlak ve ibadetler manzumesi olarak algılayan kitle. Üçüncü olarak da ifrat ve tefrit arasında kalarak, Batı düşüncesinin ortaya koyduğu prensipleri İslâmî esaslar çerçevesinde değerlendiren, dinî değerlerine bağlı, laikliği reddeden kesimler.

Birinci gurubun öne sürdüğü iddialar, geleneğin ortaya koyduğu bazı görüşlerin, bağlamından koparılarak ele alınması ve daha çok taklit edilmesinden ibarettir. Üzerinde çok fazla düşünülmeden, olaylara karşı verilen duygusal bir tepkinin sloganlaşmış hali gibidir. Bu tarz hareketler, daha çok yıkıcı faaliyetlere yöneldikleri için, yıkmak istedikleri yapının yerine ikâme edebilecekleri sistemli ve makul bir

önerileri bulunmamaktadır. Sonuç olarak bu hareketler en büyük zararı, başta kendilerine olmak üzere Müslümanlara vermektedirler. Günümüzde de müşahede ettiğimiz gibi çok sayıda iyi yetişmiş ve dinine bağlı genç insan ziyan olmakta ve İslâm ülkeleri kaotik ortamın yarattığı bir umutsuzluk hali yaşamaktadır.

İkinci gruptaki kişilere göre ise din, sadece özel hayatı ilgilendiren bir unsurdur. İslâm, mensuplarına iyi insan olmayı, topluma faydalı işlerle meşgul olmayı öğütleyen, siyasî konularla ilgilenmeyen bir dindir. Devlet, dinî kurallar esas alınarak yönetilemez ve toplumu oluşturan inanç kesimlerine karşı eşit mesafede bulunmalıdır. Kısaca bunlara göre laik yönetim şekli, İslâm'a aykırı değil aksine inanç özgürlüğünü sağladığı için İslâm'a uygun bir uygulamadır.

Üçüncü gurubun fikirleri, İslâm'ın sadece bir ahlak ve ibadet dini olmadığı aynı zamanda toplumsal kurallar içerdiği, buna bağlı olarak siyasete de müdahale ettiği iddiasına dayanmaktadır. Bununla birlikte Batı'da oluşturulan ve halen uygulanmakta olan siyasal sistemler Müslümanların da kabul edebileceği özellikler taşımaktadır. Ne var ki laiklik tasvip edilebilecek bir uygulama değildir. Yani şeklen Batılı bir model önerilmekte, bu modelin içeriği ise İslâmî esaslara göre tasarlanmaktadır. Ancak burada birtakım problemler göze çarpmaktadır. Öncelikle bu fikir, Batı'nın ideal bir yapı oluşturduğu ön kabulüne dayanmaktadır. Tez çalışmamızın alanına girmeyen bu iddianın gerçeği yansıtmadığını belirtmekle yetineceğiz. Burada konumuzu ilgilendiren asıl sorun ise bu düşüncenin zımnen, Müslümanların bir siyaset teorisi geliştiremedikleri iddiasına dayanmasıdır. Bu iddiayı kabul ettiğimiz takdirde iki meseleyle karşılaşırız; ya Kur'ân ve sünnet siyasî konuları kapsamadığı için böyle olmuştur ya da Müslümanlar, Kur'ân'ın bu konudaki rehberliğini hayata geçirememişlerdir. Her iki durumda da bu ciddi bir problemdir. İnsanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmayı vaat eden bir kitaba inandığını iddia eden bir toplumun, kendini yönetecek bir sistem oluşturamamış olduğunu ileri sürmek kabul edilebilir bir iddia değildir. İster doğrudan siyasî kavramların ayetlerden elde edilmesiyle, ister Kur'ân'ın genel prensiplerine dayanarak olsun, Müslümanların her hâlükârda kendilerine özgü bir siyaset düşüncesi geliştirmiş olmaları gerekmektedir. Nitekim, İslâm'ın erken bir dönemde toplumsal birliği sağlayıp çağın en büyük devletlerini mağlup ederek, büyük bir güce dönüştüğünü düşündüğümüzde, Müslümanların din ve siyaset bağlamında bir toplum oluşturduklarını görürüz.

Fakat ne yazık ki İslâm âlemi 20. yüzyıla girerken büyük bir bozgun yaşamakta, sömürgecilerin ezici gücü karşısında çaresizlik içinde çırpınmakta ve hilâfet merkezinin çöküşünü izlemektedir. Bu kargaşa ortamı doğal olarak insanların fikri savruluşunu da beraberinde getirmiştir. Bütün olumsuzluklara rağmen, birçok Müslüman aydın umudunu korumuş ve çıkış yolu olabilecek fikirler geliştirmiştir. Bu aydınlardan birisi de sufi, fakîh, müfessir ve ıslahatçı bir İslâm âlimi olan Ebu Muhammed Adulvehhab Lukaş et-Titvanî'dir. Adulvehhab Lukaş'ın bu amaçla yazdığı tefsirinde, olaylar nasıl değerlendirilmiştir ve nasıl bir çıkış yolu aranmıştır? Ortaya konan öneriler İslâm siyaset düşüncesi göz önünde bulundurularak Müslümanlara özgü bir siyaset teorisi bağlamında mı incelenmiştir?

Adulvehhab Lukaş, Endülüs'ün acısını ailesinden tevarüs etmiş birisidir. Endülüs'ten Mağrip'e göç etmek zorunda kalmış olan atalarının akibetine uğramış ve kendisi de İspanyol işgali sonucu doğduğu yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında ülkesinin Fransız himayesine girişine şahit olmuş, Osmanlı hilâfeti'nin içinde bulunduğu çöküş sürecini izlemek zorunda kalmıştır. Bütün bu olumsuz şartlar neticesinde, Müslümanların kurtuluş vesilesi olarak gördüğü hilâfetin, varlığını sürdürebilmesi için üstüne düşen görevi ifa etmeye çalışmıştır. Lukaş, fiili olarak siyasî hareketlerde bulunmasının yanı sıra bir âlim olarak da üstüne düşeni yapmaya çalışmış ve bu sâikle *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsirini kaleme almıştır. Tarikat mensubu bir sufi, siyasî parti üyesi bir ıslahatçı ve İslâmî ilimlerde birikim sahibi olan müfessirin, olayları nasıl değerlendirdiğini, nasıl bir çıkış yolu önerdiğini, insanları neye davet ettiğini tespit etmeye çalışacağız. Bu çalışmadaki temel hareket noktamız, eserin daha doğrusu eserde geçen siyasî konuların, İslâm siyaset geleneğine dayanmış olma gerekliliğidir. İşte bu yüzden eseri incelemeden önce bu geleneği araştırarak buna dayalı bir bakış açısı yakalamaya çalışacağız. Daha önemlisi siyaset teorisinin dayandığı *hükm, adalet, şûra, bey'at, itaat/isyân, halife/imam, melik/mülk, ulu'l-emr* gibi kavramların *Nusratü'l-İslâm*'da nasıl ele alındığını tespit etmeye çabalayacağız.

Tezimizde ana hatlarıyla dört temel soruya cevap bulmayı amaçlıyoruz. Bu soruları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. Raşit Halifeler dönemi, siyasî boyutları açısından nasıl bir yapı arz etmektedir?
- b. Hilâfetin saltanata dönüşüm süreci ve etkileri nasıl olmuştur?

c. Siyasetname, Siyasetü'ş-Şer'iyye ve Ahkâmu's-Sultaniyye tarzı eserlerde, kendi dönemlerinin siyasî yapısına dair değerlendirmelerin içeriği nedir?

d. Abdulvehhab Lukaş'ın tefsirinde siyaset tefsir ilişkisi ne boyuttadır, burada Kur'ân eksenli bir siyaset teorisinin ipuçları bulunabilir mi?

Bu soruların daha anlaşılır olmaları için her birini genel hatlarıyla açmak yararlı olacaktır. Şöyle ki, ilk soruyu analiz ederken halifelerin seçimi ele alınacak ve özellikle Birinci Halife'nin seçimi esnasında kullanılan deliller incelenecektir. Bunun yanında Halife'nin seçildikten sonra yaptığı konuşmanın tahlili yapılacak ve burada yönetim tarzının ipuçları aranacaktır. Bilindiği gibi, halifelik dönemi ridde olayları yüzünden çok zor bir ortamda başlamıştır. İlk İslâm devletinin, güncel deyimle ifade edecek olursak gerçekten bekâ sorunu bulunmaktadır. Son derece önem arz eden bu olayların yönetimi, halife ve ileri gelen Müslümanlar arasındaki ilişkiler ile toplumun olaylar karşısındaki tepkileri, sonradan gelen Müslümanlar açısından peygambersiz bir toplumsal hayatın somut örneği ve dayanak noktasıdır. Aynı şekilde halifelerin göreve geliş şekilleri ve görevlerini icra tarzları bir örneklik arz etmektedir. Esas itibariyle Üçüncü Halife döneminin ikinci yarısı, ayetlerin siyasete dayanak yapıldığı bir dönem olarak iyi incelenmesi gereken bir süreçtir. Sözün özü, Hz. Muhammed (s.a.s.) sonrası ilk dönem, siyasî kültürün oluşmasında özel bir yere sahiptir.

İkinci soruyla bağlantılı olarak, hilâfetin sona ermesiyle birlikte başlayan Emevî hanedanlığının meşruiyeti tartışılacak ve bu bağlamda sahabenin konuya ilişkin tutumları analiz edilecektir. Özellikle baskı altında alınan bey'atlara dikkat çekilecek, Emevîler'den sonraki dönemde saltanatın meşruiyet kazandığı süreç mercek altına alınacaktır. Buna bağlı olarak iktidarın şiddet içeren baskıcı politikalarına rağmen, çok açıktan olmasa bile hanedanlığı sorgulayan âlimlerin itiraz gerekçeleri araştırılacak ve siyasî anlayışları incelenecektir.

Üçüncü soruda geçen eser türleri bağlamında, İslâm siyaset düşüncesine dair genel bir bakış açısı yakalamaya çalışacağız. Siyasetnameler, siyaset metnlerinin tek kaynağı olmamakla birlikte siyasî düşünce geleneğini belirlemiş olan önemli metinlerdir. Kendi içlerinde farklı türleri bulunmaktadır. Nasihat türü eserlerde iktidar sahiplerine yapılan tavsiyelerin, sakınılması istenen davranışların Kur'ân ayetleriyle olan bağlantısı tespit edilmeye çalışılacak, eser sahiplerinin olayları hangi verilerle değerlendirdiği araştırılacaktır.

Siyasetü's-Şer'iyye türü ise İslâm devletlerinin, dinle olan ilişkilerini anlamaya yarayacak önemli ipuçları barındırmaktadır. Toplumda düzen ve emniyeti sağlama ile maliye ve ceza hukuku alanında siyasî otoriteye tanınan *doldurma hakkı* bu kavram ile ifade edilmiştir. *Siyasetü's-Şer'iyye* kavramı, Osmanlı Devleti'nde *Örfî Hukuk* terimiyle yer bulmuştur. Buradaki örf, siyasî otoritenin ve yürütmenin tasarrufu anlamındadır.

Ahkâmu's-Sultâniyye türü de İslâm kamu hukukunun genel tasvirinin yapıldığı eserlerdir. Burada devlet felsefesi kültürü araştırılırken özellikle hilâfet konusu ön plana çıkmaktadır.

Son soruya cevap ararken ise yukarıdaki üç sorunun cevaplarından elde ettiğimiz bilgileri göz önünde bulundurarak, müfessir Lukaş'ın tefsirine serpiştirdiği fikirlerini toparlayıp Kur'ân eksenli bir siyaset teorisinin imkânını araştıracağız.

Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri

Bu tez üç yönden özgün bir çalışma olarak kabul edilebilir. Öncelikle çalışmamızın ana konusunu oluşturan eser, özgünlüğünü kendi içinde barındırmaktadır. Tam adı *Tefsîru Nusratü'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsân fi İhrâc makâmâtî'd-Dîni mine'l-Kur'ân* olan tefsir çalışması, az bulunan *işârî-İçtimaî* tefsir örneklerindedir. Her ayet İslâm, iman, ihsan bağlamında te'vil edilirken aynı zamanda her fırsatta dönemin siyasî konuları işlenmektedir. Buna ek olarak kıraat âlimi olan Abdulvehhab Lukaş, yeri geldiğinde yedi kıraat, bazen gerekli gördüğü durumlarda on kıraat arasından tercih yapmaktadır.

İkinci olarak, *Nusratü'l-İslâm* hakkında Türkçe çalışma bulunmamasının yanı sıra ülkemizde bilinmeyen bir eserdir. Tefsir kitaplarında adı geçmeyen bu eser, tezimizin tamamlanmasından sonra, Türk dilinde yazılacak olan tefsir tarihi veya benzeri eserlerde yerini alacaktır.

Üçüncü yönüyle bu tez, örgüsü bakımından özgün bir çalışma özelliğine sahiptir. Yalnızca bilinmeyen bir eseri tanıtmakla yetinmeyerek, İslâmî geleneklerin ve siyasî hareketlerin değişen şartlar arasında halen gücünü korumaya devam ettiğini göstermek istemiştir.

Tezin Araştırma Yöntemi

Tez konumuz saha araştırması gerektirmediğinden sadece literatür üzerinden çalışma yapılacaktır. Bilindiği gibi tezler, takip ettikleri yöntemler açısından tasvir edici (betimleyici, deskriptif) özellikte olabilecekleri gibi ele aldıkları konular üzerinde eleştirel yaklaşımlar da sergileyebilmektedirler. Biz bu araştırmamızda, literatür taraması yaparak hem tasvir edici hem de eleştirel özellikleri bünyesinde barındıran bir yöntem takip etmeyi tasarladık.

Öncelikle siyaset ve tefsir arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaran olaylar tespit edilecek, yeri geldiğinde bu olaylar yorumlanacak ve eleştiriye tabi tutulacaktır. Buna bağlı olarak Kur'an'da geçen siyasî kavramlarla, İslâm siyaset düşüncesinin oluşumunda önemli katkısı bulunan eserler arasındaki ilişki incelenecektir. Araştırmamızla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisi bulunan klasik ve çağdaş eserlerden azami derecede faydalanılmaya çalışılacaktır.

İkinci olarak tarihî arka planın tespiti için Osmanlı Devleti ve Mağrip'in 19. Yüzyıl sonları ile 20. Yüzyıl başlarındaki siyasî yapıları ve buna paralel yaşanan siyasî olaylar araştırılacaktır.

Son olarak çalışmamızın esas konusunu teşkil eden *Nusratü'l-İslâm*'da bulunan siyasî fikirler tespit edilerek İslâm siyaset düşüncesi bağlamında yorum ve eleştirisi yapılacaktır.

Tez Konusuyla İlgili Literatür Özeti

Çalışmamızda İslâm tarihi alanındaki kaynaklar, siyasî düşünce alanındaki kaynaklar ve tefsir alanındaki kaynakların yanı sıra siyaset tefsir ilişkisi üzerine doğrudan ya da dolaylı şekilde yapılmış araştırmalardan yararlanılacaktır.

Parantez içinde verilen rakamlar eserlerin yayın tarihidir. Bununla birlikte, ihtiyaç halinde söz konusu edilen eserden sayfa numarası da belirtilecektir.

İslâm tarihinin temel kaynaklarından ikisi İbn Hişam'ın *Siret*'i (tsz.) ve Taberî'nin *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*'ü (1988/1408) dür.

Çağdaş âlimlerimizden merhum Muhammed Hamidullah'ın iki ciltlik *İslâm Peygamberi* (1980), İslâm öncesi dönem dâhil olmak üzere Mekke dönemi, Medine dönemi şeklinde nübüvvet dönemiyle ilgili ihtiyaç duyduğumuz neredeyse bütün siyasî konuları içermektedir. Yazar bu eserinde müstakil başlıklar altında Kur'an ve

sünnete dayalı İslâm devlet anlayışı ve tatbikatını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Yazarımızın diğer önemli bir eseri *İslâm'da Devlet İdaresi* (1979), fıkıhın diğer bir kolu olan Siyer türündedir. Bu konu hakkında malumat sahibi olmak her Müslüman için elzemdir. Konunun incelenmesi için iki yaklaşımdan söz edilebilir. Birincisi onu bir kadavra gibi ele almaktır. Uzmanlar olsun, öğrenciler olsun anatomi ameliyatlarında ve parça çıkarmada üstünkörü davranırlar. Konumuzun Batı'daki durumu da böyledir. Orada, ilk Müslüman fakihlerin Batı'dan ne kadar etkilendiklerini ispatlamağa çalışırlar. Fakat aynı insanlar Orta çağ ve Rönesans söz konusu olduğunda, fakihler hakkındaki iddialarının tersine olan durumu görmezden gelirler. Yani İslâm âlimlerinden aşırı olduklarını dile getirmezler.

İkinci yaklaşım konuyu canlı bir organ olarak ele almak ve onu kusursuz bir ifade ile tarif ve tavsif etmektir. İşte Müslüman âlimin yaklaşımı bu şekildedir. Muhammed Hamidullah bunu yaparken, kendi ifadesi ile bütün ehli kıblenin Müslüman olduğu gerçeğinden hareketle mezhepler arasında bir ayırım yapmadan *İslâm'da Devletler Hukuku* yazmıştır, diyebiliriz. Modern, sıradan bir Müslümana göre İslâm hukukunun ne olması gerektiği üzerine değil, öteden beri İslâm hukukunun nasıl nazarı itibara alınmış olduğu üzerine eser vermiştir. (s.11-12)

Siyasal tefsirin oluşum sürecinde en önemli etken, siyasî ihtilafların ortaya çıkardığı fırkalardır. Bu konuda dikkate alacağımız en önemli başvuru kitabı Eş'ârî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (2005) adlı eseridir. Eş'ârî burada şahsi kanaatini belirtmeden İslâm mezheplerine dair önemli bilgiler vermektedir. Ebu Zehra Siyasî, İtikadî ve Fıkıhî mezhepleri anlattığı *Mezhepler Tarihi* (1983) adlı eserinde fırkaların siyasî görüşlerini aktarırken bu görüşlerin arka planına da değinmektedir. İlk ihtilaflar, mezheplerin oluşumu, sebepleri, kaynakları, kullandıkları kavramlar, mezheplere ayrılmanın hükmü gibi konularda ise Halil İbrahim Bulut'un *İslâm Mezhepleri Tarihi* (2016), bu konuda toplu bilgilere ulaşacağımız önemli bir eserdir.

Hicri 276 yılında vefat eden İbn Kuteybe'nin *el-İmâme ve's-Siyase* (2017) adlı eseri, Hz. Ebu Bekir'den başlayıp Harun Reşid döneminin sonuna kadar olan süreci, siyaseti ön plana alarak kronolojik şekilde tasnif etmiştir. İlk dönem İslâm siyaset tarihinin bir özeti mahiyetindedir.

Hicri 631 yılında vefat eden Ahmed ibn Muhammed ibn Muhtar er-Razî, *Hucecu'l-Kur'ân* adlı eserinde her fırkanın karşısındakileri ikna etmek için Kur'ân'dan deliller

öne sürdüğünü belirtir (s. 10). Otuz bölümde fırkaların iddialarına mesned olarak kullandıkları ayetleri aktaran eser, bu konuda yazılmış en derli toplu kitaptır.

İsmail Çalışkan, Tefsir tarihine mütevazı bir katkı olarak nitelediği, ilk baskısı 2003 yılında çıkan *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (2016) adlı eserinde, hicri ilk üç yüzyıldaki tefsir çalışmalarını siyasî bağlamda incelemeye almaktadır. Yazar, cihanşümul bir siyasî düşünce geliştirememenin sebeplerinden biri olarak siyasette, Kur'ân'ın ve Nebevî örneğinin genellikle şahsi beklenti ve faydacı bir yaklaşımla ele alınmasını göstermektedir (s. 30). Kitabın son bölümünde ayetlerin siyasal örgütlenme veya yönetimle ilişkilendirilmesi incelenirken siyaset teorisinin odaklandığı ana kavramlar ele alınmaktadır. Bunlar şu şekildedir: *Halife/İmam, Melik/Mülk, Hükm, Ulu'l-Emr, Şûra/İstişâre, Bey'at, İtaat/İsyan/Fitne ve Adalet* (s. 261-302). Benzer şekilde Nihat Uzun *Hicrî II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi* (2011) adlı çalışmasında konuyu siyasî fırkalar üzerinden ele almaktadır. Son bölümde ise Ehl-i Sünnet'te mezhep tefsir ilişkisi bağlamında Kur'ân'da geçen; *Mülk, Hilâfet, Ulu'l-Emr, Şûra ve Hükm* kavramlarının yorumlarını aktarmaktadır (s. 244-261).

Sahabe Dönemi İktidar Kavgası (2018) adlı eserinde Ahmet Akbulut, Alevî Sünnî ayrışmasının arka planını irdelemektedir. Müslüman kültürünün oluşumunda Hz. Peygamber (s.a.s.) sonrasında özel bir yeri vardır. İlk Müslüman neslini, bu dönem siyasî olaylarını ve bu olayların aktörlerini incelemek zorundayız. Bu nesille kurduğumuz sevgi bağı, bizi doğruyu ortaya koymaktan alıkoymamalıdır (s. 18). Akbulut, ilk yanlışlıkların siyasî alanda yapıldığını ve bunun daha sonra dinî ve ilmî alanlara sirayet ettiğini, kutsallık atfedilen *Hulefâ-i Raşidîn* döneminin Kur'ân'ın rehberliğinde sorgulanması gerektiğini öne sürmektedir.

Siyasî hareketleri Hilâfet-Saltanat bağlamında inceleyen eserlerden Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî'nin *Hilâfet ve Saltanat* (2018) adını taşıyan çalışması öncelikle konuyla ilgili yani siyasî meseleleri ilgilendiren ayetleri bir araya getirmesi açısından önemlidir. Mevdudî, hilâfet düşüncesini, hilâfetin hangi prensipler üzerine kurulduğunu, saltanata nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşümün sonuçlarını araştırmaktadır. Yazar burada Ahmet Akbulut'un aksine *Hulefâ-i Raşidîn*'in, tarihi delillerle sabit olan imtiyazlı durumlarının bulunduğunu vurgulamaktadır (s. 12). Ahmet Ağırakça ise *İslâm Tarihinde İlk Siyasî Hareketler* (2011) adlı eserinde hilâfet- saltanat mücadelesini Emevîler dönemindeki hareketler bağlamında incelemektedir. Muâviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesi, İslâmî çizgiden ilk sapma olarak görülmelidir. Batı

dünyasındaki yönetim biçimlerinin taklidi, veliahtlık kurumunun ortaya çıkmasıyla başlamıştır (s. 10). İslâm'ın temel yaklaşımı ve Hz. Peygamber sonrası ilk siyasî sistem tecrübeleri, çok daha ileri bir anlayışa götürme istidadına sahipken siyasetin bizzat kendisi buna engel olmuştur (s. 35) diyen Ahmet Yaman, *Siyaset ve Fıkıh* (2015) adını verdiği kitabında aynı konuları Fıkıh eksenli olarak işlemektedir.

Diğer bir Fıkıh eksenli siyaset konusu, Asım Cüneyd Köksal tarafından kaleme alınmış. Kitabın adı *Fıkıh ve Siyaset* (2016). Yazar burada bizim de çok önemli bulduğumuz Siyasetü'ş-Şer'iyye konusunu Osmanlılardaki uygulamalar bağlamında ele almaktadır. Rıdvan Özdiç ise *İtikat ve Siyaset* (2018)'te imâmet-hilâfet meselesini sünnî itikad çerçevesinde araştırmıştır.

Mehmet Tekin, *Kur'an'da Toplumların Liderlere Tepkileri* (2018) adlı çalışmasında siyaset konusunu sosyolojik açıdan incelemiş. Kur'an'da geçen topluluk ifade eden kavramların izahını yaparak toplum ve yöneticiler arasındaki ilişkinin boyutlarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Siyaset biliminin üzerinde en çok durulan ve tartışılan konularının başında *devlet* gelir. Bu konuyu İslâmî açıdan ele alan çalışmalardan Muhammed Hamidullah'ın eserine yukarıda değinmiştik. Yusuf el-Karadavî *İslâm'da Devlet Mefhumu* (2016) adlı eserinde güncel hayat bağlamında İslâm devletinin temel prensiplerini toplu bir şekilde ve ayrıntıya girmeden vermekte ve devletin İslâm'daki yeri ve temel unsurları, Demokrasiye ve gayri müslimlere karşı tutumunu incelemektedir. Ümmet, İslâm'a hem bir akide (inanç sistemi) hem de şeriat (hukuk nizamı), hem din hem devlet hem ibadet hem hükümet hem namaz hem oruç hem de cihat olarak inanmıştı. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.), İslâm devletinin ilk başkanıdır. Ondan sonra yerine geçen halifeler de onun yolundan gitmişlerdir. Hilâfet ise, Allah Rasûlü (s.a.s.)'ne vekâleten dini ikame etmek ve dünya siyasetini yürütmektir (s. 13). Kur'an eksenli yönetim ve devlet anlayışında her şeyin olabildiğince şeffaf olduğunu belirten Taha Abdülbâki Sürûr, *Kur'an Devleti* (2009) adlı çalışmasında adından da anlaşılacağı gibi Kur'an'a dayalı yönetim şeklini ortaya koymaya çalışmıştır. Aynı konuyu fıkıh ağırlıklı olarak ele alan Seyyid Abdullah Cemaleddin, *İslâm'da İdare ve Siyaset* (1995) adlı eseri yazmıştır. İslâm dinini kabul eden milletler, diğer milletlerin asırların terbiyesiyle tedricen kazanabildikleri tekâmül derecesinin ve ulaştıkları medeniyet seviyesinin de fevkinde bir medeniyeti derhal idrak ederek, kısa bir sürede en iyi şekilde geliştirmişlerdir (s. 10).

Yakup Yüksel'in, *İbn Âşur Tefsirinde Siyaset Toplum ve Kadın* (2016) adını taşıyan kitabında İbn Âşur'un, İslâm'ın kendine has bir demokrasi geliştirmesi gerektiğini ve bu konuda Amerika'da uygulanan sistemin işleyiş biçimi bakımından örnek alınabileceğini, söylediğini öğreniyoruz (s. 164-169).

İslâm siyaset düşüncesini yeniden canlandırmanın yolunu arayan Sıbğatullah Kaya, *Üç Gelenekte Devlet* (2016) adlı çalışmasında tarihi ve toplumsal kırılmaların nedenleri üzerinde durarak, bu kırılmaların yol açtığı zihinsel açılımları sergilemektedir. Niyazi Kahveci, Müslümanların değişimin getirdiği sorunlarla başa çıkabilmeleri için teorik de olsa geçmişte attıkları temellerin tanınmasını amaçlayarak *İslâm Siyaset Düşüncesi* (2012)'ni kaleme aldı. Yazar konuyu işlerken İslâmî ilimlerin yanı sıra hukuk ve siyasal bilgilerden de yararlanarak önemli bir çalışma ortaya koymuştur. Bu konuda Ziyauddin Rayyis'in *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi* (1995) adlı araştırması, alanında öncü bir eser olmuştur. Bu kitapla çağımız aydınlarına, Müslümanların siyasal alanda köklü, kapsamlı ve değişik bir düşünce örgüsüne sahip olduğu ve Müslüman düşünürlerin bu çerçevede birçok bilimsel kuram oluşturduğu anlatılmıştır. Dahası, Batı düşüncesinin ancak yakın zamanlarda erişebildiği nice sonuçların, Müslümanlar arasında geçmişte tartışılmış, irdelenmiş ve hatta uygulanmış kuramlar arasında bulunduğunu, Batı'nın bunlardan birçoğuna henüz yaklaşmamış olduğunu gözler önüne sermiştir (s. 12). Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri* (2018) adlı çalışmasında siyasî düşüncenin temel kavramlarını şu şekilde sıralıyor; *Siyaset, Devlet, Yönetici, Halk, Din ve Âlim*.

Orhan Keskintaş'ın Osmanlı siyasetnameleri bağlamında yazdığı eserin adı *Adalet, Ahlâk ve Nizam* (2017). İran Şiası'ndan Mehmet Taki Misbah'ın iki ciltlik *İslâm Siyaset Düşüncesi* (2011)'nin birinci cildi *Yasama*, ikinci cildi *Ülke Yönetimi* konusuna ayrılmış. Abdul Karim Bangura'nın editörlüğünde hazırlanan *İslam ve Ekonomi Politik Sistemler* (2019) adlı çalışma ise ekonomi politik sistemleri merkantilizm (ticaretçilik), kapitalizm, sosyalizm ve sosyal demokrasinin İslâm ile ilişkisini ele almaktadır.

Siyaset bilimine giriş mahiyetinde yazılmış olan Cemal Fedayi'nin *Siyaset Bilimi* adlı kitabı (2018), bu bilimin temel konularını ayrıntıya girmeden özet bilgiler şeklinde vermektedir. Daha ayrıntılı bilgiler için ise Erol Turan'ın *Siyaset* (2017) adını verdiği eserini belirtebiliriz.

Siyasetnameler, dönemin etkili âlimleri tarafından devlet işlerini başarıyla yürütme sanatı hakkında sultana veya yönetimde etkili olan vezirlere takdim edilen edebî eserlerdir. Agah Sırrı Levent, siyasetnameleri toplayıp tanıttığı makalesinde (*siyasetnameler*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1962), siyasetnamelerin sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemektedir. Biz de aşağıda siyasetnamelerin bir kısmını Türkçe çevirileriyle ve kronolojik sıralamayla vermek istiyoruz:

Machiavelli (1527)'nin *Hükümdar*'ından sekiz asır önce kaleme alınmış olan Abdulhamid el-Kâtib (132/750)'in *Doğunun Hükümdarı* adlı risalesi İslâm tarihinin ilk siyasetnamesidir. *Kelile ve Dimne*'yi Arapçaya kazandıran İran asıllı yazar İbn'ul-Mukaffa (142/759)'nın *el-edebü's-Sağir*, *el-Edebü'l-Kebir*, *Risaletü's-Sahâbe*, *ed-Dürretü'l-Yetime* ve *el-Hikem*'i, *İslâm Siyaset Üslûbu* şeklinde Türkçeye çevrilmiştir. İbn Adirrahbih (ö. 328/940)'in eseri, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı* adını taşımaktadır. İdeal devlet arayışını tamamen hayali bir formatta arayan ilk Müslüman düşünür Farabî (339/950), *el-Medinetü'l-Fadıla*'nın sahibidir. Ebu Mansur es-Seâlibî (429/1038), *Hükümdarlık Sanatı*'nı yazdı. Maverdî (450/1058)'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'si yönetim düşüncesi üzerinde anahtar bir dökümandır ve kendinden sonraki ulemâ tarafından referans olarak kullanılmıştır. Selçuklu devletine vezirlik yapmış güçlü bir devlet ve siyaset adamı olan Nizamü'l-Mülk (484/1092)'ün en önemli eseri *Siyasetname*. İmam Gazâlî (505/1111), *Yöneticilere Altın Öğütler*. Ebu Necib Sühreverdi (563/1168)'nin *Yönetenlerin Yönetimi* adlı eseri İslâm siyasetinin, idare yapısının, devlet felsefesinin anlaşılması ve devlet adamlarının bundan istifade etmesi için yazılmıştır. İbn Teymiye (728/1328) *es-Siyasetü'ş-Şer'iyye*. İbn Haldun (1406), *Mukaddime*.

Müfessir Abulvehhab Lukaş döneminde Osmanlı ve Fas diyarında siyasî olayların ve tarihi arka planın incelenmesi için Said Halim Paşa (1339/1921) *İslâm Devletinin Siyasî Yapısı*; İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (2012); Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (1983); Yılmaz Öztuna, *Kısa Osmanlı Tarihi* (2019); Halil İnalcık, *Osmanlılar* (2010); Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik* (1985) adlı eserleri zikredebiliriz.

Tez çalışmalarından yüksek lisans seviyesindeki birinci eser Halil Elitok'un, *Kur'ân'da Devlet Kavramı* (1998). İkincisi Abdullah Turhan'ın *Kur'ân da Yönetim Kavram ve İlkeleri* (2010). Doktora tezi olarak: Adem Eryiğit, *İbn Teymiyye'de Siyaset Nazariyesi* (2018).

Siyaset ve Siyaset Bilimi

Modern dönemde bilimsel gelişmeye paralel olarak Siyaset Bilimi'nin gelişimi Batı havzasında gerçekleşmiştir. Siyaset konusuyla ilgilenen birisi, Batı dünyası dışında siyaset olgusuyla ilgilenen başka düşünürler, Batı toplumlarının ve düşünürlerinin sözü ve iddiasından başka bu alanda teorisi bulunan toplumlar olmadığını zanneder. Oysa tarih boyunca Müslümanlar, fiilen siyasî düşüncelerini hayata geçirmişler ve teorilerini oluşturmuşlardır.¹ Ne var ki, onlar araştırmalarını modern insanın alışık olmadığı bir dilde ve başka adlarla ortaya koymuşlardı. Siyaset teorileri fıkıh usûlü, tarih, felsefe, kelâm ve edeb ilminin bir parçasıydı. Bir kısmı da tefsirlerde, hadis şerhlerinde yer alıyordu.²

Müslüman düşünürlerin siyasete dair tespitlerini bugünün insanına aktarabilmek için çağdaş siyasî kavramların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Böylece İslâmî düşüncede *siyaset* konusu incelenirken ne kastedildiği daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Bu gerçekten hareketle konuya başlarken, bugün geçerli olan siyasî kavramları tanımının gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bunun için siyasetin tanımını ve siyaset teriminin etimolojisini belirledikten sonra Siyaset Bilimi'nin Batılı temsilcilerine yer vermeden, kısaca bu biliminin gelişimini anlatmaya çalışacağız.

1. Siyaset

Arapça bir kelime olan siyaset, *سَاس* kökünden türemiştir. *سَاس* *سَاس* *سَاس* şeklinde fiil çekimi yapılır. İbn Manzur *Lisânu'l-Arab*'ta siyaset kelimesinin, bir nesnenin sağlam ve düzgün olması için onu ıslah edecek şekilde ihtimam ile görüp gözetmek anlamına geldiğini belirtir. Bu temel anlamla bağlantılı olarak siyaset hayvanlarla ilgilenmek, onları özellikle de atları terbiye etmek anlamında kullanılmış olup³ atları yetiştiren, onlara bakan kişiye de seyis denmiştir.⁴

¹ Harun Han Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, çev. Kemal Kuşcu, 4 bs. (Ankara: Nur Yayınları tsz.), 57-59.

² Ziyauddin Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış, (İstanbul: Nehir Yayınları 1995), 23.

³ Cemâlu'd-Din Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Thk. Amir Ahmed Haydar, (Beirut: Daru'l-İlmiyye, 2009), C. 6, 131.

⁴ Dursun, *Siyaset Bilimi*, 10 bs. (İstanbul: Beta Yayınları, 2019), 29.

Siyaset kelimesi terimleşerek insanları idare etmek, onların işlerini üzerine almak suretiyle başkanlık yapmak, toplumu yönetmek anlamında yaygınlaşmıştır.⁵ İbn Manzur'un, siyaset kelimesinin fiil formuna örnek olarak seçtiği hadiste de bu anlamı görüyoruz: "كان بنو اسرائيل يسوسهم انبياءهم".⁶ Yani emirlerin, raiyyelerini yönetmeleri gibi peygamberleri İsrail oğullarını yönetirdi.⁷

Türkçe sözlükte; bir işi gözetme, halka ait işleri gözeterek yolu ve usulünce yürütme, hükûmet ve devlet idaresi, hükûmet etmek, politika anlamları verilmiştir.⁸

Batı dillerinde *politika* olarak ifade edilen siyaset (politics), Eski Yunanca polis (şehir, site devleti)'nden gelmektedir. Şehir mensuplarına polites deniyordu. Polis toplumsal, siyâsî, askerî, iktisadî ve dinî bir bütünü ifade ediyordu.⁹

Siyaset, kadim zamanlardan bugüne kadar insanlığın en temel uğraşı alanlarından birisi olmuştur. Bu tarihsel süreçte, içinde bulunduğu dönemin şartlarına uygun olarak farklı anlamlar kazanmış ve farklı açılardan tanımlanmıştır.¹⁰ Siyaset, bir düşünceye göre fertler arasındaki çatışma ve mücadeledir. İnsanlar arasındaki farklı düşünceler ve çıkar çatışmaları sebebiyle ortaya çıkan gerilim, siyasetin temelini oluşturur. Çatışmanın asıl konusu toplumdaki değerlerin paylaşılması, hedefi ise iktidarın ele geçirilmesidir. Diğer bir görüşe göre ise siyasetin amacı, toplumsal bütünlüğü sağlayarak özel çıkarlara karşı insanların ortak iyiliğini gerçekleştirmektir.¹¹

Siyasetin kabul görmüş tek bir tarifini yapmak mümkün olmamakla birlikte, üzerinde büyük oranda uzlaşma sağlanmış ve yaygın olarak kabul edilen tanımlarını ve genel özelliklerini vermek mümkündür.¹² Yaygın olarak kullanılan bir tanıma göre *siyaset*;

⁵ Asım Cüneyd, Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 2 bs. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 31.

⁶ Buhari, *Enbiya*, 50; Müslim, *İmare*, 44; İbn Mace, *Cihad*, 42.

⁷ *Lisânu'l-Arab*, C. 6, 130.

⁸ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Beyan Yayınları 1989), 1002; *Büyük Türk Sözlüğü*, (İstanbul: Hayat Yayınları tsz.), 1071.

⁹ Cemal Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 8 bs. (Ankara: Kadim Yayınları, 2018), 3.

¹⁰ Erol Turan, *Siyaset*, (Konya: Palet Yayınları, 2017), 17.

¹¹ Turan, *Siyaset*, 18.

¹² Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 3.

ülke, devlet ve insan yönetimidir. Başka bir tanıma göre *siyaset*; otorite ile ilgili kurumları ve bu kurumların oluşmasını ve işleyişini ifade eder. Çok tutulan başka bir tanıma göre ise *siyaset*; “*maddî ve manevî değerlerin otoriteye dayalı dağıtılması sürecidir.*”¹³

Hz. Ömer (r.a.) döneminde bürokratik hükümet idaresi anlamında kullanılan *siyaset* teriminin, Emevîler döneminde de aynı anlamda kullanıldığını görüyoruz. Muaviye'nin Irak valisi Ziyad'ın, “*Biz sizi Allah'ın bize verdiği otorite ile yönetiyoruz (نسوسكم بسلطان الله الذي اعطانا)*” dediği rivayet edilmiştir.¹⁴ Abbasiler döneminde bu terim yaygın olarak devlet idaresi anlamında kullanılmaktadır. Siyaset terimi Osmanlı'da ayrıca, devlete karşı işlenen suçlara verilen ceza anlamına da gelmektedir.¹⁵

Siyaset, 19. yüzyıl İslâm dünyasında Batılı modern anlamda, insan ilişkilerinin ve toplum hayatının düzenlenmesi ve idare edilerek nizamın sağlanması şeklinde kavramlaşmıştır.¹⁶

Siyasetin tanımı ve siyaset teriminin etimolojisini özetledikten sonra kısaca siyasetin bilimini tanıyalım. Siyaset biliminin tanımı iki açıdan şu şekilde verilebilir:

a. *Siyasî iktidarın* nasıl oluşturulduğu, biçimlendirildiği ve paylaştırıldığını inceleyen sosyal bilim dalıdır.

b. *Devlet* ve diğer *siyasî kurumların* kuruluşu, gelişimi, amaçları, işleyişleri ve bunlar arasındaki ilişkilerin araştırılması ile siyasî katılım, siyasî değişim, siyasî liderlik ve siyasî kararların analizlerini de içine alan çalışma alanıdır.¹⁷

2. Siyaset Teorisi ve Siyaset Bilimi

Siyasî alanla ilgili temel konular ilk zamanlar felsefenin içinde incelenmiştir. *Siyaset Felsefesi*, ideal toplum ve ideal bir devletin nasıl olması gerektiği, adalet, özgürlük gibi konuları ele alır. Olanla değil olması gerekenle uğraşır.

¹³ Fedayi, age. 4.

¹⁴ Nihat Uzun, *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 35.

¹⁵ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, (Ankara: Sinemis Yayınları, 2012), 1.

¹⁶ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 2

¹⁷ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 5.

Siyaset Teorisi, daha çok devlet, hukuk, hükümet, temsil ve seçim gibi kurumları ele alır. Esas olarak mukayeseli ve açıklayıcı bir disiplindir. Siyasî davranışlar ve sosyal sorunlarla ilgili yönlendirici düşünce ve teorilerle ilgilenir.¹⁸

Siyaset Bilimi ise olması gerekenle değil olanla ilgilenir. Siyasî alandaki konuları, temel kurum ve kavramları bilimsel metotları kullanarak analiz eder. Sosyal bilimlerden sayılan Siyaset Bilimi, diğer sosyal bilimlere nispetle daha kısa bir geçmişe sahiptir.¹⁹ Terim olarak ilk defa 16. yüzyılın sonlarında kullanılmıştır. 1800'lere doğru bugünkü anlamıyla kullanılmış olan Siyaset Bilimi'nin,²⁰ bağımsız bir sosyal bilim dalı olarak doğup kurumlaşması 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.²¹

Siyaset Bilimi, siyasî hayatın tüm olarak bilimsel bir yöntemle araştırılmasıdır.²² Ancak bu, dar anlamda *sistemik bilgilere ulaşmak, trendleri tespit etmek ve makul varsayımlar* geliştirmekle sınırlı olarak kabul görmektedir. Siyasetin bilimselliğini, siyasî alanda yaşananları anlama konusunda bir kolaylaştırıcı olarak kabul edebiliriz.²³

Siyaset Bilimi, uzun süre devleti ve yasaların ortaya koyduğu kurumları kendisine ana konu olarak almıştır.²⁴ Siyasetin iktidar mücadelesi olarak tarifi ve toplumsal güçlerin bu çerçeveye dahil edilmesiyle Siyaset Bilimi'nin alanı da genişlemiştir. Siyaset Bilimi'nin alanının belirlenmesi için siyasî olanla toplumsal olanın ayrılması gerekiyordu. Devlet kavramı yetersiz iktidarsa çok geniş olduğu için, iktidar, pratik bir çözüm olarak *siyasî iktidar* ile sınırlandırılmıştır.²⁵ Bu çerçevede Siyaset Bilimi, bir siyasî iktidar bilimi olarak ortaya çıkmakta ve siyasî hayatın yapısal unsurları olan

¹⁸ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 5.

¹⁹ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 6.

²⁰ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 2.

²¹ Dursun, *Siyaset Bilimi*, 71.

²² Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 3.

²³ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 9.

²⁴ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 11.

²⁵ Dursun, *Siyaset Bilimi*, 72.

siyasî iktidar, kamu hürriyetleri, siyasî kurumlar ve kuvvetler, sosyal yapıyı meydana getiren halk tabakalarını incelemektedir.²⁶

Siyasî İktidar, gerçek anlamda ülkenin ve toplumun tamamı üzerinde geçerli olan iktidardır. En önemli ayırıcı vasfı kuvvet kullanma tekeline sahip olmasıdır.²⁷ Siyasî toplumun geleceğini ilgilendiren konularda karar mercii olan, toplumun tamamına yönelik zorunlu kurallar koyabilen siyasî iktidarın, maddî unsurunu *kuvvet kullanma tekeli*, manevî unsuru ise *meşruluğa dayanması* oluşturmaktadır. Meşruluk, gerektiğinde kuvvete başvurulması halinde, kuvvet kullanmanın haklılığı ve meşruluğunun önceden kabul edilmesi demektir.²⁸ Böylece siyasî iktidarın *kuvvet kullanma tekeli* ile *meşruluğu*, birbirini tamamlayan iki temel unsur olarak ortaya çıkmaktadır.²⁹

Günümüzde, klasik Siyaset Bilimi'ndeki devletin yerini, *siyasî iktidar* ve bunun etrafında oluşan ilişkiler, davranışlar, tutum ve inançlar almıştır, denebilir.³⁰ Bunun yanında devlet, ana konu olma niteliğini büyük ölçüde yitirmekle birlikte yine de üzerinde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir.³¹

Siyaset Bilimi'nin İslâm Siyaset Düşüncesi'nin anlaşılmasında ve sınırlarının belirlenmesinde aydınlatıcı bir rol üstleneceğini düşünüyoruz. Bu nedenle konuyu ön bilgi şeklinde de olsa açıklamaya çalıştık.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslâm siyasetinin oluşum süreci verildikten sonra ikinci bölümde müfessir Abdulvehhab Lukaş ve tefsiri *Nusratü'l-İslâm* incelenmiştir. Son bölümde Abdulvehhab Lukaş'ın *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsiri, siyasî yönüyle araştırılmıştır. Tez konusuyla ilgili değerlendirmemiz ise sonuçta yer alacaktır.

²⁶ Dursun, *Siyaset Bilimi*, 73; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*,3.

²⁷ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 20.

²⁸ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 6 bs. (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 22

²⁹ Turan, *Siyaset*, 6; Dursun, *Siyaset Bilimi*, 104-106.

³⁰ Dursun, *Siyaset Bilimi*, 73

³¹ Fedayi, *Siyaset Bilimi*, 11.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM SİYASETİNİN OLUŞUMU

Bu bölüm dört ana başlıktan oluşmaktadır. Önce, hicretten başlayıp Abbasîler dönemini de içine alan siyasî tarih incelenecektir. Ardından Abdulvehhab Lukaş'ın yaşadığı dönem ve kısaca Osmanlı modernleşmesi ele alınacaktır. Daha sonra, önemli siyasî metin niteliğine sahip olan siyasetnameler genel olarak tanıtılacak, bunlardan öne çıkmış birkaç eser mütalaa edilecektir.

Siyasî düşüncelerin oluşumu ve gelişimini araştırırken tarihi olayların göz ardı edilmemesi gerekmektedir.³² Zira siyasî görüşlerin ortaya çıkışı ile tarihî olayların gelişmesi arasındaki sıkı ilişki, genelde siyaset teorileri üzerine araştırma yapan çoğu araştırmacı tarafından gözlemlenen ve belirlenen bir gerçektir. Bu gerçek, İslâm'dan kaynaklanan siyasî düşünceler için de geçerlidir. Biz de konuyu, bağlı bulunduğu tarihî olayların gelişimine paralel olarak değerlendirip, görüşlerin temelindeki gerçeği aydınlatmaya çalışacağız. Böylece, İslâm siyaset düşüncesi doğuşu, gelişmesi ve ürünleri ile birlikte görülmüş olacaktır.³³

Son olarak İctimaî/Siyasî Tefsir hakkında bilgi verilecek ve ikinci bölüme geçmeden önce Fas (Mağrib Krallığı) kısaca tanıtılacaktır.

1. 1. Tarihi Arka Plan

1. 1. 1. Nübüvvet Dönemi

Nübüvvet dönemi İslâm tarihinin ilk çağıdır. Bu çağ, Allah Rasûlü'nün insanları Allah'ın dinine çağırmağa başladığı andan, Yüce Rabbine kavuştuğu zamana dek sürmektedir. Bu zaman dilimi, İslâm'ın ideal örneklerinin en mükemmel biçimde gerçekleştiği dönemdir. Hicretle, bu dönem iki parçaya ayrılır. Birinci kısmı olan

³² İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 3 bs. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 17.

³³ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 27-28.

Mekke döneminde toplumun çekirdeği oluşmuş, genel anlamda İslâm'ın siyasi temelleri kararlaştırılmıştır. Birinci dönem âdeta ikincisine hazırlık olmuştur.³⁴

Medine döneminde ise bu toplumun oluşumu tamamlanmış, mücmel kurallar tafsil edilerek ve yeni ilkeler açıklanarak yasama gerçekleştirilmiş ve tüm bu düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Medîne'de yaşanmış olan bu zaman dilimi, Müslüman toplumun bağımsız ve egemen olduğu bir dönemdir.³⁵ İslâmiyet'in siyasi birlik olarak mevcudiyeti bu dönemle başlayan on dört asırlık bir geçmişe sahiptir. Müslümanlar çok erken bir devirde dünyanın dört bir tarafına yayılmışlar ve hatırı sayılır derecede devletler kurmuşlardır. Bunlardan ilki Allah Rasûlü'nün Medîne'de kurduğu devlettir.³⁶

Hz. Muhamed (s.a.s.)'in siyasi hayatı m. 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicretle başlamıştır. O ve Mekkeli ashâbı (Muhâcirün) Medine'ye vardıklarında, orada bir boşluk ve karışıklıkla karşılaştılar. Hiçbir zaman bir devlet tanımamış olan bu bölgede birbirlerini öldüren kardeş kabileler bulunuyordu. Halkın tümü henüz Müslüman olmamıştı. Çoğu putperest birkaç bin Arap ile onlar kadar Yahûdi ve yaklaşık elli Hıristiyan yaşıyordu.³⁷

Rasûlullah (s.a.s.) birçok kabile önderini görüşmeye dâvet etti ve onlara, merkezî bir yönetim altında birleşmeleri gerektiğini anlattı. Bununla devlet düzenini başlatıp, anarşiye yol açmayı önleyen siyasetin en önemli kurumu olan *Yüksek Otorite* ilkesini getirmiş oluyordu.³⁸ Böylece, Medîne vadisinin tamamı üzerinde olmasa da yöneten ve yönetilenlerin hukukunu belirten bir anlaşma (Toplumsal Sözleşme) yapılarak bir çeşit Şehir-Devleti kuruldu. Sadece Müslümanların değil, gayri Müslimlerin de hukukunu belirten bu anlaşmanın maddeleri yazılı hale getirilerek kendi türünün ilk örneği olarak kayda geçmiştir.³⁹ Muhammed Hamidullah, noksansız bir şekilde

³⁴ Rayyıs, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, 28.

³⁵ Rayyıs, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, 28.

³⁶ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti -Makaleler-* çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 37.

³⁷ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 39

³⁸ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 47.

³⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 30.

günümüze kadar gelmiş olan bu metni⁴⁰ ilk yazılı anayasa olarak niteler.⁴¹ O'na göre anayasa ister yazılı, ister örf ve âdet gibi yazısız olsun, ister değişme ve değiştirmeyi içersin, hükûmet etme yolu ve yöntemidir.⁴² Ahmet Akgündüz ise bu yazılı metnin ideal anlamda bir anayasa olmadığını söylemekle birlikte bazı hak ve hürriyetlerin yazılı metin halinde belgelenişinin son derece önemli olduğunu belirtir.⁴³

Bu anayasa ortak savunma, adaletin işleyişi, yasama, farklı din mensuplarının özellikle Yahûdilerin inanç özgürlüğü gibi meselelerin yanı sıra *ma'âkil*⁴⁴ denen sosyal sigortaları da ele almıştır.⁴⁵ Daha sonra ilave edilen bir sözleşme, Şehir-Devleti'nin sınırlarını ve sınır taşlarının dört yönde dikildiğini ihtiva etmektedir.⁴⁶ Aslında devletin sınırları belirlenerek çeşitli dinlere mensup insanların bir arada yaşamaları ve tarafların görev ve haklarının belirlenmesi, şehir değil gerçek devlet anlayışının getirildiğini göstermektedir.⁴⁷

Siyaset biliminin bir devletin oluşması için gerekli gördüğü *hâkimiyet, ülke ve halk* unsurları bu dönemde mevcuttur.⁴⁸ Müslümanlar Medîne'de, başında Hz. Peygamber'in bulunduğu bir devletin üyesi olmuşlardır.

⁴⁰ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *Es-Siretü'n-Nebevi*. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.), C. 1, 501-504.

⁴¹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 40.

⁴² Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, (Ed. Vecdi Akyüz), (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 11

⁴³ Ahmet Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, 2 bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 1989), 6

⁴⁴ Bkz. HAMZA AKTAN, "ÂKİLE", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akile>.

⁴⁵ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 31.

⁴⁶ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 40.

⁴⁷ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 48.

⁴⁸ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 49; Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası*, 16

M. 622 yılında temeli atılan bu devletin başkanı olan Allah Rasûl'ü, ibadeti yönettiği gibi mücahitleri yönetiyor, kanun va'z ediyor, davaları çözüyor ve devleti idare ediyordu. Bununla birlikte o, kanundan üstün değildi.⁴⁹ Hâkimiyet Allah'a aittir ve otoritenin kaynağı Allah'ın iradesidir.⁵⁰ Bu durumda mülkün sahibi insan değildir. İnsan buna Allah'ın vekili olarak sahiptir. O halde insan Rabbinin iradesine uygun olarak hareket etmelidir.

Allah Teâlâ, her türlü fizik algının ötesinde olduğu için iradesini insanlar arasından seçtiği elçileri vasıtasıyla vahy ve ilham sûretiyle bildirmiştir. Allah'ın yeryüzündeki ilk halifesi Adem (a.s.)' dir. Ondan sonra bütün nebiler kendi zamanlarında Allah'ın halifesi olmuşlardır. Son peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.), hükmetme hakkını Allah'tan alırken aynı zamanda *bey'ata* başvurarak topluma onaylatmıştır. O'nun yerini alarak siyasî iktidarı elde edenler de başa geçişlerini Şer'î hukuk temeline oturtabilmek için toplumun onayını almaya ihtiyaç duymuşlardır.⁵¹

Rasûlullah'ın bey'ata başvurması idaresinin totalitarizm veya otoriterizm⁵² olmadığını göstermektedir. Yargı ve yürütme ile ilgili ayetler direkt olarak Hz. Peygamber'i muhatap kabul etmemiş, "*Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir*

⁴⁹ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 41.

⁵⁰ Bkz. Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli, çev. Ali Özek vd. (Medine: Kral Fahd Mushaf-ı Şerîf Basım Kurumu, 1434/2013), Al-i İmran, 3/26, 189; En'âm, 6/165; Yusuf, 12/40; Nisa 4/65.

⁵¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), C. 2, 933.

⁵² Totalitarizm; devletin gücünün sınırsız olduğu, her alana nüfuz eden, açık bir zorbalığa dayalı, kamusal ve özel yaşamın neredeyse tüm yönlerini kapsayıcı bir siyasî yönetim sistemidir. Otoriterizm; devletin, vatandaşlarına sınırlı iktisadî, dinî ve diğer türden özgürlüklere karşı önemli ölçüde hoşgörü gösterebilen, halkın rızasına bakılmaksızın uygulanan güçlü bir hükûmet sistemidir. (Turan, *Siyaset*, 125-127).

ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir”,⁵³ ayetinde olduğu gibi tüm Müslümanları muhatap kabul etmiştir.⁵⁴

Allah Rasûlü'nün yönetimi Kur'ân'ın belirlediği ölçüler içerisindeydi. Hakkında vahiy olmayan konularda Allah'ın bir emri olarak uygun kişilerle *istişâre* yapardı.⁵⁵ Müslümanlara örnek olacak şekilde uygulama alanına konan bu emrin, başka bir ayetle kural haline geldiğini görüyoruz: “... *Onların işleri, aralarında şûra (danışma) ile dir...*”⁵⁶

Rasûlullah başkaları için emir verebiliyor ve emirlerini yerine getirebilmek için gerekli araçlara sahip bulunuyordu. Koyduğu kurallara riyeti sağlamak için gerektiğinde müeyyide kullanabiliyordu. Otoritesine boyun eğiliyordu (*İtaat*). Bütün bunlar onun, modern anlamda *siyasî iktidarın* unsurlarını oluşturduğunu göstermektedir.⁵⁷

Hz. Muhammed (s.a.s.) 11/632 yılında dünyadan ayrılırken, kurduğu devletin sınırları Arabistan Yarımadası'nın her tarafına ve Filistin'le Irak'ın güney bölgelerinden bazılarına kadar genişlemişti. Allah'ın Elçisi sadece hayatın tüm yönlerini kapsayan bir din değil, aynı zamanda bir devlet de bırakmıştı.⁵⁸ İç ve dış ilişkileriyle ilgili bütün alanlarda Allah'ın kitabına dayanan bu devletin, kendine özgü esasları, kuralları, kurumları, ordusu bulunuyordu.⁵⁹ Allah Rasûlü'nün, kabileleri İslâm sancağı altında birleştirerek kurduğu bu devletin insanları, daha sonra imparatorluk kuran evrensel bir topluma dönüşeceklerdir.

⁵³ Maide, 5/38.

⁵⁴ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 50-51; M. Akif Aydın, “Anayasa”, *DİA*, İstanbul 1991, C. 3. 162.

⁵⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/159.

⁵⁶ Şûrâ, 42/38.

⁵⁷ Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 50.

⁵⁸ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, 41.

⁵⁹ Yakup Yüksel, *İbn Âşur Tefsirinde Siyaset Toplum ve Kadın*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 157-158.

Hiz. Muhammed (s.a.s.)'in vefatına yakın yaklaşık iki hafta devam eden hastalığı döneminde,⁶⁰ sonradan siyasî iddialara dayanak yapılacak bazı olaylar yaşanmıştı. Raşit halifeler dönemine geçmeden önce kısaca bunlardan bahsetmemiz isabetli olacaktır. Birinci olay *namazda imamlık* meselesiyle ilgilidir. Hiz. Muhammed (s.a.s.), hastalığı ağırlaşınca namazı Hiz. Ebu Bekir (r.a.)'in kıldırmasını istedi. Mescide açılan kapılardan Ebu Bekir'in kullandığı kapının dışındakileri kapattırdı.⁶¹

Allah Rasûlü'nün hastalığı sırasında ortaya çıkan ikinci önemli olay *kirtas* hadisesidir. Hasta yatağında bir gün “*size bir kitap yazayım ki ondan sonra sapıtmayasınız*” diyerek, kâğıt, kalem istedi. Ancak bu isteği orada bulunan sahabe arasında tartışmaya yol açtı. Rivayete göre Hiz. Ömer, “*Rasûlullah'a sekeratu'l-mevt ârız oldu. Yanımızda Allah'ın Kitabı var, o bize yeter*” dedi. Bunun sonucu sahabe arasındaki tartışma büyüdü ve gürültü oldu. Bunun üzerine Hiz. Peygamber “*bir Nebi'nin yanında çekişme olmaz,*” buyurdu.⁶²

Son olarak aktaracağımız mesele ise Allah Rasûlü'nün *siyasî vasiyeti* ile ilgili bir rivayettir. Hiz. Peygamber'den sonra kimin halife olacağı ile ilgili olarak, Rasûlullah'ın amcası Abbas ibn Abdulmuttalib'in, yeğeni Hiz. Ali'ye şöyle dediği anlatılır:

“*Ben Abdulmuttaliboğullarının ölümlerini yüzlerinden tanırım. Rasûlullah'a gidelim ve ondan sonra hilâfetin kime ait olacağını soralım. Eğer bize aitse bunu biliriz. Şayet başkasının ise onu da öğreniriz. Bize vasiyet eder.*” Bunun üzerine Hiz. Ali (r.a.) şöyle der: “*Eğer hilâfet meselesini Rasûlullah'a sorarsak onu bize yasaklar. Hilâfeti de insanlar bize sonsuza dek vermezler. Allah'a yemin ederim ki bu konuyu hiçbir zaman sormam.*”⁶³

⁶⁰ Adnan Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 61.

⁶¹ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *El-İmâme ve's-Siyase*, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 27; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 47-48; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, 1165, 1168.

⁶² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, 1166-1168; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 48-49.

⁶³ İbn Hişam, IV. 304; Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2 bs. (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), II. 437; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 50.

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, Allah Rasûlü (s.a.s.) hasta yatağındaiken, sahabeler arasında toplumu kimin yöneteceğine dair düşünceler tartışılıyor ve bazı görüşmeler yapılıyordu. Bununla ilgili Allah Rasûlü'ne soru sorulduğu, ancak onun riyaset meselesinde herhangi bir vasiyette bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, riyasetin mülke dönüşmesine yol açmamak için özellikle kendi yerine bir imam tayin etmemiştir.⁶⁴

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in vefatı üzerine gündeme gelen en önemli konu, Müslümanların işlerini ve yeni kurulan devleti yönetecek kişinin tespit edilmesi meselesi olmuştur. Hz. Ebu Bekir halife seçilince mesele çözüme ulaşmış ve böylece Hilâfet Dönemi başlamıştır.

1. 1. 2. Raşit Halifeler Dönemi

İslâm tarihinde Hz. Ebu Bekir'in seçilmesiyle başlayan, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile devam eden, Hz. Ali'nin hilâfetiyle sona eren zaman kesiti, Raşit Halifeler dönemi olarak anılır. Raşit kelimesi "*hak yolda olan, haktan ve doğrudan ayrılmayan, kemal bulmuş*" anlamına gelir. İrbad ibn Sâriye'nin rivayet ettiği bir hadiste Allah Rasûlü (s.a.s.), "*Herhangi bir ihtilafla karşılaştığımızda size düşen görev benim sünnetime ve raşit halifelerin sünnetine uymaktır*",⁶⁵ demiştir. Hadiste geçen Raşit halifeler tabiri genel olarak ilk dört halife olarak kabul edilir. Yanı sıra bu tabirle, diğer halifelerin de kastedildiğini iddia ederek Emevilerden Ömer ibn Abdülaziz'i Raşit Halifeler'in beşincisi kabul edenler de olmuştur.⁶⁶

Ayrıca hilâfet döneminin otuz yıl sürdüğünü, Hz. Ali'den sonra Hz. Hasan'ın hilâfet makamına geçtiğini ve yaklaşık altı ay süren hilâfetinin Raşit Halifeler dönemine dahil olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu görüşte olanlara göre, Raşit Halifeler'in beşincisi 41/661 yılında, hilâfetten Muaviye lehine çekilen Hz. Hasan olmaktadır.

⁶⁴ Adem Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, Ed. Adem Çaylak, 2 bs. (Ankara: Savaş Yayınevi, 2019), 48.

⁶⁵ Müsned, IV. 126. 127; İbn Mace, "Mukaddime", 6; Ebu Davûd, "Sünnet", 5; Tirmizi, "İlim", 16.

⁶⁶ Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII. 325.

Bununla birlikte Raşit Halifeler'in sayısı genellikle *dört halife* olarak kabul edilmektedir.⁶⁷

Yukarıda belirttiğimiz gibi Rasûlullah (s.a.s.)'in vefat günü gündeme gelen en önemli konu Müslümanların işlerini ve yeni kurulan devleti yönetecek kişinin seçimi olmuştur. Eş'ârî, imâmet konusunun Müslümanların Allah Rasûlü'nden sonraki ilk ihtilafları olduğunu söylemektedir.⁶⁸

Ümmetin başına kimin geçeceği konusunda muhtemel dört grup bulunuyordu. Evs ve Hazrec'in oluşturduğu Ensar grubu, Allah Rasûlü'nün mensubu olduğu Haşimioğulları, Ebu Süfyan'ın aşireti Ümeyyeoğulları ve Ebu Bekir, Ömer ve Ubeyde b. Cerrah'ın temsil ettiği Kureyş'in küçük kabileleri. İslâm'a Mekke'nin fethinden sonra giren Ümeyyeoğulları için yöneticilik iddiası henüz erkendi. Onlar Hz. Osman'ın hilâfetine kadar sessiz kalacaklardı. Ensar ise ilk halifenin seçiminden önce öne çıkmışsa da Hz. Ebu Bekir'in halife seçiminden sonra imamlık iddiasında bulunmamıştır.⁶⁹

1. 1. 2. 1. Hz. Ebu Bekir

Hz. Muhammed (s.a.s.) vefat edince (11/632), Müslümanlar üzüntü, endişe ve şaşkınlıkla karışık bir duyguya kapılmış, kendilerini boşluğa düşmüş gibi hissetmiş olmalı. Ashâb, bir devlet devraldığının ve toplumu yönetmenin büyük bir sorumluluk gerektirdiğinin farkındaydı. Raşit halifeler, doğrudan doğruya Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yanında yetişmiş, onun eğitimiyle gelişmiş, İslâmî hayatın her merhalesini Allah Rasûlü'nden öğrenmişlerdi. Her biri, devraldıkları idari nizamın yürütülebilmesi için İslâm ahkâmının ve İslâm ruhunun ayakta kalmasının şart olduğunu biliyordu. Bu şuurla yetişmiş olan Raşit halifeler, o devirde kimsenin bilmediği bir şekilde, müşâvereye dayalı bir yönetim tarzının zarûri olacağını düşünmüşlerdi. Bu yönetim şeklinde ne bir aile ne bir hanedan hakimiyet kurabilecek

⁶⁷ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 77; Fayda, "Hulefâ-yi Râşidin", 325.

⁶⁸ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el- Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 27.

⁶⁹ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 49.

ne de herhangi bir kimse kuvvet kullanarak iktidara gelebilecekti. Bu konuda her ferdin konuşma hakkı vardı ve onları bundan alıkoyacak bir engel bulunmuyordu.⁷⁰

Bu şartlar altında konuşma ve tartışmalar başlamış oldu. Düşünce ve yorumlar ortaya çıkmaya, fikir ayrılıkları belirmeye başladı. Tarih boyunca tüm Müslüman düşünürlerin göz önünde bulunduracağı *İmâmet/Hilâfet* konusunun tartışıldığı ilk toplantı, *Sakifetü Beni Saide*'de yapıldı. İmâmet konusundaki fikir ayrılıklarının sebebi, Rasûlullah'ın apaçık bir belirleme yapmamış olmasıydı. O, kendi yerini alacak olan halifenin kim olacağını tayin ve tespit için rol oynayacak bir yöntem bırakmadığı gibi devletin tâbi olacağı bir sistem de bırakmamıştı.⁷¹

Belirlenmiş bir hükûmet sistemi olmamakla birlikte, idare şekline ilişkin yol gösterici nitelikte olan bazı kurallar ve ilkeler bulunuyordu.⁷² Bunun hikmeti, İslâm toplumunun sonraki zamanlarda ve farklı coğrafyalarda ortaya çıkacak şartlara uyumunu engellemek olmalıdır. Böylece her ortamda insanlara düşünme fırsatı verilmiş, topluma, ortaya çıkan yeni şartlara göre kendi hayatının ayrıntılarını belirleme imkânı tanınmış oluyordu. Allah Rasûlü (s.a.s.), genel kuralları belirlemiş ve topluma hâkim olması gereken genel yapıyı göstermiştir.⁷³

Hz. Muhammed (s.a.s.) vefat ettiğinde, henüz defnedilmeden siyâsî iktidar mücadelesi başlamıştı. İlk olarak Evs ve Hazrec kabilelerinin ileri gelenleri, Ensar'dan birini başkan seçmek için Sakifetü Beni Saide denilen hurmalıkta toplanmıştı. Ensar, riyaseti kendi hakkı olarak görüyordu. Onlar Medine'nin yerlisiydi. Muhacirler ise buraya sonradan gelmişler, üstelik onlara sığınmışlardı. Toplantıda Hazrec kabilesinin reisi Sa'd ibn Ubâde aday gösterildi. Bunun üzerine yaptığı konuşmada, Kureyşliler'in Hz. Peygamber'in davetine eziyet ederek karşılık verdiğini, Ensar'ın ise İslâmiyet'i benimsediğini ve onu koruyarak fazilet kazandığını anlattı. Ne var ki Evsliler, Hazrec kabilesiyle yaşadıkları liderlik mücadelesi ve kabilevi etkiyle Sa'd b. Ubade'nin

⁷⁰ Ebu'l A'lâ El-Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Ali Gencer, (İstanbul: Hilal Yayınları, 2018), 91.

⁷¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, 1183-1184.

⁷² Taha Abdalbâki Sürûr, *Kur'ân Devleti*, çev. H. Hüseyin Yılmaz, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2009), 160.

⁷³ Rayyıs, *İslâm'da Siyâsî Düşünce Tarihi*, 37.

adaylığına karşı çıktılar. Muhacirlerin bu duruma rıza göstermeyeceğini ileri sürerek olanları Hz. Ebu Bekir ve Ömer'e haber verdiler. Bu esnada Evs'li Uveym ibn Sâide, nübüvvet görevi kimden gelmişse hilâfetin ancak o kabileye ait olacağını dile getirdi. Sa'd b. Ubade'nin Hazrec lideri olmak isteyen yeğeni Beşir ibn Sa'd, Evs'e destek vererek Sa'd'ın elini zayıflatmak istedi. Habbab ibn Munzir ise Kureyş'ten bir emir, Ensardan bir emir seçilmesini teklif ediyordu.⁷⁴

Bu tartışmalar devam ederken Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde ibn Cerrah birlikte Sakifetü Beni Saide'ye geldiler. Hazrec'li birisi, en zor zamanda Rasûlullah'a ve Muhacirlere destek olduklarını, mallarını onlarla paylaştıklarını, bundan dolayı Kur'ân'da Ensar olarak isimlerinin anıldığını söyleyerek riyaset işinin kendilerine ait olduğunu iddia etti.⁷⁵ Sa'd b. Ubade Ensâr'a *“Ey Ensâr toplumu, siz ilk yardım edensiniz, ilk değiştirilenler siz olmayın”* diyerek, onları etkilemek istedi. Buna karşılık olarak Muhacir'den Abdurrahman ibn Avf, Ensâr'a *“Sizde Ebu Bekir, Ömer ve Ali gibi faziletli kimse yoktur”* diyerek, adaylarının şahsi meziyetlerini öne sürdü. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir söz alarak uzun bir konuşma yaptı. Ensarı överek İslâmiyet'e ve Allah Rasûlü'ne yaptıkları hizmetlerin inkâr edilemeyeceğini belirtti.⁷⁶ Muhacirûn'un övüldüğü şu ayeti okudu;

*“İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır.”*⁷⁷

Daha sonra şöyle devam etti: *“... Araplar bu işi ancak içlerinde en güçlü ve en şerefli kabul ettikleri Kureyş kabilesi için kabul edeceklerdir...”*⁷⁸ Eş'ârî'nin belirttiğine göre,

⁷⁴ İbn Hişam, C. 4, 656-660; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, 1175-1176; Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 326.

⁷⁵ İbn Hişam, C. 4, 659; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, 1175: Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 49.

⁷⁶ İbn Hişam, C. 4, 659; Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 327.

⁷⁷ Tevbe, 9/100.

⁷⁸ İbn Hişam, C. 4, 659; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, C. 2, 1177.

Hz. Ebu Bekir bu toplantıda “*İmamlar Kureyş'tendir*”⁷⁹ hadisini delil olarak zikretmiştir.⁸⁰ Fığlalı buna itiraz ederek, bu hadisin Hz. Ebu Bekir tarafından öne sürülmediğini, halife seçiminde esas teşkil ettiğine dair bir kaydın İbn Hişam ve Taberî gibi kaynaklarda yer almadığını hatırlatmaktadır.⁸¹ Suyuti'nin *Târihu'l-Hulefâ* adlı eserinde de birçok tarikten gelen *imametın Kureyşliliği konusundaki* rivayetler arasında, Hz. Ebu Bekir'e isnad edilmiş bir rivayet bulunmamaktadır.⁸²

İslâm alimlerinin çoğunluğu, Allah Rasûlü'nden gelen rivayetler ve sahabe uygulamaları doğrultusunda, Müslümanların başına geçecek kişinin Kureyş soyundan olmasını şart koşmuşlardır. İlk dört halife ile Emevî ve Abbasî halifelerinin belirlenmesinde neseb şartının dikkate alınması, hilâfetin Kureyş soyundan olması gerektiği düşüncesini pekiştirmiştir. Bununla birlikte İmâmette Kureyşlilik meselesi, İslam tarihi boyunca alimler arasında tartışılmış ve meseleyi farklı açılardan değerlendirenler de olmuştur.⁸³

İmâmette Kureyşlilik meselesine ihtiyatla yaklaşan erken dönem âlimlerinden İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (478/1085), Kureyşli birisinin bulunmadığı durumlarda âlim, ehil, takva sahibi birinin imâmete geçebileceğini, neseb şartının Rasûlullah'ın soyuna saygıdan dolayı sabit olduğunu ifade etmektedir. Zira, imâmet maksatlarından hiçbiri nesebe dayanmamaktadır.⁸⁴

İmâmette neseb şartını açık bir şekilde reddeden Mevdudî ise Nur sûresinin 55. ayetinde geçen “*kendilerinden öncekileri halifeler kaldığı gibi onları da yeryüzünde halifeler kılar*” ifadesinden yola çıkarak, bütün Müslümanların fert fert, eşit şekilde ve aynı imkanlarla halife olma hakkına sahip olduklarını belirtir. Mevdudî'ye göre, herhangi bir kişinin veya grubun, Müslümanların elinden bu hakkı alma yetkisi

⁷⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, III, 129, 183, IV, 421.

⁸⁰ Eş'arî, *Makâlât*, 28.

⁸¹ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 3 bs. (Ankara: Selçuk Yayınları, 1986), 32.

⁸² Celaluddin Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, (Beyrut: Dâru ibn Hazm, 1442/2021), 13.

⁸³ Adnan Akalın, *İslâm Hukukunda Devlete İsyân Suçu*, (Ankara: Fecr Yayınlar, 2016), 114-116.

⁸⁴ el-Cüveynî, *El-Ğıyasî*, 209

bulunmadığı gibi, hilâfetin sadece kendilerine ait olduğunu iddia etme hakları da yoktur.⁸⁵

İmâmette Kureyşlilik konusundaki bu kısa bilginin yeterli olacağını düşünerek Sakifetü Beni Saide'deki toplantıya dönebiliriz. Hz. Ebu Bekir konuşmasına devam ederek, Hz. Muhammed'e Ensar'dan önce Muhacirlerin iman ettiklerini, her türlü baskı ve işkenceye dayanarak ona destek olduklarını anlattı. Rasûlullah'ın aşiretinden olmalarından dolayı emirliğin onlara ait olması gerektiğini belirtti. Ardından Ömer ya da Ebu Ubeyde'ye bey'at etmelerini istedi.⁸⁶ Bunun üzerine Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde “Allah'a andolsun ki bu işi senden almayız. Çünkü sen Muhacirlerin efdalisin. Rasûlullah'ın namazdaki halifesisin. Mağarada onunla birlikte bulunan kişisin. Elini uzat sana bey'at edelim” dediler. Hz. Ebu Bekir'e ilk önce Ensardan Beşir ibn Sa'd, ondan sonra Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde bey'at etti. Onların ardından Sa'd ibn Ubade'den başka, orada bulunan herkes bey'at etti. Halkın büyük bir kısmı da ertesi gün bey'at etti.⁸⁷

Sa'd ibn Ubade “Kureyş'e asla bey'at etmem” diyerek ilk halifeye bey'at etmediği gibi, Hz. Ömer'e de bey'at etmemiştir. İbn Ubade, onlarla birlikte namaz kılmaz, cumalarına katılmaz, onlarla haccetmezdi. Kendisine taraftar bulsa onlarla savaşırdı. Hz. Ömer hilâfete gelince, İbn Ubade Medine'yi terkederek Şam'a yerleşti ve orada vefat etti.⁸⁸

İbn Abbas ve bir grup Haşimî, ehl-i beytten olması gerekçesiyle riyasete Hz. Ali'yi uygun buldukları için bir süre bey'at etmediler. Hz. Ali, hilâfete herkesten çok kendisinin hakkı olduğunu söylüyordu. Bununla birlikte altı ay sonra o da Halife Ebu Bekir'e bey'at etmiştir. Ayrıca Suffe ehlinde Ammar, Ebu Zer, Mikdad ve Selman, başta bey'at etmekten kaçınmış olmakla birlikte sonradan onlar da bey'at ettiler. Sonuç olarak Hz. Ebu Bekir, Müslümanların ezici çoğunluğundan bey'at alarak halife seçilmiştir.⁸⁹

⁸⁵ Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, 39.

⁸⁶ İbn Hişam, C. 4, 659; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 50.

⁸⁷ İbn Hişam, C. 4, 660-661; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 57;

⁸⁸ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 34-35.

⁸⁹ İbn Hişam, C. 4, 661; Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 326.

Hız. Peygamber'den sonra siyasî iktidarı elde etmek için kullanılan gerekçelere, karşılıklı konuşmalara dayanarak bu seçimin meşruiyetini sorgulamak, seçimin Arap geleneklerine göre yürütüldüğünü iddia etmek çok makul gözükmemektedir.⁹⁰ Şayet böyle olsaydı Hazrec, Ümeyyeoğulları ve Haşimioğulları'nın büyükleri olan Sa'd ibn Ubade, Ebu Sufyan veya Abbas'ın halife seçilmiş olması gerekirdi. Seçimde takva, ehliyet, liyakat, cesaret, Allah ve Rasûlü'ne yakınlık gibi hususiyetlerin yanında liderliğin gerektirdiği bir husus olarak kabile gerçeği öne sürülmüş olmakla birlikte, halifelige Kureyş'in zayıf bir kabilesine mensup olan Hz. Ebu Bekir getirilmiştir.⁹¹ Taberî'de geçen bir rivayette, bir gün Hz. Ebu Bekir ve Sa'd ibn Ubade arasında geçen bir konuşmada Sa'd ibn Ubade, Hz. Ebu Bekir'e şöyle hitap ediyordu: "...*Sen ve kavmin bey'at etmem için bana baskı yaptınız...*".⁹² Açıkça görüldüğü gibi bu konuşmada Sa'd, kendi akrabaları olan Hazreclilerin de Muhacir kardeşleriyle birlikte hareket ettiğini belirtiyor.

Tüm bu süreçte kişisel beklentilere rastlanmamaktadır. Zira Ebu Bekir, Ömer ve Ubeydullah ısrarla birbirlerinin halifeliğini istemişler ve en sonunda Hz. Ebu Bekir bu görevi kabul etmek durumunda kalmıştır. Müslümanların bu ilk seçimine sosyal eğilimlerin yön verdiğini ve meşruiyetinin tartışmalı olduğunu söyleyen Kahveci, diğer yandan devlet yönetiminde Kur'ân ve Sünnet'e dayalı *adalet* doğrultusunda iktidar olduğunu kabul etmiştir. Bu iktidarın toplumun rızasına dayandığını ise şu sözlerle itiraf etmektedir:

*Tarafların hepsinin birleştiği nokta; halkın, meşruiyet kaynağı ve inisiyatif sahibi olduğu ve iktidara onun seçimiyle gelinebileceğini kabul etmeleridir. Halkı etkilemek ve onların rızasını alarak kamu vicdanında tutunmak hepsinin amacı olmuştur.*⁹³

Hız. Ebu Bekir göreve başlar başlamaz Mekke, Medine ve Taif dışındaki birçok Arap kabilesinin Medine'deki siyasî otoriteye başkaldırmasıyla karşılaştı. Tarihe *ridde*

⁹⁰ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 57-58; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 78-83.

⁹¹ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 41-42.

⁹² Taberî, *Tarih*, C. 2, 244.

⁹³ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 59

savaşları olarak geçen bu büyük sorun, hilâfet meselesinden sonraki en önemli konu olmuştur. Ridde hareketlerinin ilki, Rasûlullah (s.a.s.) henüz hayatta iken ortaya çıkan sahte peygamberlere uyararak dinden irtidat edenlerin isyanıydı.

Bazı kabileler halifeye, namaz kılmayı kabul ettiklerini ancak zekât vermek istemediklerini beyan ettiler. Kur'ân'dan “*Onların mallarından sadaka al; bununla onları (günahlardan) temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (onları yatıştırır). Allah işitendir, bilendir*”⁹⁴ ayetini öne sürerek ve “*Biz zekatımızı, ancak duası bize güven verene veririz*”,⁹⁵ diyerek, Halife Ebu Bekir'in otoritesini reddettiler. Hz. Ebu Bekir hangi gerekçeyle olursa olsun, isyan hareketlerini dinden irtidat olarak saydı ve hepsine savaş açtı. Mücadelede kararlı olan Hz. Ebu Bekir, iktidarını tanımayan bütün hareketleri bastırarak Arabistan yarımadasının tamamında hakimiyet kurdu.⁹⁶

Büyük bir fitne ortadan kaldırılarak kabiler arası siyasî birlik sağlanmış oldu. Bu birliğin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu, Hz. Ebu Bekir döneminde başlayıp, sonraki dönemlerde hızla artan fetihlerle görmüş olacaktık. Ridde hareketlerinin bastırılmasından hemen sonra Müslümanlar, Bizans ve Sasani'lerin hakimiyeti altındaki topraklarda fetih hareketlerine başlamışlardı. Daha Ebu Bekir zamanında Yemen, Yemame, Hire, Irak ve Suriye topraklarının neredeyse tamamı fethedilmişti. Hz. Ömer zamanında hızla devam eden bu mücadele, kısa sürede İran, Irak, Suriye, Mısır, Filistin ve Kudüs gibi pek çok bölgenin fethedilmesiyle sonuçlanmıştır.⁹⁷

Hz. Ebu Bekir döneminin diğer önemli bir hususu, Allah Rasûlü'nün uygulaması takip edilerek fetihlerden elde edilen ganimetlerin ve arazi gelirlerinin savaşa katılanlar ile fakirler, yetimler ve yolda kalmışlar arasında dağıtılmasıdır.⁹⁸

Hz. Ebu Bekir, iki buçuk yıl kadar süren halifeliği boyunca kendi akrabalarına askeri, idari ve mali görevler vermemeye özen gösteriyor ve kabileler arasında denge kurmaya

⁹⁴ Tevbe, 9/103.

⁹⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 67.

⁹⁶ Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 327-328; Taberi, *Tarih*, C. 2, 244-305.

⁹⁷ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 80-81; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 52.

⁹⁸ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 54.

çalışıyordu. Bununla beraber, ridde savaşlarında önemli bir yere sahip olan Ümeyyeoğulları ve müttelikleri, kamuda önemli görevler elde etmişlerdir.⁹⁹

Vefat etmeden önce rahatsızlanıp hastalığı ağırlaşınca ölümünün yaklaştığını hisseden Hz. Ebu Bekir, ümmetin ileri gelenlerinden Abdurrahman ibn Avf, Osman ibn Affan, Said ibn Zeyd ve Üseyd ibn Hudayr gibi ileri gelen sahabilerle istişare ederek imamlık görevine Hz. Ömer'i tayin etmek istedi. Hz. Ebu Bekir, kendi seçiminde beliren bölünmüşlüğü tekrar yaşanmaması ve Müslümanları bir arada tutabilecek güçlü bir aday olduğu için Hz. Ömer'i düşünmüştü. İstişareye Abdurrahman ibn Avf ile başlayarak Hz. Ömer hakkındaki fikrini sordu. O, Ömer'in çok iyi fakat biraz şiddetli olduğunu söyledi. Bunun üzerine Ebu Bekir, "*Öyle olması beni yumuşak gördüğündendir. Emirliği ona verirsem sahip olduğu bu huyunun çoğunu terkedecektir*", diyerek, Abdurrahman ibn Avf'ın fikrini değiştirmek istedi. Daha sonra Hz. Osman'ı çağırdı ve Ömer hakkındaki görüşünü sordu. Hz. Osman "*Onun bilinmeyen yönü bilinenden daha hayırlıdır. Aramızda onun benzeri yoktur*", dedi.¹⁰⁰

Nihayet Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman'a bir ahidname yazdırıp mühürledikten sonra yanına Hz. Osman ve Hz. Ömer'i alarak Mescid-i Nebevi'ye gitti. Halka şöyle hitap etti: "*Sizin için halife seçtiğim kişiye razı olur musunuz? Bir yakınımı tayin etmedim. Allah'a andolsun ki bütün gücümle düşünüp taşındım ve sonuçta Ömer ibn Hattab'ı uygun buldum; onu dinleyin ve ona uyun*" dedi. Orada bulunanlar da "*Duyduk ve itaat ettik*" diyerek karşılık verdiler.¹⁰¹

Ahidnamede şöyle yazıyordu. "*Benden sonra başınıza Ömer ibn Hattab'ı seçtim. Onu dinleyin ve ona itaat edin*". Hz. Ebu Bekir bu seçimi Müslümanların iyiliği için yaptığını, ellerini kaldırarak şu sözlerle dile getirdi. "*Ey Allah'ım, bununla ben ancak onların düzenini istedim*". Daha sonra halka "*Size halife tayin ettiğim kişiden razı mısınız*" diye sorarak şöyle devam etti: "*Size akrabalık bağından dolayı birini istihlaf etmedim*" dedi. Ömer'i ise alacağı siyasî kararlarda hukuktan ayrılmaması için şöyle uyarıyordu. "*Ey Ömer, şüphesiz Allah'ın gece hakkı vardır ki, gündüz onu kabul*

⁹⁹ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 53.

¹⁰⁰ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 84.

¹⁰¹ Taberi, *Tarih*, C. 2, 352-353; Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", 328; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 59-60.

*etmez. Gündüz de hakkı vardır ki, onu gece kabul etmez. Şüphesiz O, farzı eda etmeden nafileyi kabul etmez. Görüyorsun değil mi ey Ömer? Haktan ayrılma”.*¹⁰²

Hiz. Ali'nin, Hiz. Ömer'in seçilmesine itirazı vardı. O, Rasûlullah ve Ebu Bekir döneminde, yönetimde sert önlemler almaktan yana olan Ömer'in, halife olunca daha sert ve otoriter bir yönetim anlayışını uygulamaya koymasından endişe ediyordu. Talha ve Zübeyr ibn Avvam da Hiz. Ali ile aynı fikirdeydiler. Hiz. Ebu Bekir'e “Allah'a ne cevap vereceksin?” diyerek, endişelerini dile getirdiler. Ebu Bekir, “Kullarının en iyisini onlara seçtim derim”, cevabıyla Hiz. Ömer'in liyakat sahibi bir insan olduğunu hatırlattı.¹⁰³

Bir itiraz da Şam bölgesinden gelmişti. Bu bölgeye hâkim olan Benî Ümeyye, Hiz. Ömer'in halife tayin edilmesine memnun olmamış ve bu amaçla Medine'ye elçi göndermiştir. Ancak Medine'de sağlanan ittifakı görünce bağlılığını bildirmek zorunda kalmıştır. Ümeyyeoğullarının daha önce Hiz. Ebu Bekir'in seçilmesine de itirazları olmuştu. Onların Şam bölgesi ile İslâm öncesi döneme uzanan güçlü bağları vardı. Bizans'a komşu Şam bölgesinin bereketli toprakları ve zenginlikleri Muaviye'nin uzun yıllara dayanan idari tecrübesi ile birleşince büyük bir güç haline gelecek ve sonraki yıllarda Hiz. Ali'nin Kur'ân ve Sünnet eksenli adalet anlayışını esas aldığı siyaset tarzının aleyhine işleyecektir.¹⁰⁴

Halife tayinindeki sürece bakarak diyebiliriz ki, imam'ın seçilmesi nassla değil, kamu yararı ölçü alınarak gerçekleşmiştir. Hiz. Ebu Bekir, Ömer'i Müslümanların hayrına çalışacak en iyi kişi olacağına inandığı için tayin etmişti. Bu dönemde siyasî iktidarın elde edilme usulü henüz kurumsallaşmamış olmakla birlikte, halife seçiminin Arap geleneklerine göre yürütüldüğü de söylenemez.¹⁰⁵ Bu durumda yukarıda belirttiğimiz gibi Ebu Bekir'in değil, güçlü aşiretlerin büyükleri olan Hazrec'li Sa'd bin Ubade veya Beni Ümeyye'den Ebu Süfyan ya da Benî Haşim'den Abbas'ın halife seçilmiş olması gerekirdi. Zira Hiz. Ebu Bekir Kureyş'in zayıf bir kolu olan Teym aşiretinin mensubuydu.

¹⁰² Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 84-85; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 60.

¹⁰³ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 84; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 61.

¹⁰⁴ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 55.

¹⁰⁵ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 61.

1. 1. 2. 2. Hz. Ömer

Hz. Ebu Bekir vefat edince, yerine Hz. Ömer geçti (13/634). Hz. Ömer'in halifeliği, halef tayini usulüyle, herhangi ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan gerçekleşti. Hz. Ebu Bekir halifeliğe tayin işini sahabenin ileri gelenleriyle istişare ederek yapmıştı. Liderlik özellikleriyle öne çıkmış olan Hz. Ömer, daima Ebu Bekir'in yanında bulunmuş, sert ve kararlı mizacıyla, ilk halifenin en büyük destekçisi olmuştur. Ayrıca siyasî şartlar ilk halife seçimindeki şartlardan farklı bir durumdaydı. Ridde hareketleri çözümlenmiş, devlet âdeta yeniden kurulmuş, Bizans ve Sasani topraklarına doğru geniş bir fetih hareketi başlatılmıştı. Bu şartlar düşünüldüğünde, Hz. Ömer'in sahip olduğu güçlü kişiliği nedeniyle ciddi bir muhalefetle karşılaşmamasına şaşmamak gerekir.¹⁰⁶ Toplum, başarılı yönetimin zaafa uğramadan dirayetli bir liderle, Hz. Ömer'le devam edeceğini görebiliyordu.

Hz. Ömer döneminde fetihler hızla artmış ve ganimetlerin bolluğu ile toplum zenginliğe kavuşmuştur. Halife Ömer, atadığı valilere ilişkin gelen şikayetleri ciddiye almış, gerektiğinde onları cezalandırmış veya hemen görevden almakta tereddüt göstermemiştir. Hz. Ebu Bekir gibi Ömer de kabileler arasında denge kurmaya ve kendi akrabalarından kimseyi önemli bir göreve getirmemeye dikkat ediyordu. Haşimioğullarına ve ehl-i beyte kamu görevi vermemiştir. Bu arada Ümeyyeoğulları güçlenmeye devam etmiş, Şam valisi Yezid'in ölmesi üzerine, yerine Ebu Süfyan'ın diğer oğlu Muaviye atanmıştır (18/639).¹⁰⁷

Bu döneme kadar ganimetlerin ve fethedilen toprakların beşte biri dışındaki kısmı savaşılanlara dağıtılıyordu. Hz. Ömer, Müslümanların fethettikleri yerlere yerleşerek birer çiftçiye dönüşmelerinin, fetihlerin durmasına yol açacağını düşünüyordu. Müslümanların cihad eden bir topluluk olarak kalmasını sağlamak amacıyla arazilerin mücahitler arasında dağıtılmasına son vermiş ve tümünün Beytülmal'e ait olduğunu ilan etmiştir.¹⁰⁸

Allah Rasûlü ve Ebu Bekir döneminde ganimet ve feyler mücahitler arasında eşit bir şekilde dağıtılıyordu. Hz. Ömer bu uygulamaya son verdi. Böylece fethedilen

¹⁰⁶ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 54.

¹⁰⁷ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 86.

¹⁰⁸ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 56.

bölgelerden Medine'ye ciddi miktarda ganimet akmaya başladı. Böyle olunca bunların muhafazası ve düzenli bir şekilde dağıtılması için *Divan* kuruldu. Beytülmal'de biriken ganimetin düzenli olarak dağıtılması için tutulan kayıt anlamına gelen Divan'ın kurulması ile Beytülmal Hz. Ömer döneminde kurumsal bir yapı haline geldi. Böylece, ganimetler maaş sistemine göre dağıtılmaya başladı.¹⁰⁹

Hz. Ömer kendi döneminde ortaya çıkan aşırı zenginleşmenin, şatafatlı bir hayata dönüşmesine şiddetle karşıydı. Valilerin servetlerinin önemli bir kısmına el koyuyor, haksız uygulamalarına sert bir şekilde karşılık veriyor ve dinden uzaklaşan hayat tarzlarına bizzat kendisi müdahale ediyordu.¹¹⁰

İran, Suriye, Mısır, Kudüs gibi birçok bölgeyi fetheden Hz. Ömer, İranlı köle Ebu Lü'lü' ün hançer darbesinden aldığı yarayla ölüm döşeğinde yatarken, “*bize bir halife tayin et*” diyenlere, Ebu Ubeyde ibn Cerrah ve Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Salim hayatta olsaydı, onlardan birini halef tayin edeceğini söylemişti. Bu arada kendi oğlu Abdullah için yapılan teklifleri de reddetmişti.¹¹¹

Hz. Ömer bu görev için haktan ayrılmayacak en liyakatlı birini düşünüp araştırırken, sonunda *şûra* kurmaya karar verdi. Aşere-i mübeşşereden hayatta kalan Ali ibn Ebi Talib, Osman ibn Affan, Abdurrahman ibn Avf, Sa'd ibn Ebi Vakkas, Talha ibn Ubeydullah, Zübeyr ibn Avvam ve kendi oğlu Abdullah'ı, toplanıp aralarından birini halife seçmeleri için görevlendirdi.¹¹² Oğlu Abdullah'ın halife seçilmemesini şart koşmuştu. Onun görevi altı kişilik asıl heyette yedinci kişi olarak, oylama sonucunun eşit çıkması durumunda çoğunluğu sağlamaktı. Hz. Ömer kurula, aralarından birini seçmek üzere üç gün süre vermiş ve azınlığın çoğunluğa uymasını, muhalefet edenlerin boynunun vurulmasını emrederek heyetin çalışma şeklini de belirlemişti.¹¹³ Burada Hz. Ömer'in azınlığın çoğunluğa uymasını istemesi, günümüz siyaset anlayışı açısından dikkat çekici bir uygulamadır.

¹⁰⁹ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 147-148; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 56.

¹¹⁰ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 57.

¹¹¹ Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 326.

¹¹² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, 52.

¹¹³ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 90-91; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 62.

Hız. Ömer'in bu derece sert emirler vermesi, toplumda ortaya çıkabilecek fitnenin önlenmesi için olmalıdır. Zira Allah Rasûlü'nden sonra ortaya çıkan sarsıcı olayların ve ilk halife seçimindeki bölünmüşlüğün toplum üzerindeki yansımaları bitmiş değildi.

1. 1. 2. 3. Hz. Osman

Hız. Ömer vefat edince (23/644) heyet üyeleri yeni halifeyi belirlemek için üç gün üst üste toplanmalarına rağmen sonuç alamadılar. Bunun üzerine şûra heyeti, Abdurrahman ibn Avf'ı hakemlik yapmak ve halkın görüşünü araştırarak halife seçimini sonuçlandırmakla görevlendirdi. İbn Avf'ın teklifiyle işi kolaylaştırmak için kendisi, Zubeyr, Talha ve Sa'd, Osman ve Ali lehine adaylıktan feragat ettiler. Daha sonra Abdurrahman ibn Avf, Medine'de şehre dışarıdan gelenler de dahil her kesimin önde gelenleriyle görüşmeler yaptı. Halkı Mescid-i Nebevî'de topladı ve toplum huzurunda Hz. Ali ve Osman'a ayrı ayrı Allah'ın kitabına, Rasûlullah'ın sünnetine ve önceki iki halifenin yoluna uyup uymayacaklarını sordu. Hz. Ali, Allah'ın kitabı ve Rasûlullah'ın sünneti dışında bir sorumluluğu yüklenmeyeceğini bildirdi. Hz. Osman ise Allah'ın Kitabı'na, Rasûlullah'ın Sünneti'ne uyacağına ve kendinden önceki iki halifenin yolunu takip edeceğine söz verdi. Bunun üzerine şûra heyeti "*Müslümanlar hakkında hayırlısı budur*" diyerek, Hz. Osman'ı halife seçti. Abdurrahman ibn Avf ve Hz. Ali, ardından Mescid-i Nebevî'de bulunan diğer Müslümanlar Hz. Osman'a bey'at ettiler.¹¹⁴

Hız. Osman (r.a.) halife olunca, Hz. Ömer'in ganimetlerin dağıtılmasında kullandığı yöntemi devam ettirdi. Fakat valilik ve ordu komutanlığı gibi önemli makamların çoğuna akrabaları ve onların mütteliklerini yerleştirdi. Hatta, Allah Rasûlü'nün Medine'den sürgün ettiği Hakem ibn Ebi'l-As'ın Medine'ye dönmesine izin verdi. Ayrıca Hakem'in oğlu Mervan'ı kendine danışman olarak atadı. Hz. Osman, ilk iki halife döneminde amcası Hakem'in Medine'ye dönmesi için ricacı olmuş ancak onlar bu isteği reddetmişti.¹¹⁵

¹¹⁴ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 157; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 52-56; Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", 326.

¹¹⁵ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 59; Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 158-159.

Hız. Osman, bazı akrabalarına mal ve toprak verdi. Yine akrabalarından bazısına sahipsiz toprakları ikta etti. Buna benzer uygulamalara karşı çıkan ve eleştiren sahabilere ise sert şekilde tepki gösterdi. Bütün bunlar ve Mervan'ın Hız. Osman'a yaptığı olumsuz yönlendirmeler, zaman içinde Halifeye karşı çok ciddi itirazlara yol açmıştır.¹¹⁶

Ümeyyeoğullarının hâkim olduğu bölgelerde halk, valilerin haksız uygulamalarını Medine'ye bildiriyor fakat bir sonuç alamıyordu. Zira merkez de eyaletlerden farklı bir durumda değildi. Siyasî iktidarın sahibi haline gelen Benî Ümeyye, aynı zamanda Medine'de ve eyaletlerde iktisadî üstünlüğü de elinde bulunduruyordu. Adaletsiz uygulamalardan rahatsız olan halk, cevapsız kalan şikayetlerini Hız. Aişe, Ali, Talha ve Zübeyr gibi ileri gelen sahabilere yönlendirdiler. Talha, Zübeyr, hatta Hız. Osman'ın halife olmasını sağlayan Abdurrahman ibn Avf, Osman'ın azlini dile getirmeye başlamışlardı. Şam dışında kalan bütün eyaletler durumdan şikayetçiydi ve valilerinin değiştirilmesini talep ediyorlardı.¹¹⁷

Sonunda Kufe, Basra ve Mısır'dan gelen binlerce insan, Medine'den katılanlarla birlikte Hız. Osman'ın çekilmesi talebiyle halifenin evini kuşatma altına aldılar. Hız. Osman halifelikten çekilmesini isteyenlere şöyle itiraz ediyordu: “Allah'ın bana giydirdiği hiçbir giysiyi çıkarmayacağım. Bana bu halifeliği Allah lütfetti. Onu benden, ancak Allah alır. Başka kimse alamaz”. Günlerce süren kuşatma, aralarında Hız. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'in de bulunduğu Mısır ve Medine halkından bir grubun Halife Osman'ı katletmesiyle sonuçlandı (35/656).¹¹⁸

Hız. Osman'ın şehadetinin yol açtığı kargaşa ortamında Talha ve Zübeyr dahil çoğunluk, özellikle de Mısırlılar Hız. Ali'nin halife olmasını istiyorlardı. Fakat Hız. Ali onlara: “Bu, sizin işiniz değil şûra ve Bedir ehlinin işidir. Onlar kimi uygun görürse o halife olacaktır. Toplanıp bu işe bakacağız”, dedi.¹¹⁹ Bütün ısrarlara rağmen o “bu işiniz için bana ihtiyaç yoktur” diyerek, hilâfet makamına Talha ve Zübeyr'i teklif etti.

¹¹⁶ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 62-63; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 96-97.

¹¹⁷ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 159-160; Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 330.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 70-79. Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 331.

¹¹⁹ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 163; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 82; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 99; Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 327

En nihayet baskılar sonuç verdi ve Hz. Ali, önde gelen sahabeden Talha, Zübeyr ve bütün sahabelerin bey'atları sonucu, hicri 35 yılında halifeliği kabul etmek zorunda kaldı.¹²⁰

1. 1. 2. 4. Hz. Ali

Hz. Ali bey'attan sonra halka, siyasî iktidarın kimin hakkı olduğunu belirten bir konuşma yaptı: “*Benden öncekilere bey'at edildiği gibi bana da bey'at ettiniz. İmama istikamet, tebaasına da itaat gerekir. Bu bey'at umumdur. Ey insanlar şüphesiz imaret sizindir. Sizin imareti verdiğinizden başkasının bunda hakkı yoktur. Sizin bana verdiğinizden başka anahtarlarım da yoktur. Sizsiz devlet hazinesinden bir dirhem dahi alamam. Siz isterseniz oturun*”. Hz. Ali burada yöneticilerin, halktan aldıkları yetkiyi halk adına kullanacaklarını ifade etmiştir. Esas olarak iktidar halkın hakkıdır.¹²¹

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan isyan hareketleri ve takibeden olaylar, Hz. Ali döneminin neredeyse tamamına hâkim olmuş ve asırlarca süren karışıklıkların ilk nüvesini oluşturmuştur. Hz. Osman'ın katillerinin ortaya çıkarılarak cezalandırılmasını isteyen sahabelerin baskısı, yeni halifenin önünde duran en ciddi problem olmuştur. Hz. Osman toplu bir kalkışma sonucunda öldürülmüştü. Bu yüzden katili tespit etmek kolay değildi. Bununla birlikte asilerle de uğraşmak gerekiyordu.¹²²

Ali ibn Ebu Talib halife olmayı kabul etmiş ve halktan bey'at alarak göreve başlamış olmakla birlikte karışıklıklar sona ermemişti. Üstelik muhalefet bu kez ilk üç halife seçiminde yapılan münferit itirazlar gibi değil topluluklar halinde kendini ortaya koyuyordu.¹²³

Hz. Osman'ın öldürülmesi ile açığa çıkan sosyal bölünme ve çatışmalar, İslâm tarihi boyunca sürecek çalkantıların zeminini hazırlamıştır. Hz. Ali, fitnenin yayılmasını önlemek amacıyla hilâfet merkezini Medine'den Kufe'ye taşıdı. Bunun sonucunda

¹²⁰ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 83; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 64.

¹²¹ Fırlı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 41; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 64-65.

¹²² Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 331.

¹²³ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 62.

Mekke ve Medine artık siyasî merkez değil, sahabelerin bir çeşit inzivaya çekildiği bölge durumuna gelmişti.¹²⁴

Hız. Ali'ye karşı ilk muhalefet Hız. Aişe, Talha ve Zübeyr'in etkisinde olan gruptan gelmişti. Hız. Osman'ın katillerinin cezalandırılmamasını gerekçe göstererek Hız. Ali'ye karşı birleşmişlerdi. Oysa onlardan her biri, Hız. Osman döneminde haksız gördükleri uygulamalara karşı gelmiş ve bunu öne sürerek Osman'ın halifelikten çekilmesini istemişti. Başlangıçta Hız. Ali'ye bey'at eden Talha ibn Ubeydullah ve Zübeyr ibn Avvam, umre yapmak üzere Medine'den ayrılarak o esnada Mekke'de bulunan Hız. Aişe'nin yanına gittiler. Talha Yemen valiliğine, Zübeyr ise Irak valiliğine getirileceğine kesin bir şekilde inanırken, Hız. Ali bu isteklerini redderek onları yanında tutmak istemişti. Onların Hız. Ali'nin karşısında yer almalarına bu konu yol açmış olabilir.¹²⁵

Talha ibn Ubeydullah ile Zübeyr ibn Avvam Mekke'ye gelince, hac sonrası Medine'ye dönmek için hazırlık yapan Hız. Aişe fikir değiştirerek Mekke'de kalmaya karar verdi. Daha sonra halka seslenerek Hız. Osman'ın zulme uğradığını, buna sebep olanların cezalandırılması gerektiğini bildirdi. Bu arada Hız. Osman'ın katiline kısas yapılması çağrısıyla Medine'yi terkeden Ümeyyeoğulları'ndan bir grup ve halife Hız. Ali'nin görevden aldığı Yemen valisi ile Basra valisi de Mekke'ye gelerek Hız. Aişe'nin etrafında şekillenen muhalefete katıldılar.¹²⁶

Tüm bu siyasî çıkışlar en sonunda Hız. Ali ile ona karşı çıkan Hız. Aişe liderliğindeki muhalefet arasında şiddetli bir iç savaşa yol açtı. Basra yakınlarında meydana gelen bu savaş, Hız. Aişe'nin devesinin etrafında geçtiği için Cemel Vak'ası (36/656) olarak anılmıştır. Birçok Müslümanın öldüğü bu savaşta Talha ve Zübeyr de şehid olmuştur. Hız. Aişe ise kırk kadın koruma eşliğinde, savaşın galibi olan Hız. Ali tarafından Medine'ye gönderilmiştir. Ayrıca, hilâfet merkezinin Medine'den Kufe'ye taşınması

¹²⁴ Suyuti, *Târihu'l-Hulefâ*, 166; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 65.

¹²⁵ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve 's-Siyase*, 88-90.

¹²⁶ Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", 331.

da bu savaş sonrasında gerçekleşmiştir. Diğer yandan Suriye valisi Muaviye bu savaşa katılmamakla birlikte Talha ve Zübeyr'e yazdığı mektuplarla desteğini bildirmişti.¹²⁷

Hiz. Ali'ye karşı asıl muhalefet Şam'da bulunuyordu. Hiz. Ali birçok bölgenin valisini değiştirdiği gibi Şam valisini de değiştirmek istemişti. Ancak Şam valisi Muaviye, Hiz. Ali'nin halifeliğini tanımamış ve görevi bırakmayarak yeni atanan valinin şehre girmesine izin vermemiştir.¹²⁸

Hiz. Ömer döneminden beri Şam bölgesinde valilik yapan ve sürekli güçlenen Muaviye, Hiz. Ali'yi Osman'ın katledilmesi olayıyla ilgilenmemekle suçluyor, asileri yanında bulundurmamakla itham ediyordu. Halkı kışkırtmak için halife Osman'ın kanlı gömleği ile eşi Naile'nin kesik parmaklarını mescitte teşhir etmişti.¹²⁹ Akrabalığını ne sürerek Hiz. Osman'ı katleden canilerin teslim edilmesini ve Ali ibn Ebu Talib'in hilâfetten çekilmesini talep ediyordu. Yeni halifenin ise şura ile seçilmesini istiyordu. Hiz. Ali, Muaviye'nin valilikten çekilmesi için birçok girişimde bulunmuş fakat Muaviye'nin başkaldırısıyla karşılaşmıştı. Muaviye, Hiz. Ali'nin Cemel Vak'ası'ndan sonra tekrar yaptığı bey'at teklifini reddetti. Nihayet iki taraf Rakka şehrinin doğusunda bulunan Sıffin'de karşı karşıya geldiler.¹³⁰

Günlerce süren Sıffin Savaşı (36/657), Müslümanların ikinci defa birbirlerini katlettikleri savaştır.¹³¹ şiddetli çarpışmalardan sonra Muaviye'nin ordusu bozguna uğramak üzereyken, Amr ibn As, Muaviye'ye askerlerinin mushafları yukarı kaldırmasını önerdi. Muaviye'nin emriyle askerler, "sizi Allah'ın kitabına çağırırız" diye bağırarak, mushafları mızrakların uğlarına koyup yukarı kaldırdılar. Hiz. Ali bunun bir hile olduğunu söylemesine rağmen Iraklılar ikna olmadı ve hükmü Allah'ın

¹²⁷ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 112-123; Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", 331; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 64.

¹²⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tarih-i Hulefa*, sad. Zekeriya Akman, (İstanbul: Elips Kitap, 2013). 402-403.

¹²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, 430.

¹³⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, 430-431; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 65.

¹³¹ Taberî, *Tarih*, C. 3, 77-78.

vermesi gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Hz. Ali, istemeyerek de olsa duruma razı oldu ve karar hakemlere bırakıldı.¹³²

Hakem tayin edilen Amr ibn As ve Ebu Musa el-Eş'ari kendi aralarında görüşerek Hz. Ali'nin ve Muaviye'nin azledilmesini ve halifenin şûra ile seçilmesini kararlaştırdılar. Ebu Musa kararı açıklamak için söz aldı ve parmağındaki yüzüğü çıkartarak Hz. Ali'yi halifelikten azlettiğini açıkladı. Fakat daha sonra söz alan Amr, yüzüğü parmağına takarak Muaviye'yi halife tayin ettiğini söyledi.¹³³

Taberî'nin tarihinde ayrıntıları bulunan bu olay gerçekten böyle mi oldu bilmiyoruz.¹³⁴ Ancak hakem olayından sonra durum daha da kötüleşti. Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ve çoğunluğunu Irak'lıların oluşturduğu büyük bir grup, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Irak'ın Harura denilen bölgesine çekildi. Daha sonra *Hariciler* olarak anılacak olan bu topluluk, hükmü Allah'ın vereceği bir konuda, insanların verdiği hükme rıza gösterdikleri için Hz. Ali ve Muaviye tarafını küfre girmekle itham ettiler. İsyankâr bir yapıya sahip olan Hariciler, Hz. Ali'yle Nehrevan'da savaştılar ve yenilgiye uğradılar.¹³⁵

Diğer yandan Müslümanlar arasında cereyan eden çatışmalara dahil olmayıp, iktidar mücadelesi uğrunda dökülen kandan dolayı ızdırap çeken ve fitneden uzak duran sahabeler de vardı. Sa'd b. Ebi Vakkas, Usame ibn Zeyd, Abdullah ibn Ömer, Hasan ibn Sabit, Said el-Hudri, Numan ibn Beşir, Muhammed ibn Mesleme, Zeyd ibn Sabit gibi birçok sahabe, Hz. Ali'ye bey'at etmemiş ve Medine'yi terketmişlerdi. Onlar, Cemel ve Siffin'de savaşmayı reddetmiş, Ali b. Ebi Talib ya da Muaviye'den kimin haklı olduğuyla ilgilenmemişlerdi.¹³⁶

¹³² Taberî, *Tarih*, C. 3, 101; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 167-168; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 448-451.

¹³³ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 455-457.

¹³⁴ Taberî, *Tarih*, C. 3, 111-113

¹³⁵ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 107-108.

¹³⁶ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 90-92; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 66.

Hariciler tekfir ettikleri Hz. Ali, Muaviye ve Amr'ı öldürmeye karar verdiler. Hz. Ali'yi katleden Hariciler, Muaviye ve Amr'ı öldürmeyi başaramadılar.¹³⁷

Hz. Ali, İbn Mülcem denilen Harici tarafından şehid edilinceye kadar halife olarak kaldı (40/661).¹³⁸ Muaviye ise Suriye'de halife olduğunu ilan ederek insanlardan bey'at aldı. Zamanla gücünü artıran Muaviye, otoritesini Irak ve Hicaz'a kadar genişletti.¹³⁹

Hz. Ali, İbn Mülcem'in suikastı sonucunda aldığı ağır yaradan dolayı ölüm döşeğinde yatarken, ona kendisinden sonraki halifeyi belirlemesini söyleyenlere şu karşılığı verdi: “Hayır, sizi Rasûlullah'ın bıraktığı halde bırakıyorum. Allah sizi Rasûlullah'ın vefatından sonra birleştirdiği gibi birleştirir”. Oğlu Hasan'la ilgili olarak da bir görüş beyan etmemiştir.¹⁴⁰

Hz. Ali vefat edince Kays ibn Sa'd öncülüğündeki Kufeliler Hz. Ali'nin oğlu Hasan'a bey'at ettiler. Ancak Hz. Hasan, yeni savaflara yol açmamak ve kan dökülmesini önlemek için Muaviye ile anlaşarak hilâfet makamından feragat etmek zorunda kaldı.¹⁴¹ Anlaşmadaki bir maddeye göre, Muaviye'den sonra halife şûra ile belirlenecekti. Ne varki Muaviye, Hz. Hasan'ın vefatından çok kısa bir süre sonra oğlu Yezid için bey'at almış ve onu kendinden sonraki halife tayin etmiştir. Muaviye'den sonra Hz. Ali'nin oğulları katledilmiş ve ehl-i beyt imamları büyük baskılara maruz kalmışlardır.¹⁴²

Muaviye'nin hilâfet makamına geçişiyle Raşit Halifeler dönemi sona erdi ve Şam'da İslâm tarihinin ilk hanedan devleti kuruldu. Aşağıda, İslâm siyaset düşüncesindeki etkileri nedeniyle Muaviye ibn Ebî Süfyan'ın kurduğu bu ilk devletin ve devamında Abbasiler'in siyasî tarihlerini kısaca anlatmaya çalışacağız.

¹³⁷ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*. 218-221.

¹³⁸ Taberî, *Tarih*, C. 3, 155; Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 331.

¹³⁹ Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 65.

¹⁴⁰ Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, 327; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 67.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, C. 3, 164-165; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 223-224

¹⁴² İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyase*, 224-225, 238; Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, 67.

1. 1. 3. Emeviler Dönemi

Muaviye ibn Ebî Süfyan'ın mensup olduğu Benî Ümeyye ibn Abduşems, İslâm öncesi dönemde Mekke ve Kâbe'nin yönetimiyle ilgili olarak kabileler arasında paylaşılan görevlerin en önemlilerinden biri olan başkumandanlık işini yürütüyorlardı (kıyâde).¹⁴³ Hz. Muhammed (s.a.s.)'in kabilesi Benî Hâşim ise hacılara yiyecek ve su temin etmekle görevliydi (rifâde ve sikaye). Bu görevler iki kabileye de Arap toplumu üzerinde önemli bir mevki sağlıyordu. Hâşimîler'in mânevî nüfuzuna karşılık Emevîler'in maddi nüfuzu bulunuyordu. Hâşim ve Abduşems'in kardeşliğinden dolayı akraba olan iki kabile arasında rekabet bulunuyordu. Nübüvvet öncesi dönemde yaşanan bu rekabet İslâmî dönemde farklı bir boyuta bürünerek devam edecektir.¹⁴⁴

Hâşimîler Ebu Leheb hariç İslâm'a girmekte tereddüt edenler de dahil olmak üzere, Mekke'deki zor dönemde Allah Rasûlü'ne destek oldular. Müşriklerin baskılarını artırdığı ve Ebu Tâlib mahallesinde üç yıl süren boykot döneminde,¹⁴⁵ müşrik ve Müslüman birlikte Benî Hâşim kabilesi olarak Hz. Muhammed (s.a.s.)'in yanında yer aldılar.¹⁴⁶

Buna karşılık Emevîler'in ileri gelenleri, diğer müşrik önderlerle birlikte İslâm'a davetin karşısında mücadele veriyorlar, yeni dinin yayılmasına engel olmaya çalışıyorlardı.¹⁴⁷ Hz. Osman ve Hâlid b. Saîd gibi erken dönemde Müslüman olanlar bulunmakla birlikte bunların sayısı son derece azdı. Öyle ki, hicretten sonra yapılan savaşlarda müşriklerin komutasını Emevî liderler üstlenmişti. Özellikle Bedir Savaşındaki mübareze Abduşems ailesine mensub birkaç kişinin katledilmesi,

¹⁴³ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 127.

¹⁴⁴ İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, C. 11 (1995): 87-88.

¹⁴⁵ Müşrikler, Rasulullah'a verdikleri desteği engellemek amacıyla Benî Hâşim'e boykot kararı alarak onlara kız verilip onlardan kız alınmaması ve onlarla alışveriş yapılmaması üzerine anlaşma yaptılar. Ebû Tâlib boykotun etkisini hafifletmek için müşrik Müslüman bütün akrabalarını Şi'bu Ebî Tâlib denilen yerde toplayarak ambargo süresince birlikte ikamet ettiler. (Adnan Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 34).

¹⁴⁶ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 34.

¹⁴⁷ Yiğit, "Emeviler", 88.

Hâşimîler ile Emevîler arasında, İslâm öncesi dönemden beri süregelen mücadeleyi şiddetlendirmişti.¹⁴⁸

Emevîler'in büyük çoğunluğu, Mekke'nin fethine kadar İslâm'a karşı durmuş olsalar da fetih esnasında reisleri Ebu Süfyan'la birlikte Müslüman oldular.¹⁴⁹ Emevîler İslâm'a geç katılmış olmakla birlikte, yöneticilik konusundaki tecrübelerinden ötürü çeşitli mevkilere gelmekte gecikmediler. Kâtiplik görevi verilen Muaviye de Allah Rasûlü tarafından görevlendirilen Emevî gençlerinden birisiydi. Hz. Ömer döneminde Şam valisi olan Muaviye, Hz. Osman zamanında Suriye umumi valiliğine getirildi.

Muaviye, Hz. Ali'nin Haricî İbn Mülcem tarafından şehid edilmesinden sonra (40/661) Suriye halkından *emîru'l-Mü'minîn* unvanıyla bey'at almıştı. Hz. Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan'la anlaşarak hicretin 41. yılında İslâm dünyasının tamamında siyasî iktidarı ele geçiren Muaviye ibn Ebu Süfyan, yaklaşık doksan yıl sürecek olan Emevî Devleti'ni kurarak, İslâm tarihinde yeni bir devir başlatmıştır.¹⁵⁰ Muaviye'nin, anlaşma yoluyla Hz. Hasan'ın bey'atını alıp İslâm ülkesinin tamamını hakimiyeti altına aldığı hicretin kırk birinci yılı, İslâm tarihinde *birlik yılı* (âmu'l - cemâa) olarak anılmaktadır.¹⁵¹

Muaviye'nin, Hz. Osman'ın kanını dava etme gerekçesiyle başlattığı mücadeleyi kılıç kuvvetiyle kazanması ve Râşit halifelerin seçilme usullerinden farklı bir şekilde siyasî çalışma yaparak hilâfeti elde etmesi, hilâfetin saltanatla karışık bir hale gelmesine sebep oldu. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra hilâfet makamına geçen Hz. Ali'ye hiçbir zaman itaat etmeyen Muaviye, Hz. Hasan'ın halifeliği ona bırakması üzerine tek başına halife olmayı başarmıştır.¹⁵² Böylece Benî Ümeyye diğer kabilelere üstün gelmiş ve onların önderi olan Muaviye İslâm sultanlarının birincisi olmuştur.¹⁵³

¹⁴⁸ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 127-128.

¹⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 483.

¹⁵⁰ Yiğit, "Emeviler", 88.

¹⁵¹ Yiğit, "Emeviler", 89.

¹⁵² Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 129.

¹⁵³ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 484.

Muaviye, hilâfete gelirken halktan bey'at almış olmakla birlikte bu tam anlamıyla, toplumun özgür iradesine dayalı bir tercih şeklinde olmamıştır. Başlangıçta yönetimi altındaki Şamlılar bey'at etmiş, çoğunluğun bey'atı ise birlik yılından sonra kerhen, durumu kabülleme şeklinde olmuştur.¹⁵⁴

Bununla beraber hatırlamak gerekir ki, Muaviye sahabedendir ve etkili bir siyasetçidir. Muhaliflerine karşı kimi zaman baskı uygulamış olsa da genelde yumuşak bir politika izleyerek, halkı zorbalıkla değil kabile reisi gibi babacan bir tavırla idare etmiştir.¹⁵⁵ Yönetimle ilgili kararlarını Cuma namazında kürsüden anlatmayı adet edinmişti. Güçlü ve bilgili siyasetçi yetkinliği ile Bizans devlet teşkilatından yararlanarak oluşturduğu kurumlarla Şam bölgesinde devletini yeniden tesis etti.¹⁵⁶ Bizans devlet sistemini örnek alarak saray teşkilatında hâciblik ve muhafızlık müessesesini uygulamaya koyan Muaviye'dir. Hâcib, halife ile halk arasındaki ilişkileri yönetmekle, görüşmeleri düzenlemekle görevliydi.¹⁵⁷

Hilâfet sistemindeki asıl sapma, Muaviye'nin ölmeden önce yerini oğlu Yezid'e bırakmaya karar verdiği zaman ortaya çıktı. Oğlunu veliaht tayin etmesi hilâfette veraset sistemini getirdi. Yaşça daha büyük ve tecrübeli sahabeler varken Yezid'in tercih edilmesi, lider seçilecek kişide tecrübe ve beceriyi önemseyen geleneksel Arap siyaset anlayışına da uymuyordu.¹⁵⁸ Bundan böyle, şûra'nın yerini babadan oğula geçme usulü alacak, Allah Rasûlü'nün kurduğu istişare esasına dayalı, ehliyeti esas alan hilâfet müessesesi saltanata dönüşmüş olacaktır. Bunun da tarihin akışı bakımından önemli sonuçları olmuştur. Halifeliğin veraset yoluyla intikali gelenek haline gelince, liyakat esaslı bir yol belirlemeye çalışanların teâmül dışına çıkması mümkün olmayacaktı. Mesela Ömer ibn Abdülaziz çok istemesine rağmen Kasım ibn Muhammed ibn Ebu Bekir'i yerine bırakamadı. Zira yönetimi Emevîler'den başkasına bırakmaya gücü yetmiyordu. Yine Abbasiler döneminde, Me'mun kendi yerine Ali ibn Musa ibn Cafer es-Sadık'ı veliaht tayin ettiğinde, öyle bir tepkiyle karşılaşacaktı ki,

¹⁵⁴ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 175-176.

¹⁵⁵ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 176.

¹⁵⁶ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 130; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 70.

¹⁵⁷ Demircan, *age*, 131.

¹⁵⁸ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 132.

sonunda bu kararını geri alarak, amcası İbrahim ibn el-Mehdi'ye bey'at etmek zorunda kalacaktı.¹⁵⁹

Muaviye ölmeden önce Yezid'i veliaht tayin etmiş ve bunun, Müslümanların hilâfet meselesi yüzünden iç savaşa sürüklenmemesi için zaruri bir iş olduğunu iddia etmişti. İnce siyaseti ve kabile reisleri üzerindeki şahsi nüfuzu sayesinde oğlu Yezid için bey'at almakta fazla zorlanmamıştı.¹⁶⁰

Ne var ki Medine'de ikamet eden dört önemli şahsiyet buna karşı çıkıyordu. Bunlardan Abdullah ibn Zubeyr, babası Hz. Ömer'in tayin ettiği şûra üyesiydi. Abdurrahman ibn Ebu Bekir, Abdullah ibn Ömer ve Hüseyin ibn Ali ise ilk üç halifenin çocuklarıydı. Yezid'in veliahtlığına karşı Muaviye'nin karşısına üç seçenikle çıktılar. Ona, Rasûlullah'ın (s.a.s.) yaptığı gibi yerine kimseyi tayin etmeden ölünceye kadar iktidarda kalabileceğini, bu olmazsa halife Ebu Bekir'in uygulamasında olduğu gibi, kendinden sonra yerine akrabalarından olmayan birisini bırakabileceğini, bunu da kabul etmezse Hz. Ömer'in yaptığı gibi bir şûra oluşturabileceğini söylediler. Muaviye tekliflerin hiçbirini kabul etmedi ve muhaliflerle olan sorunun çözümünü zamana yaymayı tercih etti.¹⁶¹ Taberî'deki rivayette, Muaviye'nin muhaliflerini tehditle ikna ettiği yazılmakla birlikte,¹⁶² İsmail Yiğit, Yusuf el-Uş'a¹⁶³ dayanarak bu bilginin ihtiyatla karşılanması gerektiğini söylemektedir.¹⁶⁴

60/680 yılında vefat eden Muaviye'nin yerine oğlu Yezid geçti. Abdurrahman ibn Ebu Bekir önceden vefat ettiği için Yezid'in halifeliğine yetişemedi. Abdullah ibn Ömer toplumun genel tutumunu göz önünde bulundurmamayı ve o paralelde hareket etmeyi yeğledi. Mekke'de bulunan Abdullah ibn Zübeyr ile Hüseyin ibn Ali ise bey'at etmeyi

¹⁵⁹ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 177, 179, 182-183.

¹⁶⁰ Yiğit, "Emeviler", 89.

¹⁶¹ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 133.

¹⁶² Taberî, *Tarih*. C. 3, 248-249.

¹⁶³ Yûsuf b. Reşid el-İş (1911-1967); İslâm kültürü ve kütüphaneleri tarihi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan Suriyeli âlim. (İsmail E. Erünsal, "İŞ, Yûsuf b. Reşid", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/is-yusuf-b-resid> (07.03.2023)).

¹⁶⁴ Yiğit, "Emeviler", 90; Yusuf el-Uş, ed-Devletü'l-Ümeviyye, Dimaşk 1985.

redderek Yezid'in iktidarına karşı olduklarını açıkça ortaya koydular.¹⁶⁵ Bu gelişme ile Kerbela'ya giden süreç de başlamış oluyordu. Yezid'in kısa süren (60/64-680-683) iktidarı döneminde meydana gelen en önemli olay Kerbela faciası olmuştur.¹⁶⁶ Yezid ve Kerbela olayı, İslâm tarihinde Emevî saltanatının olumsuzluklarını temsil eden bir sembol haline gelmiş, eğlenceye düşkünlüğüyle tanınan Yezid ise, müslümanların hafızasına son derece kötü bir isim olarak kazınmıştır.¹⁶⁷

Abdullah ibn Zübeyr, Mekke'de Harem'e sığındığını ilan ederek Yezid'e karşı sert bir muhalefete girişirken Hz. Hüseyin sertlikten uzak duruyordu. Muaviye'nin güçlü yönetiminde sessiz duran muhalifler özellikle Kufeliler, Hz. Hüseyin ile Abdullah ibn Zübeyr'in davranışından cesaret alarak harekete geçtiler. Hz. Ali'ye olan bağlılıklarını dile getirerek oğlu Hüseyin'i başlarına geçmek üzere Kufe'ye davet ettiler. Hz. Hüseyin kendisine gelen çok sayıda davet mektubundan etkilenerek Müslim ibn Akil'i inceleme yapması için Kufe'ye gönderdi. Kufeliler Müslim'i ilgiyle karşıladılar. Müslim, amcasının oğlu Hüseyin adına halktan bey'at almaya başladı. Hz. Hüseyin'e haber vererek halkın onu büyük bir iştiyakla beklediğini bildirdi.¹⁶⁸

Hz. Hüseyin, Müslim'den gelen haber üzerine hicretin altmışıncı yılının Zilhicce ayında (m. Eylül 680) ailesi ve bazı akrabalarıyla birlikte Kufe'ye gitmek için Mekke'den ayrıldı. Yanında ailesi ve birkaç yardımcısından başka kimse bulunmaması onun savaşmak niyetinde olmadığını göstermektedir. Hz. Hüseyin muhtemelen, Kufeliler'in onu kalabalık bir şekilde karşılayacaklarını ve şehre o şekilde gireceğini düşünmüş olmalıdır. Bunun yanında henüz sahabelerin yaşadığı bir dönemde ona ve ailesine kimsenin bir kötülük yapabileceğini aklına getirmediği de söylenebilir.¹⁶⁹

Hz. Hüseyin küçük kafilesiyle yol alırken, bu meseleyi nasıl çözeceğini hesaplayan Yezid, Basra valisi Ubeydullah ibn Ziyad'ı aynı zamanda Kufe valiliğine de atayarak muhalefetin isyanını önleme görevini ona tevdi etti. Kufe'nin yeni valisi hiç zaman

¹⁶⁵ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 134,

¹⁶⁶ Demircan, age.135-136.

¹⁶⁷ Yiğit, "Emeviler", 91.

¹⁶⁸ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 136.

¹⁶⁹ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 137.

kaybetmeden Hz. Hüseyin'nin temsilcisi Müslim ibn Akil'i şehrin çarşısında astırdı ve halka korku salmak için cesedini günlerce orada bekletti.¹⁷⁰

Ubeydullah'ın görevlendirdiği askeri birlik tarafından yolda önü kesilen Hz. Hüseyin, yakınları ile birlikte 10 Muharrem 61 yılında Kerbela'da hunharca katledildi.¹⁷¹ Hz. Hüseyin'in ve yanında katledilenlerin kesik başları ile çadırda hasta yattığı için hayatta kalan Hüseyin'in oğlu Ali ve kadınlar, önce Ubeydullah b. Ziyad'a, oradan da Yezid'e götürüldü. Yezid'le görüşürüldükten sonra Zeynülâbidîn Ali ibn Hüseyin, yanındaki hanımlarla birlikte Medine'ye gitti ve ölünceye kadar orada yaşadı.¹⁷²

Allah Rasûlü'nün ehl-i beytine reva görülen bu muamele, Müslümanlar arasında büyük bir infiale yol açacaktır. Kerbela olayı Emevî Devleti'nin yıkılışına sebep olan süreçte önemli bir paya sahiptir. Emevî iktidarının meşruiyet sorunu bu olayla daha çok tartışılır bir duruma gelmiş, çok sayıda muhalif grup Kerbela olayını, insanları güdüleyen bir unsur olarak kullanmıştır. Özellikle Şîî muhalefet, siyasî görüş olarak benimsediği iddiaları itikadî bir mesele haline getirecek, hilâfetin Hz. Ali ve evlâdının hakkı olduğu inancı bir nas olarak kabul edilecektir.¹⁷³ İkiye bölünen hareketin bir bölümü, hilâfetin Hz. Fatıma'nın çocuklarının, diğeri ise Hz. Ali'nin başka bir hanımından olan oğlu Muhammed ibn Hanefiyye'nin hakkı olduğunu iddia edecektir.¹⁷⁴

Hz. Hüseyin'nin şehadeti Abdullah ibn Zübeyr'i harekete geçirdi. Hilâfeti Mekke'ye getirmek ve ilk halifelerin dönemindeki duruma dönmek arzusuyla, halkı etrafında toplanmaya davet etti. Halkın çoğu bu davete katılarak ibn Zübeyr'e bey'at etti.¹⁷⁵ Öte yandan Medine halkı da ayaklandı. Medineliler, hilâfet makamına yakışmayacak

¹⁷⁰ Demircan, age, 138.

¹⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Âsım Köksal, *Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Fâciası*, (İstanbul: Köksal Yayıncılık, tsz).

¹⁷² Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 140.

¹⁷³ Yiğit, "Emeviler", 90.

¹⁷⁴ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 70.

¹⁷⁵ Ahmet Ağırakça, *İslam Tarihinde İlk Siyasî Hareketler*, 3 bs. (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 204.

davranışları bulunan Yezid'i halifelikten aldıklarını ilan ederek Abdullah ibn Hanzala'ya bey'at ettiler.¹⁷⁶

Bunun üzerine Yezid, ayaklanmayı bastırmak üzere bir ordu gönderdi. Medine çevresindeki harrelerden¹⁷⁷ birinde gerçekleşen çatışmada çok sayıda Medineli katledildi. Medine şehri üç gün boyunca yağmalandı. Yezid'in Şam'dan gelen ordusu burada da çok sayıda insanın canına kastetti (63/683).¹⁷⁸

Şam ordusu daha sonra Mekke'ye yönelerek Abdullah ibn Zübeyr'in hüküm sürdüğü şehri kuşatma altına aldı. Çatışmalar sırasında Kabe'yi mancınıkla taşlamaktan çekinmeyen Şam ordusu, Yezid'in ölüm haberi gelince kuşatmayı sona erdirdi ve Şam'a geri döndü (64/683).¹⁷⁹

Bu dönemde farklı şehirlerde başka halifeye bey'at etme olayları dikkat çekmektedir. Yezid öldükten sonra yerine, veliaht tayin ettiği ikinci Muaviye geçti. Şam'da yeni halifeye bey'at edilirken, Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah ibn Zübeyr Mekke ve Medinelilerden bey'at almıştı. İkinci Muaviye çok kısa bir süre sonra, yerine kimseyi bırakmadan öldü. Bu arada Yemen, Irak ve Mısır halkı da Abdullah ibn Zübeyr'e bey'at etmişti. Hatta Emeviler'in en büyük emiri Mervan ibn Hakem bile Mekke'ye gidip Abdullah ibn Zübeyr'e bey'at etmeye niyetlenmişti. Öte yandan Basra'da bulunan Ubeydullah ibn Ziyad halifelik iddiasıyla ortaya çıkmış ancak amacına ulaşmadan Şam taraflarına kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁰

Şam'da ortaya çıkan yönetim krizi, Dımaşk şehrinin güneyinde bulunan Cabiye'de yapılan bir toplantıda çözüldü (64/684). Hz. Osman dönemindeki devlet katipliği görevinden hatırladığımız Mervan ibn Hakem burada halife seçildi. Cabiye toplantısına sadece Şamlılar katılmış olmakla birlikte, Mervan şûra tarafından seçilmiş bir halife olarak göreve geldi.¹⁸¹

¹⁷⁶ Ağırakça, *İslam Tarihinde İlk Siyasî Hareketler*, 191.

¹⁷⁷ Harre: Volkanik taşlarla kaplı arazi. (Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 140.)

¹⁷⁸ Ağırakça, *İslam Tarihinde İlk Siyasî Hareketler*, 201.

¹⁷⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 524-527.

¹⁸⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 527-528.

¹⁸¹ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 190-191.

Mervan'ın taraftarları ile muhalifler arasındaki savaşlar Emevî hakimiyetini sarsıntıya uğrattı. Mervan bu şartlar altında Mısır'ı Şam'a bağlamayı başardıktan sonra hicretin altmış beşinci yılında öldü ve yerine oğlu Abdulmelik hilâfet makamına oturdu.¹⁸² Mervan, kısa süren halifeliği döneminde, başarılı bir şekilde Emevîler'i çöküşten kurtarmış, hanedanlığın kendi adıyla anılan (Mervanîler) iktidarını tesis etmişti.¹⁸³

Diğer yandan sahabî Süleyman ibn Surad liderliğinde ortaya çıkan Tevvâbûn (pişman olanlar) hareketi kanlı bir şekilde bozguna uğratıldı (65/685). Tevvâbûn hareketi, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra, onu Kufe'ye davet ettikleri halde destek olmadıkları için pişman olup, intikam uğrunda mücadele etmek ve bu uğurda ölmek için ortaya çıkanlardan oluşuyordu.¹⁸⁴

Kufe'de ise Tevvâbûn hareketinden bağımsız olarak ortaya çıkan Muhtar ibn Ebu Ubeyd es-Sekafi, Hz. Hüseyin'in kardeşi Muhammed ibn Hanefiye tarafından gönderildiğini iddia ederek etrafında ciddi bir kalabalık topladı. Hz. Hüseyin'in intikamını almak için, Kerbela olayına karışmış çok sayıda insanı öldürttü. Ancak o da Irak valisi Mus'ab ibn Zübeyr tarafından Kufe'de kısırlı olarak öldürüldü (67/687).¹⁸⁵

Abdulmelik ibn Mervan halife olduğunda, Abdullah ibn Zübeyr geniş bir coğrafyaya hükmediyordu. Abdulmelik, önce İbn Zübeyr'in kardeşi olan Irak valisi Mus'ab'ın üzerine yürüdü ve onu öldürerek Irak'ı hakimiyeti altına aldı. Ardından Mekke'ye Haccac b. Yusuf es-Sekafi komutasında ordu gönderdi. İbn Zübeyr ikinci defa Mekke'de muhasara edildi, şehir mancınıklarla taşa tutuldu. Uzun süre devam eden çatışmaların sonunda Abdullah ibn Zübeyr, yanında kalan az sayıdaki adamıyla birlikte savaşırken, hicretin yetmiş üçüncü yılında öldürüldü (m. 692).¹⁸⁶

Bunun yanında Haricilerin gücü kırılmış, iç mücadelelerden kaynaklanan karışıklıklar ortadan kaldırılarak devletin birliği yeniden tesis edilmiştir. Abdulmelik yirmi yılı aşan halifeliği döneminde (65-86/685-705) büyük başarılar elde etmiş, kurduğu kurumlarla

¹⁸² Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 71; Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 191.

¹⁸³ Yiğit, "Emeviler", 91.

¹⁸⁴ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 144.

¹⁸⁵ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 144-145.

¹⁸⁶ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 145-146.

ve getirdiği yeniliklerle Emevî devletinin temellerini sağlam bir zemine oturtmuştur. Bu dönemde Bizans'la savaşlara tekrar başlanmış, Mağrip Rumlar'ın işgalinden bütünüyle kurtarılmıştır.¹⁸⁷

Abdülmelik hayattayken, oğlu Velid'i birinci veliaht, diğer oğlu Süleyman'ı ikinci veliaht tayin ederek halktan bey'at aldırdı.¹⁸⁸

Abdülmelik ibn Mervan'ın vefat etmesi üzerine yerine geçen oğlu Velid, halifelik yaptığı on yıllık süreçte (86-96/705-715) babasının başarılarını daha da ileriye taşıyarak, devleti yüksek bir seviyeye ulaştırmıştır. Onun döneminde devletin sınırları batıda Atlantik Okyanusundan doğuda Çin sınırına kadar yayıldı. Endülüs Velid zamanında ele geçirilmiş, fethedilen topraklarda İslâm inancı kök salmaya devam etmiştir. Velid, çok istemesine rağmen kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan uzaklaştırıp yerine oğlu Abdulazizi bırakmaya muvaffak olamadan vefat etti (96/715). Ondan bir yıl önce de Haccac ölmüştü.¹⁸⁹

Velid vefat ettikten sonra yerine geçen kardeşi Süleyman ibn Abdülmelik, devletin merkezini Kudüs'e taşımış, Kubbe-i Sahrâ'nın inşaatını tamamlayarak Mekke'ye alternatif bir cazibe merkezi oluştırmaya çalışmıştır.¹⁹⁰

Süleyman ibn Abdülmelik ölmeden önce, amcasının oğlu Ömer ibn Abdülaziz'i veliaht tayin etmişti. Süleyman vefat edince yerine Ömer hilâfet makamına geçti (99/717). Ömer ibn Abdülaziz, başta Abdullah ibn Ömer olmak üzere bazı sahabelerden ve Medine'nin önemli âlimlerinden dersler alarak iyi bir dinî eğitimden geçmiştir. Ömer, Velid ibn Abdülmelik döneminde yürüttüğü valilik görevi süresince, Medine'deki alimlerden bir şura oluştırmıştu. Önemli konuları onlarla görüştükten sonra karara bağlıyordu.

Halife olarak seleflerinden farklı bir yöntem benimseyen Ömer ibn Abdülaziz, kısa süren (99-101/717-720) halifeliği döneminde önemli işler başarmıştır. Valiliği

¹⁸⁷ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 192; Niyazi Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 72-73; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 150.

¹⁸⁸ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 149.

¹⁸⁹ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 193; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 149.

¹⁹⁰ Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 73.

döneminde olduğu gibi, âlimlerin tavsiyelerini göz önünde bulundurarak icraat yaptı. Adaletli yönetimi ve mütevazı hayatı onun ikinci Ömer olarak tanınmasını sağlamıştır. Göreve geldikten sonra komşu ülkelerle çatışmalara son vererek sadece savunma yapmak ve gerekirse misliyle karşılık vermek şartıyla askerlerine savaş izni verdi. Daha çok iç sorunlara eğilip her alanda adaleti sağlamaya çalıştı. Mevalî adı verilen Arap olmayan Müslümanlardan alınan cizyeyi ve başka haksız vergileri kaldırmış, bütün muhaliflerle yakın temas sağlamaya çalışmış, Haricilerle yaptığı görüşmeler neticesinde, onların isyanlarını sona erdirmiştir. Hz. Ali'nin torunlarına Fedek arazisini iade etmiş, onlara ve taraftarlarına iyi muamalede bulunmuştur. Ayrıca gayrimüslimlerle de iyi ilişkiler kurmuş, onlara karşı yapılan haksızlıkları ortadan kaldırmıştır. Fakirlerin desteklenmesi, hapishanelerdeki insanların şartlarının düzeltilmesi, aşevleri kurulması hatta borcunu ödeyemeyen kişilere borçlarını ödeyebilmeleri için yardım edilmesi, ikinci Ömer'in beşinci halife olarak da şöhret bulmasının göstergeleridir. Ömer ibn Abdülaziz vefat ettikten sonra (101/720) yerine Abdulmelik'in oğlu Yezid geçti.¹⁹¹

Yezid ibn Abdülmelik, Süleyman ibn Abdülmelik tarafından ikinci veliaht tayin edilmişti. Halife olduktan sonra Ömer'in birçok icraatına son verdi. Hicri yüz beş yılında (m. 724) vefat edince hilâfet makamına kardeşi Hişam ibn Abdülmelik geçti.

Hişam, dirayetli bir devlet adamı olarak 20 yıl süren (105-125/724-743) iktidarı boyunca dengeleri gözeterek büyük ölçüde istikrarı sağlamasına rağmen, gittikçe güç kazanan Abbasî muhalefeti ile Haricî mücadelesini önlemeye güç yetiremedi. Bu dönemdeki başka bir önemli gelişme, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd ibn Ali'nin isyanıydı. Kufe'de çıkış yapan Zeyd, hilâfetin kendi soyunun hakkı olduğunu iddia ediyordu. Kur'ân ve Sünnet'i esas alıp, adaletle hükmedeceğini vaat ederek kendisine bağlı büyük bir kalabalık topladı. Ancak başlattığı isyan bastırıldı ve Zeyd ibn Ali Zeyne'l-Abidîn, girdiği çatışmada yaralanarak hayatını kaybetti (122/740).¹⁹²

Hişam ibn Abdülmelik 125 yılında (m. 743) vefat edince yerine Velid ibn Yezid ibn Abdülmelik geçti. Hanedanlık içinde cereyan eden iktidar mücadelelerinin krize

¹⁹¹ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 152-158; Yiğit, "Emeviler", 92-93.

¹⁹² Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 574; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 158; Yiğit, "Emeviler", 93- 94.

dönüştüğü bir zamanda, temellerinden sarsılmış devletin idaresiyle ilgileneceğine zamanını içki alemleriyle geçirdi. Önceden alışık olduğu fisk-u fücür ve fuşşiyatı açıkça işlemeye başlayan Velid, kendi akrabaları tarafından bile dinsiz kabul edilerek güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Nihayet amcasının oğlu Yezid ibn Velid ibn Abdülmelik'in desteğini alan asiler tarafından öldürüldü. Böylece Velid'in yerine amcasının oğlu üçüncü Yezid hilâfet makamına oturdu. Fakat birkaç ay sonra o da vefat etti ve yerine kardeşi İbrahim ibn Velid geçti. Daha önce Velid'in öldürülmesine tepki göstermiş olan Mervan İbn Muhammed harekete geçti. Mervan, Velid'in öldürülmesinden kaynaklanan mağduriyetin önlenmesi bahanesiyle başkenti kuşatarak, silah zoruyla halife oldu.¹⁹³

İkinci Mervan, beş yıldan fazla süren halifeliği döneminde (127-132/744-750), isyanlarla sarsılan ülkesinin siyasî birliğini sağlamak için çok çaba sarf etmiştir. Emevîler, kendi içlerinde taht kavgalarına tutuşmuş, aynı aileden çeşitli insanlar iktidara gelmek için isyanlara kalkışmışlardır. Hatta, Emevî hanedanlığını ayakta tutan Suriyeli askerler de isyancıların yanında yer almış ve iktidar üzerinde büyük bir baskı oluşturmuşlardır. Bu yüzden Mervan, devlet merkezini Şam'dan, onu destekleyen kabilelerin çoğunlukta olduğu Harran'a taşımak zorunda kalmıştır. Bugün Şanlıurfa'nın ilçesi olan Harran, Emevîlerin son başkenti olacaktır.¹⁹⁴

Emevî Devleti'nin zayıf zamanına denk gelen ikinci Mervan cesur, gayretli ve ihtiyatlı bir yönetici olmakla birlikte devletin yıkılışına engel olamamıştır. Onun döneminde şiddetlenen Haricî muhalefet, farklı bölgelerde iktidarı sarsan büyük isyanlara kalkışmıştır. Bunlardan birisi el-Cezire ve Irak bölgesinde ortaya çıkan isyandır. Dahhâk ibn Kays es-Şeybânî liderliğindeki isyan bastırılmış olmakla birlikte iktidarı yıpratması açısından önemli bir olaydır. Aynı şekilde Abdullah ibn Yahya Yemen bölgesinde ayaklanmış, buradaki hakimiyetinin yanı sıra Mekke ve Medine'yi de kontrol edecek güce ulaşmıştır. Mervan'ın ordusu tarafından bastırılmış olsa da bu isyan, sarsılmakta olan Emevî Devleti üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Diğer yandan Irak'tan gelen Haricî daîler, Emevîler'den ikinci sınıf Müslüman muamelesi

¹⁹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 574-576; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 158-159.

¹⁹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 576; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 159; Yiğit, "Emeviler", 94.

gören Berberîler arasında kolayca yayılma zemini buldular. Başlattıkları isyanlarla Fas'tan Kayravan'a kadar olan bölgeyi kan gölüne çevirdiler. Öte yandan doğuda ise Abbasî daîleri cirit atıyordu. En sonunda Emevî Devletine yıkıcı darbeyi Abdullah ibn Abbas'ın torunları indirecektir.¹⁹⁵

O güne kadar açık bir eylemde bulunmamış olan Abbasî hareketi, Mervan İbn Muhammed döneminde açığa çıktığında iş işten geçmişti. Bu hareketin uzun süre gizli faaliyet yürüten, gerektiğinde olaylara sessiz kalan, fakat zamanı gelince devleti yıkacak güce erişebilmiş, son derece başarılı bir örgütlenme olduğu anlaşılıyor.

Emevîler, iktidarları döneminde hilâfeti saltanata dönüştürmekle suçlanırken, Abbasîler, Allah'ın yeryüzündeki devletini kuracaklarını iddia ediyor, muhalif unsurların bütününe kapsayacak bir dil kullanıyorlardı. Mevalînin beklentisine uygun gelen adalet ve eşitlik vaatleri büyük ilgi görmüştü. İnsanlara “*Muhammed'in ailesinden razı olmak*” sloganıyla seslenen Abbasîler, Horasan ve Fars eyaletlerinden sonra Irak bölgesini de ele geçirdiler. Böylece hilâfet ilanı için alt yapı tamamlanmış oluyordu. Ebu'l-Abbas Abdullah ibn Muhammed 132/749 yılında Kufe'de bey'at olarak Abbasîlerin ilk halifesi oldu. Nihayet Ebu'l-Abbas Abdullah ibn Muhammed'in ordusu ile başında ikinci Mervan'ın bulunduğu Emevî ordusu Zap Suyu yakınlarında karşı karşıya geldiler. Savaş, Mervan'ın ağır yenilgisiyle sonuçlandı. Buradan kaçan Mervan sığınacak bir şehir ararken Mısır'a ulaştı. Fakat onu takipten vazgeçmeyen Abbasî ordusuyla girdiği çatışmada öldürüldü (132/750).¹⁹⁶

Abbasîler, Emevîlerin devletini yıktıktan sonra, hanedanlık mensuplarının tamamını öldürmek istiyorlardı. Büyük bir kıyıma girişen Abbasîlerin elinden kaçarak canını kurtaran Hişâm Abdulmelik'in torunu Abdurrahman ibn Muâviye, bir süre Mağrip'te saklandıktan sonra Endülüs'e geçecek ve 139/756 yılın da Endülüs Emevî Devleti'ni kuracaktır.¹⁹⁷

Emevîlerin yıkılışı sadece Abbasî ayaklanmasından kaynaklanmadı. Kuruluşundan itibaren hanedanlığı meydana getiren Süfyanîler ve Mervanîler arasında bir çekişme bulunuyordu. Son dönemdeki rekabet ve çatışmalar kendi içlerinden bir halifeyi

¹⁹⁵ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 160; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 75.

¹⁹⁶ Yiğit, “Emeviler”, 94; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 160-161.

¹⁹⁷ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 160; Yiğit, “Emeviler”, 94.

öldürecek derecede şiddetlenmişti. Toplumun önemli zaaf noktalarından birini oluşturan kabile rekabeti de hanedan içi rekabetten besleniyordu. Bunun yanında ikinci sınıf Müslüman muamelesi gören mevalinin, devlet yönetiminde yer alamaması ciddi bir tepkiye sebep oluyordu. Şîi isyanları ile Haricilerin Ömer ibn Abdülaziz zamanı hariç, her dönemde ortaya çıkan ayaklanmaları iktidarın yıpranmasına yol açıyordu. Bütün bunların ötesinde adalete dayanmayan devlet anlayışı, muhalif grupları besleyen en önemli unsur olmuştur. Bu hareketli ortamda ortaya çıkan fikrî ve dinî akımların yaptığı tartışmalar ise Abbasîler döneminde gelişip olgunlaşacak ve kurumsal bir yapıya dönüşecektir.¹⁹⁸

1. 1. 4. Abbasîler Dönemi

Abbasî Devleti'nin kurucuları olan Ebu'l-Abbas Abdullah ibn Muhammed ve kardeşi Ebu Ca'fer Mansur Abdullah ibn Muhammed, sahabeler arasında ilmi üstünlüğü ile tanınan Abdullah ibn Abbas'ın (ö. 68/687) soyundan gelmektedirler. Abbasîler, Abbas ibn Abduluttalib'in Allah Rasûlü'nün amcası olmasını gerekçe göstererek Emevîlere karşı meşruluk iddiasında bulunuyorlardı. Bununla birlikte doğrudan iktidar talebinde bulunmadan ehl-i beyt taraftarlarının oluşturduğu muhalefetten faydalanarak örgütlendiler. Yanı sıra mevalinin siyasî ve sosyal hak arayışlarından kaynaklanan tutumlarını ve çeşitli çıkar gruplarının beklentilerini kullanarak kurdukları ittifak, başarıya ulaştıran büyük bir güç haline gelmiştir.¹⁹⁹

Siyasî faaliyetlerinde Allah Rasûlü'ne olan akrabalıklarını kullanan Abbasîler, iktidara geldiklerinde Kur'ân ve Sünnet'e dayalı, gerçek halifelik idealini temsil eden yöneticiler olarak karşılandılar. Emevîlerin yerini alan Abbasî halifeleri, hadis ve fıkıh âlimlerini himaye altına alıp, devlet işlerinde onların görüş ve tavsiyelerine başvurmuş, toplum nezdinde dindar ve zâhid görünmeyi önemsemişlerdir.²⁰⁰

Hilâfeti Emevîlerden ilk alan Ebu'l-Abbas es-Seffâh olmakla birlikte, Abbasîlerin asıl kurucusu 136/754 yılında hilâfeti kardeşinden devralan Ebu Ca'fer el-Mansur'dur. Ebu'l-Abbas geçiş dönemini yönetmiş, yerine geçen Ebu Ca'fer ise Abbasî iktidarının otoritesini sağlamlaştırmıştır.

¹⁹⁸ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 162-163.

¹⁹⁹ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 183; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 81.

²⁰⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, C. 1, (İstanbul, 1988): 34.

Abbasî hakimiyetini gerçekleştirmek için devletin kuruluş aşamasında büyük sorumluluklar yüklenmiş olan önemli şahsiyetler kısa sürede tasfiye edildi. Öte yandan iktidar üzerinde hak iddia eden ehl-i beyt taraftarları, Abbasîlerin ihanetine maruz kaldıklarını söyleyerek tepki gösteriyorlardı. Abbasîlerin artan baskıları neticesinde Şîiler, Hicaz ve Basra taraflarında ayaklandılar. Fakat kısa sürede bu iki isyan da bastırıldı. Abbasîler, artan siyasi gerginlikler ve güvenlik nedeniyle, Sâsânîlere başkentlik yapmış olan Medâin harabeleri civarında Bağdat şehrini kurup devlet merkezini oraya taşıdılar. Abbasîlerin sürekli başşehri olacak olan Bağdat, adını aynı yerdeki eski bir İran köyünden almıştır. Yeni merkezle birlikte halifelik yoğun bir şekilde İran tesiri altına girdi.²⁰¹

Hilâfet artık İran tarzı hükümdarlık şekline bürünmüştü. Sâsânîlerin saray teşrifatını düzenleyen eserler incelenerek taklit edilmeye başlandı. Devlet ve sarayda rütbe ve makamlar halifenin arzusuna göre düzenleniyordu.²⁰²

Ebu Ca'fer el-Mansur'dan sonra yönetime gelen Mehdi (158/775), Horasan bölgesindeki isyanlarla mücadele etmek zorundaydı. İhtida eden bölge halkları içinden, eski inançlarına ait fikirleri yeni dine uyarlayarak devam ettiren hareketler ortaya çıktı. Mehdi bunlarla daha etkili bir mücadele için özel bir divan (Divanü'z-Zenâdika) kurdu.²⁰³

Mehdi'den sonra halife olan Hadi kısa bir süre iktidarda kalabildi. 170/786 yılında katledilen Hadi döneminde Kerbela'yı hatırlatan bir olay yaşandı. Hz. Hasan'ın soyundan gelen Hüseyin ibn Ali ve yanında bulunan yakınları Mekke yakınlarında Hadi'nin gönderdiği ordu tarafından katledildiler.²⁰⁴

Hadi'nin vefatından sonra hilâfet makamına Harun Reşit geçti. Abbasîlerin en parlak dönemi, onun iktidar yıllarında gerçekleşti (170-193/786-809). Ne var ki çöküşle sonuçlanan süreç de bu dönemde belirmeye başladı. Kuzey Afrika'da bağımsız hanedanlıkların ortaya çıkması ve İran'da baş gösteren isyanlar, Halifenin otoritesini

²⁰¹ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 184-187; Yıldız, "Abbasîler", 34.

²⁰² Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 82.

²⁰³ Kahveci, age. 83; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 187-188.

²⁰⁴ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 188.

zaafa uğrattı. İçeride ise Ebu Ca'fer el-Mansur zamanından itibaren Halife ile iktidarı paylaşan Bermekîler tasfiye ediliyordu.²⁰⁵

Harun Reşit ölünce oğulları Emin ve Me'mun arasındaki iktidar mücadelesi, devleti ikiye bölünme tehlikesiyle karşı karşıya getirdi. Emin'i Araplar, Me'mun'u ise İranlılar destekliyordu. Emin'in kısa süren hilâfet dönemi iç çatışmalarla geçti. Velihtlıktan uzaklaştırdığı kardeşi Me'mun, Bağdat'a ordu göndererek onu öldürttü. Emin'in devrilmesi ile birlikte devlette İranlılar'ın gücü Araplar'ın aleyhine artmış oluyordu.²⁰⁶

Me'mun döneminde (198-218/813-833), İslâm siyaset düşüncesinin oluşumunu etkileyen çok sayıda siyasî olay vuku bulmuştur. Abbasîlerin iktidarı ele geçirebilmek için Emevilere karşı tahrik ederek kullandığı gruplar, artık Abbasî İmparatorluğunu tehdit eder hale gelmişlerdi. Bu dönemin önemli gelişmelerinden birisi, Me'mun'un Şîa ile Ehl-i Sünnet'i birleştirerek bütünlüğü koruma girişimiydi. Me'mun, İmamiyye Şîası (İsnâaşeriyye)'nin sekizinci imamı Ali er-Rıza'yı veliaht ilan etti. Fakat bu teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Abbasîler bu karara şiddetle karşı koydu ve Ali er-Rıza öldürüldü (203/819).²⁰⁷

Ayrıca Me'mun'un, Mu'tezile'yi devlet yönetiminde etkin kılarak Kur'ân'ın mahluk olduğu fikrini benimsemesi, siyasî açıdan bakıldığında aynı görüşe sahip Şîa ile önemli bir bağ kurulduğunu göstermektedir.²⁰⁸

Me'mun'dan sonra halifelik makamına oturan Mu'tasım (218-228/833-842), Türklerden bir muhafız alayı oluşturdu. Bağdat'ın kuzeyinde Samarra şehrini kurarak hilâfet merkezini oraya taşıdı. Yeni merkez, Türk komutanların devlet yönetiminde güçlü bir konuma gelmelerini sağladı. Mu'tasım'dan sonra iktidara gelen oğlu Vasık döneminde (228-233/842-847) bu etki daha belirgin bir hale geldi. Bundan sonraki dönemlerde ise halifeler siyasî iktidarı büyük ölçüde komutanlara kaptırdılar.

²⁰⁵ Demircan, age. 189; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 83.

²⁰⁶ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 189-190.

²⁰⁷ Ali er-Rızâ'nın defnedildiği yer, mezarının etrafında zamanla oluşmuş İran'ın Meşhed şehridir. (Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 190).

²⁰⁸ Ethem Ruhi Fıglalı, *İmâmiyye Şîası*, (Ankara: Selçuk Yayınları, 1984), 203; Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 190-192; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 86.

Komutanların etkisi, halife seçimine müdahalenin de ötesinde, istemedikleri halifeyi görevden uzaklaştırıp yerine istedikleri kişiyi halife yapacak büyüklüğe erişti. Buna karşılık halifelerin içinde yönetimde etkili olmaya çalışan ve bunu bir nebze başarabilenler olmuşsa da hilâfet zamanla sembolik bir makam olmaktan kurtulamamıştır.²⁰⁹

Halifelerin yönetimde güç kaybetmesi ile iktidarın sahibi konumuna yerleşen komutanlar, birbirleriyle rekabet halindeydiler. Bu rekabetin şiddetlenmesi devlette büyük zaaf oluşturuyordu. Yönetimde baş gösteren krizin çözümü için büyük yetkilerle donatılmış güçlü bir komutan, *Emiru'l-Ümerâ* tayin edildi. Ne var ki bu sefer de komutanlar, bu makama sahip olmak için mücadeleye giriştiler. Bu gelişmeler sonucunda gerçek siyasî güç komutanlara geçmişti. Öte yandan vilayetlerde hanedanlıklar ortaya çıktı. İspanya'da daha önce Emevîler bağımsız bir yönetim kurmuşlardı. Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de otonom yönetimler oluşturulmuştu. Horasan ve İran'da güçlü hanedanlar bulunuyordu. İmparatorluk parçalanmış ve halifelik Irak'ın bir bölümünde sıkışıp kalmıştı. Bu dar bölgede ise halifenin tam anlamıyla siyasî güce sahip olduğu söylenemezdi. Gerçek siyasî güç Emiru'l-Ümerâ'ya geçmiştir. Halife hutbelerde adı okunan, paraların üzerinde adı bulunan ve törenlere katılan sembolik bir şahsiyet durumuna düşmüştür.²¹⁰

On ve on birinci asırlar halifeliğin emirlik ünvanı verdiği askeri unsurların, zamanla bağımsız birer sultanlığa dönüştüğü çok sayıda devletle doludur. Emiru'l-Ümerâlık sistemiyle sağlanan *yetki devri* ile bu sultanlıklar hukukî statüye kavuşmuş oluyordu. Böylece Abbasî hilâfeti idarî ve siyasî zaafiyetini perdelemiş oluyordu. Sultanlıklar ise meşruiyet elde etmek için halifelikten icazetli olmayı gerekli görüyorlardı. Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti de bu şekilde başlamıştır. Abbasîler Şii Büveyhîler'den kurtulmak için Sünnî Selçuklulara kucak açmak zorunda kaldılar.²¹¹

Beş asırdan fazla süren bir zaman diliminde, İslâm dünyasında hakimiyet süren Irak merkezli Abbasî Devleti, nihayet 656/1258 yılında Moğollar tarafından yıkıldı. Hülagu yönetimindeki Moğol ordusu, son Abbasî halifesi Musta'sım Billah'ı

²⁰⁹ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 192-193; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 87.

²¹⁰ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 197-201; Kahveci, *İslâm Siyaset Düşüncesi*, 86.

²¹¹ Sıbgatullah Kaya, *Üç Gelenekte Devlet*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 119-120.

işkenceyle öldürmüş ve şehirde büyük bir katliam yaparak bir milyondan fazla insanın canına kıymıştır.²¹²

Moğol istilasası sırasında Abbasîlerden Ebu'l-Kasım Ahmed, Şam'a kaçmıştı. Abbasî Devleti yıkıldıktan sonra Mısır Bahriyye Memlûkleri sultanı Baybars (ö. 676/1277), Ebu'l-Kasım Ahmed'i Mısır'a götürerek Abbâsî hilâfetini Mısır'da yeniden kurdu. Kısa süre sonra Ebu'l-Kasım Ahmed, Bağdat'ı kurtarmak için Şam'a geri döndü. Fakat Moğollarla giriştiği savaşta katledildi. Bunun üzerine Baybars, Ebu'l-Abbas Ahmed'i, el-Hakîm Biemrillah ünvanıyla halife ilan etti. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı 923/1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine katıncaya kadar Abbasî halifeleri, Memlûklerin kontrolü altında yaşadılar. Mısır Abbasîleri döneminde halifeler devlet işleriyle ilgilenmez, sadece makamı temsil ederlerdi. Halifelik makamı, Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) siyasî veraseti bağlamında dini bir kurum haline gelmişti. Memlûk sultanlarının halifeleri koruma ihtiyaçları ise toplumsal meşruiyet kaygısı ve devletler nezdinde itibar kazanma amacından kaynaklanıyordu. Halifelerin, devlet işlerinden uzak olsalar dahi siyasî bir çekim merkezi oluşturdukları aşıkardır. Bu nedenle Sultan Selim, son halife Mütevekkil'i İstanbul'a götürerek halife etrafında oluşabilecek bir siyasî yapının önünü kesmiş oluyordu.²¹³

1. 1. 5. Osmanlılar Dönemi

Osmanlı hilâfeti, özgür ve genel bir bey'ata dayanmaksızın doğmuş, güç ve üstünlük ilkesine dayanmış olsa da Osmanlı padişahlarının hâkimiyeti, mutlak ve sınırsız değildi. İslâm şeriatı çerçevesinde hükmetmek zorunda olan padişahın bütün salahiyetleri, Kur'ân ahkâmı ve şeriat kanunlarını uygulama ve hâkim kılma hedefine yönelikti.²¹⁴

Osmanlı Devleti, İslâmî prensipleri tam anlamıyla karşılamamış ve veraset sistemiyle sürüp gitmiş olmakla birlikte, asırlarca İslâm'ın gücünü ve Müslümanların çoğunluğunu temsil etmiş, İslâm'ı ve İslâm topraklarını koruma görevini üstlenmiştir. Genel bey'atın mümkün olmadığı şartlarda, Müslümanların büyük bir çoğunluğu, İslâm'ı ve İslâm yurdunu savunan en büyük İslâm Devleti olarak Osmanlı'ya itaat

²¹² Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 202-203.

²¹³ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 204, 226.

²¹⁴ İzzet Er, *Din Sosyolojisi*, 3 bs. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 470.

etmeyi, desteklemeyi ve bu devletin başındaki kişiyi halife olarak tanımayı görev addetmiştir. Ne var ki Osmanlı hilâfeti de zayıflayıp savunma görevini yerine getiremez hale gelmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yıkılmıştır.²¹⁵

Osmanlı'nın Rusya ile 1768-1774 yıllarında giriştiği savaş, siyasî gerilemenin başlangıcı olmuştur. Bu savaş Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Yenilgiyle sonuçlanan savaşta Kırım kaybedilmiş, Osmanlı Devleti artık eski gücüne sahip olmadığına farkına varmıştır. Devam eden ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savaşlar üzerine, çareyi Avrupa tarzı yapılanmada arayan III. Selim, başta ordu ve donanma olmak üzere devlet müesseselerinde köklü değişikliklere giderek sistemi yeniledi. Bu amaçla başlatılan reformların tamamına birden *Nizam-ı Cedit* (Yeni Düzen) denmektedir (24 Şubat 1793).²¹⁶ Ancak bütün bunlar, Osmanlı Devleti'ni düştüğü kötü durumdan kurtarmaya yetmeyecektir. Yenilenme çabaları sonraki yıllarda da devam edecek, Osmanlı son asrını modernleşme sancuları ile geçirecektir. 1839 yılında *Tanzimat Fermanı*, 1856 yılında *Islahat Fermanı* ilan edildi.²¹⁷

Tanzimat Fermanı, iç dinamiklerin ortaya çıkardığı değişme arzusunun ifade etmektedir. Islahat Fermanı ise azınlıklara ilave haklar ve daha önemlisi yabancı yatırımcılara madencilik ve tarım işletmeciliği gibi alanlarda yatırım hakkının verildiği taviz ve aczin ifadesi olmuştur.²¹⁸

Türkiye'nin modernleşme tarihi genellikle Tanzimat ile başlatılmaktadır. Modernleşme tarihini daha geriden başlatan Yılmaz Öztuna ise başlangıç olarak *Vak'a-i Hayriyye* olayını esas alır (1826). Bu olayda II. Mahmud, kurduğu modern birliklerle, ulemâ ve halkın desteğini de alarak, yeniçerileri ortadan kaldırmıştır.²¹⁹ İlber Ortaylı ise Osmanlı modernleşmesi için kesin bir tarihleme ve coğrafya çizmenin güç olduğunu belirtir. Ortaylı'ya göre, modernleşme süreci incelendiğinde bazı olayların daha belirgin olduğu görülmektedir. Bu anlamda bir zamanlama yapılırsa,

²¹⁵ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 194.

²¹⁶ Yılmaz Öztuna, *Kısa Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 74-76.

²¹⁷ Ali Aksu, "Osmanlılar ve Balkanlar", *İslâm Tarihi-2*, Ed. Adnan Demircan, Mehmet Azimli, (Ankara: BİLAY, 2018), 344-345.

²¹⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1983), 119.

²¹⁹ Öztuna, *Kısa Osmanlı Tarihi*, 78-79.

İkinci Viyana Bozgunu'ndan (1683) Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar olan süreçte, Osmanlı modernleşmesinin lüzûmuna olan inanç ve şartları tarih hazırlamıştır denebilir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise yöneticiler, modernleşmeyi topluma dayatarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır.²²⁰

1839'da verilen Tanzimat Fermanı ile başlayan ve 1876 tarihine kadar devam eden devreye *Tanzimat*; 1876-1878 yılları arasındaki devreye *I. Meşrutiyet*; 1876-1908 yılları arasındaki sürece *İstibdad Devri* ve 1908'den sonrasına *II. Meşrutiyet Devri* denmektedir. Tanzimat'tan sonra ifadesi ile bu devirler kastedilmektedir. Tanzimat'tan sonraki dönemde, Osmanlı Devleti'nin idarî yapısında önemli düzenlemeler yapılmıştır.²²¹ Ali Fuad Başgil, bu dönemde dine dayalı sistemden sıyrılma teşebbüslerinin ve devlet yönetimini laikleştirme hareketlerinin açıkça görülebildiğini belirtmektedir.²²²

Halil İnalçık, Tanzimat Dönemi'nden sonra idarî usullerin ve kanunların da alınmaya başladığını, geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışmanın bu dönemde ortaya çıktığını söylemektedir.²²³ İnalçık'a göre, Tanzimat yani devletin yeni sistemlerle yapılanması olarak bilinen reformlar, Fransızcadan tercüme edilen çok sayıda idarî kanunun uygulanmasından ibarettir. Batılılara ve Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasına geniş imkanlar sağlayan bu reformların, bir bakıma Batılı kapitalist ülkeler tarafından kabul ettirildiğini ifade eden İnalçık, reformların bu ülkelerin genişleyen pazar ihtiyaçlarını tatmine yaradığını belirtmektedir.²²⁴

Osmanlı bürokratlarının *Islahat Devri* olarak tanımladığı 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin değişme çabaları, birçok düşünür tarafından sömürgeleşme, kültürel yozlaşma, kötü Batılılaşma gibi farklı değerlendirmelerle açıklanmıştır.²²⁵ Kurumlarda

²²⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 30.

²²¹ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, (İstanbul: OSAV Yay. 1999), 248.

²²² Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, 6 bs. (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1985), 182.

²²³ Halil İnalçık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 247.

²²⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, 5 bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 140-141.

²²⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 19.

ortaya çıkan değişim, toplum yapısını da etkilemiştir. Batı'ya duyulan hayranlık, toplumun ve ailenin geleneksel kalıplarının sarsılmasına yol açmış, Avrupa dillerinin ve biliminin etkinliği, din dıőı bir hayat ve düşünce tarzını getirmiştir. Modernleşme, Osmanlı dünyasında dine atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını ve değişikliğe uğramasını beraberinde getirmiştir.²²⁶

Islahât çalışmaları devam ederken Osmanlı Devleti, elindeki bölgeleri art arda kaybediyordu. 1821'deki Mora isyanıyla birlikte Yunanistan bağımsızlık sürecini başlattı. Ardından Balkanlar birer birer Osmanlı'dan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Diğer yandan 1830'da Cezayir ve 1881'de Tunus Fransızlar tarafından, 1882 yılında Mısır İngilizler tarafından işgal edildi. Bunun sonucunda Kuzey Afrika Osmanlı'dan ayrılmış oldu. Anadolu'da da Ermeniler ve Kürtlerle problem yaşanıyor. Bağımsızlıklarını elde eden Balkan ülkeleri ise kendi aralarında anlaşamayınca 1912-1913 yıllarında Balkan savaşları gerçekleşti. Balkan savaşı patlak verince Osmanlı Devleti 1911 yılında İtalya ile giriştiği savaşı anlaşma yaparak sonlandırmak zorunda kaldı. Böylece Trablusgarp ve Bingazi ile Rodos ve on iki ada İtalya'nın oldu.²²⁷

Babıali Baskını ile 1913 yılında iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakkicilerin yürüttüğü siyaset, devleti daha da zor duruma düşürdü. Balkanlarda olaylar devam ederken, Kafkaslar Rusların hakimiyetine geçmiş ve bu yüzden Anadolu'ya göç dalgası başlamıştır. Bu sırada 1914 yılında birinci dünya savaşı başladı. Osmanlı Devleti birçok cephede çarpışmak zorunda kaldığı bu savaştan tam bir yenilgiyle çıkmıştır.²²⁸

1918 yılında Mondros mütarekesi ile savaş sona erdi. Artık Osmanlı Devleti fiilen yıkılmıştı. 1920'de İstanbul müttefikler tarafından işgal edildi. İngiliz nüfûzu altındaki İstanbul'dan kaçan milletvekillerinin iştirakiyle, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. 1922'de saltanat ilga edildi. Meclis 3 Mart 1924 yılında halifeliği de kaldırdı.²²⁹ Nihayet Laik sistemin ihtiyaç duyduğu zemin hazır hale gelmiş oldu.

²²⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 13.

²²⁷ Aksu, "Osmanlılar ve Balkanlar", 344-345.

²²⁸ Aksu, "Osmanlılar ve Balkanlar", 345-346

²²⁹ Öztuna, *Kısa Osmanlı Tarihi*, 115; Aksu, "Osmanlılar ve Balkanlar", 346-347.

Osmanlı bürokrasisi, modernleşme çabalarının laiklikle sonuçlanacağını, laikliğin birgün anayasasının temel prensiplerinden birisi haline geleceğini hesaba katmıştıydı bilemiyoruz. Fakat, Batının meydan okumalarını, Batılıları taklit ederek karşılama gayreti, ister istemez bu sonucu doğurmuş olabilir. Buna karşılık, taklitçiliğin kötü sonuçlarından sakındıran bürokratlar da vardı. Seyyid Abdullah Cemaleddin (ö. 1318/1900) bu konuda şu uyarıyı yapmaktadır:

*Avrupa medeniyeti; düşünmez, bilmez ve anlamaz temelsiz bir neslin gözlerini kamaştırdığı için, siyaset, ahlak ve dinî adetlerinden sarf-ı nazar ederek, milletin kalkınmasının, ancak Avrupa'yı taklid etmekle mümkün olduğunu zannederler. Aksine bu fikir, bir milletin yok olması ve çökmesine temel teşkil eder.*²³⁰

Avrupa hayranlarını uyarmak isteyen Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa (ö. 1339/1921) da İslâm toplumunda siyasal kurumların, İslâm ahlak ve toplum anlayışının sürekli daha iyi biçimde uygulanmasını sağlamak amacıyla kurulduğunu ifade etmektedir. Siyasî iktidar bu kurumları desteklemek ve korumak için vardır. Halim Paşa, egemenlik makamının (Başkan), İslâm şeriatının sadık bir hizmetkârı olduğunu belirtmektedir.²³¹ Şu sözüyle de taklitçilere karşı olduğunu ilan etmektedir: “*Toplumsal kurumlar ihracat konusu edilebilecek mallar değildir. Bunların ithali ise utanılacak bir davranıştır*”.²³² Netice itibarıyla, dinî hassasiyete sahip aydınların İslâm'a dayalı devlet anlayışının, Osmanlı Devleti'inde bir karşılık bulamadığını görüyoruz.

1. 1. 6. Değerlendirme

İslâm siyasetinin oluşum süreci tekrar gözden geçirilirse kısaca şunlar söylenebilir: Kabile asabiyeti yüzünden birbirlerinin kanını döken savaşçı Araplar, İslâm'ın gelişyle birlikte kardeşliği tanımış, birlik ve beraberliğe ulaşmışlardı. Bu birlik, Allah Rasûlü'nün zamanında Arabistan'ın tamamına yayıldı. Raşit Halifeler döneminde ise Irak, İran, Mısır ve Suriye fethedilerek Arabistan yarımadasının dışına taşı. Raşit

²³⁰ Seyyid Abdullah Cemaleddin, *İslam'da İdare ve Siyaset*, Haz. A. Kadir Kabakçı, Erol Bayraktar, 2 bs. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995), 207.

²³¹ Said Halim Paşa, *Toplumsal Çözülme, Buhranlarımız*, Haz. N. Ahmet Özalp, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985), 163-164.

²³² Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 49-50.

Halifeler döneminin mirasını devralan Emevîler'in hüküm sürdüğü yıllar, Ashâb ve Tâbiî'nin yaşadığı çağdır. İslâm'ın toplum üzerindeki etkisi güçlü bir şekilde devam etmektedir. Zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklara, bölünmelere rağmen devlet erki devam etmiş, İslâm'dan kopma olmamıştır.²³³

Sürekli genişleyen İslâm coğrafyası, Emevîler döneminde fethedilen bölgelerle gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Arap olmayan yeni bölge halklarının İslâmlaşması Emevî halifelerinin fetihleriyle gerçekleşmiştir. Savaş için sefere çıkmaya hazırlanan kumandanlara verilen talimatlar, askerlere karşı yapılan konuşmalar, savaşçılara cesaret vermek için gönderilen mektuplar, Emevî halifelerinin siyasî hedeflerinin yanında İslâm'ı yeryüzünün tamamına yayma çabası içinde olduklarını göstermektedir. Halifelerin önemli bir bölümünün dindar olmaması devletin dinî hedeflerinden kopmuş olduğu anlamına gelmemektedir. Nasıl ki günümüzde laik/seküler yönetimlerde görev üstlenen dindar yöneticiler cari sistemin kurallarına bağlı ise o günkü dindar olmayan yöneticiler de İslâmî esasları referans alan devletin hedeflerine uymak zorunda kalmışlardır. Ayrıca yayılmanın ve yeni coğrafyalardaki İslâmlaşmanın yoğun olduğu dönemlerde halifelerin dindar oldukları ve siyasetle dinî hedeflerin iç içe olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemde, Müslümanlar Çin sınırından Atlas Okyanusu'na kadar yayılmış, birçok farklı etnik unsur ve kültürün İslâm'la tanışması sağlanmıştır. Türkler ve Berberîler bu dönemde Müslüman olmuşlardır.²³⁴

Emevî halifeleri daha ziyade liyakat ve istişare temeline dayanan hilâfet sistemini değiştirerek, yerine kuvvete dayalı veraset sistemini yerleştirdikleri için tenkit edilmişlerdir. Emevîler döneminde ve onların yerine geçen Abbasîler döneminde, üçüncü asrın ortalarına dek genel olarak güçlü, dirayet sahibi, gayretli halifelerin yönetiminde İslâm Devleti sürekli olarak yükselmiş, medeniyet İslâm'ın gölgesinde zenginleşmiştir. Bir şekilde sürüp giden hilâfetin büründüğü son şekil, Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı hilâfeti, Müslümanların büyük çoğunluğunu temsil

²³³ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 193.

²³⁴ Yiğit, "Emeviler", 95.

etmekten geri kalmamış, İslâm dinini ve ülkesini koruma görevini asırlarca omuzlamıştır.²³⁵

Özetini vermeye çalıştığımız bu süreçte, yöneticilerin faaliyetlerine zemin oluşturan siyasî-ahlakî ilkeleri tespit edebilmek için aşağıda kısaca siyasetnameler konusu incelenecektir. Siyasetnameler doğrudan bir etkiye sahip olmamakla birlikte ideal siyaset ve yönetim arayışı açısından son derece değerli eserlerdir. Bu metinler tek kaynak olmasalar da siyasî düşünce geleneğinin belirlenmesinde büyük paya sahiptirler.

1. 2. Siyasetnameler

Tarih boyunca devletler kurup yöneten Müslümanların, siyaset konusunda düşünce ürettiklerini de kabul etmek gerekiyor. Bu başlıkta, siyaset düşüncesinin önemli kaynaklarından olan siyasetnamelerin genel özelliğini tespit etmeye çalıştık. Bunun için İslâm siyaset düşüncesinin oluşumu döneminde yazılmış çok sayıdaki siyasetname örneğinden sekiz eseri kısaca tanıttık. Ayrıca siyaset konusundaki önemli tespitleri nedeniyle İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde yer alan siyasî bölümleri ele inceledik.

Eserlere dair bilgileri genel olarak her eserin kendisinden derledik. Dolayısıyla dipnotlarda sadece eser adı verilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu kitaba dair başka bir çalışmadan faydalandığımızda, bu çalışmanın sayfa numarasını dipnotta belirttik.

Siyasetname kavramı, *siyaset* kelimesine Farsça mektup veya kitap ve risale anlamlarına gelen *nâme* kelimesinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Siyasetnameler siyasetle, devlet yönetimiyle ilgili eserlerdir. Esas konu olarak devlet yönetimini ele alırlar. Yöneticilere ülke yönetiminde yol göstermek, nasihat etmek, alınması gerekli tedbirleri ve yapılması istenen ıslahatı göstermek, adaletsizliğin sebep olacağı kötü sonuçlardan sakındırmak amacıyla yazılmışlardır. Yazıldıkları dönemde iktidarın bütün güç ve yetkisi sultanların elinde bulunduğu için, daha çok sultanlar için kaleme alınmışlardır. Bu eserlerde, sultanlarda bulunması gereken nitelikler sıralanır, saltanatın şartları ve esasları tartışılır. Memurların nasıl seçileceği, onların nasıl

²³⁵ Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, 193-194; Yiğit, "Emeviler", 94-95.

denetleneceği, halkın istek ve şikayetleriyle nasıl ilgilenileceği gibi konularda nasihatler verilir.²³⁶

Vezirler ve valiler gibi diğer devlet yöneticileri için yazılmış siyasetnameler de vardır. Sultanlar ve diğer devlet yöneticileri için ayrı eserler yazıldığı gibi, bunlar tek bir kitapta toplanmış da olabilirler. Bu kitaplarda, bulunulan makamın şartları, makam sahibinin yetki ve sorumlulukları, sultana karşı tutumları ve halkla olan ilişkileri anlatılarak öğütler verilir. Devlet yönetiminin itibarlı, fakat çok zor bir görev olduğu hatırlatılır.²³⁷

Daha ziyade doğu geleneklerinden beslenen, siyasî, dinî, ahlakî bir çerçevede tezâhür eden siyasetnameler; sultanlara, vezirlere ve diğer devlet yöneticilerine öğütler içerdikleri için nasihatname türü eser sayılırlar. Bu yüzden çoğu *nasihatu'l-mülük* benzeri adlar taşır. Bunun yanında İslâm siyaset üslubunun İslâmî referanslarla belirlenmesini hedefleyen *ahkâmu's-sultaniye* ile *siyasetü's-şer'iyye* tarzında siyasetnameler de yazılmıştır. Fıkıh alanında yazılan bu tür eserlerde, siyaset teorisi oluşturma çabası görülmektedir.²³⁸

Siyasetnameler, siyaseti kişinin kendisi, ailesi ve devletle ilişkisi üzerinden tanımlarlar. Bu nedenle genel anlamda ahlakî eserler arasında değerlendirilmişlerdir. Ancak zamanla ahlâk kitaplarından bağımsız olarak yazılıp kendi başlarına bir tür olmuşlardır.²³⁹ Yazarlar, söylemek istediklerini ayetlerle, hadislerle, tarihi olaylar ve çeşitli hikayelerle anlatmaya çalışırlar.²⁴⁰

²³⁶ Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014), 6; Abdulhamid El-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, (çev. Güldane-Soner Gündüzöz), (İstanbul: Antik Yayınları, 2017), 31.

²³⁷ Agâh Sırrı Levend, “Siyaset-nameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*, S. 217 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963): 168-169.

²³⁸ el-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*, 26; Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 7.

²³⁹ Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 7; Levend, “Siyaset-nameler”, 171; Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 99.

²⁴⁰ Yüksel Kanar, *İktidar ve Adalet*, (İstanbul: Mahya Yayınları, 2019), 25.

Siyasetname geleneğinin, sekizinci yüzyıldan itibaren başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Abdullah ibnu'l-Mukaffa'nın (142/762), Pehleviceden bazı tasarruflarla Arapçaya çevirdiği Hint menşeli *Kelile ve Dimne*²⁴¹ ve daha sonra telif ettiği eseri *Risâletu's-Sahabe* ile Abdulhamid El-Kâtib'in (132/750) kaleme aldığı *Ahdü Mervan*, siyasetname geleneğinin bu yüzyıla ait ilk ürünleri olarak kabul edilebilir. Arap olan el- Kâtib, Arap edebiyatının ilk siyasetnamesini yazmıştır. İbnu'l-Mukaffa ise Zerdüştlükten İslâm'a geçmiş İran kökenli bir yazardır.²⁴²

Siyasetnameler, Müslümanların fetihler sonucunda karşılaştıkları farklı kültürlerin siyasî gelenek ve tecrübelerinden etkilenmeleri ve kendi iç dinamiklerinin etkisiyle ortaya çıkmışlardır. İçeride yaşanan siyasî çekişmelerde ve devlet yapısı üzerine yapılan tartışmalarda, Müslümanlar kendi geçmiş tecrübelerinin yanında başka kültürlerin siyasî geleneklerinden de fayadalanmışlardır. Yapılan çalışmalar, Müslümanların özellikle Fars kültürü, Hind kültürü, Yunan kültürü ve Çin kültüründen etkilendiklerini göstermektedir. Müslüman alimler ve düşünürler, bu kaynaklardan elde ettikleri bilgileri İslâmî anlayışla uyumlu hale getirerek, siyasetname türü eserlerin ilk ürünlerini vermişlerdir.²⁴³

Ayrıca, Sultanların zamanla halktan koparak onlara yabancılaşması, bunun kötü sonuçları ve devlet gücünün halk aleyhine kullanılmasının getirdiği haksız uygulamalar, bilgili ve tecrübeli bazı yöneticilerin, toplumda oluşan adalet endişesini yansıtarak uyarı yapmalarına sebep olmuştur. Bunun yanında, halkın maruz kaldığı adaletsizlikleri yakından gören düşünürler, bu sıkıntıları sultanlara ve vezirlere hatırlatarak, adaletin saltanatın dayanağı olduğunu, adaletten yoksun kalan saltanatın ayakta kalamayacağını anlatmaya çalışmışlardır.²⁴⁴

²⁴¹ Abdullah İbnu'l-Mukaffa, *Kelile ve Dimne*, çev. Hayrettin Karaman, Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1990), 3.

²⁴² Kanar, *İktidar ve Adalet*, 19; Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 8.

²⁴³ Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 8.

²⁴⁴ Levend, "Siyaset-nameler", 167; Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 10.

Agah Sırrı Levend Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınmış siyasetnamelerin sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemektedir.²⁴⁵ Asırlar boyu yazılmış olan bu siyasetnamelerden bazıları meşhur olmuş ve devlet yöneticilerine rehberlik yapmışlardır.

Siyasetnameler, bugün de önemli kabul edilen klasik eserlerdendirler. Yazdıkları dönemin siyasî kültürü hakkında bilgi verirken, aynı zamanda yol açtıkları siyasî yapılanmaya dair fikir verirler. Bunun yanında kendi zamanlarının sosyo-ekonomik şartlarını yansıtan metinlerdir. Kronolojik olarak incelendiklerinde ise süreklilik arzeden düşünceler hakkında bir tespit yapılmasını sağlarlar. Burada görülen geleneksel siyasî anlayış, günümüzde de siyasî düşünce üzerinde etkisini sürdürmektedir.²⁴⁶

Siyasetnamelerde genel olarak sultanın seçimi, sultan ve diğer yöneticilerin özellikleri, devlet yönetiminde uyulması gereken ilkeler ele alınır. Sultanın Allah'a ve halka karşı olan sorumlulukları, halkın sultana karşı yükümlülükleri hatırlatılır. Devlet otoritesi ile halkın itaatinin kapsamı, şeriatın belirlediği sınırlar içerisindedir. Bu nedenle sultan ve halk, kanunlar karşısında eşit konumdadır. Bundan dolayıdır ki, Müslüman toplumlarda hâkim olan yönetim tarzını ister hilâfet isterse saltanat olarak kabul edelim, kuralları ihlal eden hükümdarlar bulunsa bile genel olarak keyfi bir idare (istibdat) olarak tanımlayamayız. Ayrıca siyasetnameler savaş, barış, ülkeler arası antlaşmalar, ganimet, cihad gibi konuları da ele aldıkları için, devletler arası ilişkiler hakkında da bilgiler verirler.²⁴⁷

Osmanlı döneminde kaleme alınan ıslahat lâyihamaları ise başta padişahlar olmak üzere devlet yöneticilerine yol göstermek amacı güden metinlerdir. Üslup bakımından farklı olmakla birlikte siyasetnamelerle aynı amaca hizmet ederler. On altıncı asrın sonlarından itibaren yazılmaya başlanan ıslahat lâyihamaları, genel olarak aynı dönemde

²⁴⁵ Levend, "Siyaset-nameler", 194.

²⁴⁶ Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 11.

²⁴⁷ Kanar, *İktidar ve Adalet*, 33; Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, 12.

başlayan bozulma ve gerilemenin iç nedenlerini araştırırlar. Devlet yönetimi, ülke güvenliği, resmî kurumların durumu ve bu konulardaki düzenlemeleri ele alırlar.²⁴⁸

Nasihat edebiyatı olarak da değerlendirilen siyasetnameler, sadece Doğu toplumlarına has değildir. Birçok toplumda yaygın olan bir eser türüdür. Batı'da Makyavel (Machiavelli)'in *Hükümdar* (Prince) kitabı ve benzeri eserler, eğitimli kesimler tarafından çok rağbet görmüşlerdir. Bu eserler, hükümdarın sahip olması gereken erdemler, hayat tarzı, görevleri ve yönetim ilkeleri hakkında bilgiler vermeyi amaçlayan bağımsız çalışmalardır.²⁴⁹

İslâm edebiyat tarihinin ilk siyasetnamesi Abdulhamid El-Katib'in (132/750) kaleme aldığı *Ahdü Mervan*'dır. Yazar, Emevîlerin son halifesi Mervan'ın hizmetinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Abbasîlerin gerçekleştirdiği Emevî katliamından o da payına düşeni almış ve Mervan'la birlikte 132 yılında öldürülmüştür.

İbnu'l-Mukaffa'nın dostu olan el-Katib, Arapçaya olan vukûfiyetinin yanında Farsça ve Ermeniceye de hâkimdir. Aynı zamanda Sasânî ve Yunan kültürleri ile İslâmî ilimlerde bilgi sahibi bir yazardır. Modern siyaset biliminin kurucularından biri kabul edilen Makyavel (Machiavelli)'in *Hükümdar*'ından²⁵⁰ sekiz asır önce yazılmış olan bu eser, ne yazık ki toplumumuzda İtalyan yazarın kitabı kadar şöhret sahibi değildir.

Siyasetname geleneğinin ilk ürünü olan *Ahdü Mervan* (Hükümdar Mervan'ın Öğütleri) iki bölümden oluşmaktadır. Mervan'ın ağzından oğluna hitap şeklindedir. Girişte, risalenin dinsiz göçebeler ile İslâm'a saldıran çapulculara karşı mücadelede başarılı olmak için, sultanın uyması gereken kuralları öğretmek amacıyla yazıldığı

²⁴⁸ Kanar, *İktidar ve Adalet*, 26; Levend, "Siyaset-nameler", 189-190.

²⁴⁹ Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 31-32.

²⁵⁰ Bu kitabı İtalyanca aslından çeviren Adabağ, yazarın tanıtımına ayırdığı giriş bölümünde eseri şu şekilde vafeder: "*Hükümdar adlı eser, ülkesinin bir an önce bağımsızlığını kazanabilmesi için bir çırpıda öğütler vererek ve İtalya'nın değişik eyaletlerini yöneten hükümdarlardan birinin çıkıp, yüreklilikle tüm İtalya'yı sahiplenmesini ve ülkeyi yabancı işgalinden kurtarmasını dileyen bir yazarın bugünden yarına gerçekleşmesini görmek istediği bir rüyasının ürünüdür.*" [Niccolò Machiavelli, *Hükümdar*, çev. Necdet Adabağ, 18 bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019)].

anlatılmaktadır. Mervan'ın ağzından dile getirilen “*senin sultan seçilmen, Allah'ın ve benim tercihimdir*” sözü, veraset sisteminin İslâm'la bağdaştırıldığını gösteriyor. “*Allah emir buyurmuş ve filozoflar da tavsiye etmişlerdir ki*” sözüyle ise felsefe ile dinin kaynaştırılmak istendiğini görüyoruz. Nitekim siyaset ve ahlaka dair olan ilk bölümün birinci konusu hikmet, ikinci konusu ise takva ile ilgilidir. Devamında sultana yapılan dinî, ahlakî tavsiyelerden sonra bürokratlarla olan ilişkiler ele alınmaktadır. Sultanın, makamına yaraşır bir şekilde davranması için uyması gereken kurallardan, kişisel özelliklerden bahsedilir. Halkla ilişkilerde iyilik tavsiye edilir. Hem devlet yöneticileri hem de halkla ilişkilerde her zaman adalet esastır. İkinci bölüm savaşla ilgili konulardan oluşmaktadır. Bu bölümde de yine güzel ahlakın gerekliliği hatırlatılır. Askere Allah'tan korkması ve savaşırken cesur olması öğütlenirken, düşmana iyilikle muamele edilmesi, savaştan vaz geçenlere ya da savaşı kaybedenlere karşı adalet ve merhamet ile karşılık verilmesi tavsiye edilmektedir. Orduyla ilgili her konu, ordudaki hiyerarşi, silah teçhizatı, asker seçimi hatta savaş esnasında ordunun düzeni ele alınmaktadır.²⁵¹

İkinci örneğimiz *Asâru İbnu'l-Mukaffa*'nın (İslâm Siyaset Üslûbu) yazarı Abdullah İbnu'l-Mukaffa (142/759), yukarıda belirttiğimiz gibi Zerdüştlükten İslâm'a geçmiş İran kökenli bir yazardır. Abbasîlerin ilk döneminde çeşitli bürokratik görevlerde bulunmuştur. Arap dili ve edebiyatında, Fars, Hint ve Yunan medeniyetleri konusunda şöhret sahibi bir bilgin, İslâm düşünce tarihinde etkili olmuş velûd bir yazardır. Muhyiddin İbnu'l-Arabî (638/1240), yazarın *el-Edebu'l-Kebir*' adlı risalesine tetimme yazmıştır.

Buraya örnek olarak seçtiğimiz eseri *Asâru İbnu'l-Mukaffa* (İslâm Siyaset Üslûbu), beş risaleden oluşmaktadır. *El-Edebü's-Sağir*, bilgiye değer vermeyi öğütler ve bilime teşvik eder. Toplumsal ahlak, dostluk ve siyaset konularını ele alan bu risale Kelile ve Dimne'den izler taşır. İki ana bölümden oluşan *el-Edebü'l-Kebir*, siyaset ve yönetme sanatı, yöneticilerle ilişkiler ve dostluk konularını içerir. *Risaletü's-Sahâbe*, Abbasî halifesi Mansur'a hitaben kaleme alınmıştır. İslâm siyaset tarihinin ve siyaset literatürünün ilk ıslahatnâmesi olarak kabul edilir. Sasânî devlet geleneğini göz önünde bulundurarak, siyasî, idarî, hukukî, malî ve askerî problemleri tespit edip bunların çözümü için reform önerileri sunar. *Ed-Dürretü'l-Yetime*, hikmetli sözler ve ahlakî

²⁵¹ El-Kâtib, *Doğunun Hükümdarı*.

nasihatlerden ibarettir. Beşinci risale *el-Hikem*, İbnü'l-Mukaffanın hikmet ve özdeyişlerini içerir.²⁵²

*el-İkdu'l-Ferîd*²⁵³ adlı eseriyle tanınan Endülüslü âlim ve şair Şihabuddin Ahmed İbn Abdirabbih (328/940) ve ondan bir asır sonra, Horasan diyarında yaşamış olan Arap edebiyatının en büyük üstadlarından Nisâburlu Ebu Mansur es-Sealibî (429/1038), İbn Mukaffa'dan sonra Adil sultan ve halk ilişkisinin nasıl olması gerektiğine dair süregelen siyasetname yazma geleneğini devam ettirmiş olan iki önemli isimdir. İbn Abdirabbih, *Hükümdar ve Siyaset* adlı eserinde ayrıntıya girmeden ayet ve hadisler ile önceki eserlerden alıntılar yaparak nasihatlerde bulunur.²⁵⁴ Seâlibî, *Âdâbu'l-Mülûk*'de özel olarak Kur'ân'dan, genel olarak tüm dinî metinlerden yaptığı alıntılarla kendi sözlerini güçlendirmektedir. On bابتan oluşan kitabının dördüncü babını tamamen siyaset üzerine yoğunlaştırmıştır.²⁵⁵

Selçukluların kudretli veziri Nizamülmülk'ün (485/1092), Selçuklu Sultanı Melikşah'ın isteği üzerine yazdığı *Siyeru'l-Mülûk*, pratik gayeler güden ve devrin sultanına nasihat etmekle yetinen bir eserdir. Bununla birlikte önceki devlet yöneticilerinin başından geçenleri aktaran kitap, türünün en güzel örneklerindedir. Toplam elli bir fasıldan oluşan ve Farsça yazılmış olan eserde, devlet yönetimiyle ilgili konular ele alınmış ve yöneticinin yapması gerekenler belirlenmiştir. Selçuklu devletinin işleyişi, aksayan yönleri, alınması gereken tedbirler, kurumlara işlerlik kazandırmak için yapılması gereken düzenlemelerle ilgili bilgiler ve devleti tehdit

²⁵² Abdullah İbn'ul-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu: el-Edebü's-Sağir, el-Edebü'l-Kebir, Risaletü's-Sahâbe, ed-Dürretü'l-Yetime ve el-Hikem*, çev. Vecdi Akyüz, 3 bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).

²⁵³ Siyaset, edebiyat, tarih, nevâdir, ahlâk, mizah, nükte, fıkra, mûsiki ve eğlence gibi çok değişik konular hakkında bilgi veren eser bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji mahiyetindedir. (MUSTAFA MUHAMMED eş-ŞEK'A, "İBN ABDÜRABBİH", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-abdurabbih> (01.04.2021).

²⁵⁴ Şihâbüddîn Ahmed İbn Abdirabbih, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, çev. Erkan Avşar, (İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2018).

²⁵⁵ Ebû Mansur Abdulmelik Es-Seâlibî, *Hükümdarlık Sanatı*, çev. Sait Aykut, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018).

eden Bâtinî/Rafizî hareketler hakkında önemli tespitler bulunmaktadır. Kitabın otuzuncu faslı “*şarap meclisinin kurulması ve şartları*”na ayrılmıştır.²⁵⁶

Nizamülmülk tarafından Bağdat Nizâmiye medresesine baş müderris olarak atanan İmam Gazalî'nin (505/1111), Sultan Melikşah'a Farsça yazdığı *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk*, plan olarak tipik bir siyasetname örneğidir. Gazalî bu kitabında huzurlu bir devletin ve mutlu bir ailenin nasıl kurulacağını ve nasıl korunacağını, fertlerin ve toplumların nasıl başarıya ulaşacağını örnekler üzerinden anlatmaktadır. Diğer nasihatnâmelerde olduğu gibi, sultana ilahî kudret ve irade hatırlatılarak onun adil, cesur ve merhametli davranması arzulanmaktadır.²⁵⁷

Ebu Necîb Sühreverdi (563/1168), Selahaddîn Eyyûbî'ye takdim ettiği *Nehcus'Sülûk fi Siyaseti'l-Mülûk* adlı eserinde, bu türdeki benzerlerinde olduğu gibi, ülkeyi ve halkı idare etmenin usul ve adabı, yöneticilerin yönetim hakkında bilmesi gereken esaslar, askerlik, vergi ve ganimetle ilgili bilgiler ve istişare gibi konuları işlemekte, bunları şiirlerle ve başka eser ve şahıslardan aktardığı öğütlerle desteklemektedir.²⁵⁸

Siyaset ve idare konusunun en ünlü ve klasik kitabı, Ali ibn Muhammed el-Maverdî'nin (450/1058) kaleme aldığı *el-Ahkâmu's-Sultaniyye* adlı eseridir. Ahkâmu's-Sultâniyye türü kitaplar, İslâm kamu hukukunun genel tasvirinin yapıldığı eserlerdir.

Maverdî, zamanının en büyük fakihlerinden biri kabul edilirdi. Devlet idaresinde konu edinmediği hiçbir kurum yoktur. Ancak biz burada *Ahkâmu's-Sultaniyye*'nin birinci bölümünde işlenen İmâmet/Hilâfet konusuna değinmekle yetineceğiz. Maverdi konuya, devletin hikmeti vücudunu izahla başlar. Dinin kuralları siyasî ve idarî işlerin yürütülmesi, Müslümanların her türlü ihtiyaçları için yeterlidir. İmâmet, bu hükümlerin tatbiki ve halkın işlerinin yürütülmesi için devletin temel müessesidir. Halkın kanun ve nizamlarının tâbi olduğu esastır. Devleti harekete geçiren hakiki

²⁵⁶ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, 13 bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017).

²⁵⁷ Ebû Hâmid Gazâlî, *Et-Tibru'l Mesbûk Fi Nasihati'l-Mülûk*, çev. Hüseyin Okur, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017).

²⁵⁸ Sühreverdi, Ebû Necib, *Yönetenlerin Yönetimi*, 5 bs. Ed. Çığır Doğu Zorlu, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015).

sebepe, adalet ve hakikatin hüküm sürmesidir. Devletin idare mekanizması iyiyi kötüden, yasak olanı yasak olmayandan ayıran güçtür. Bu nedenle İmâmetin varlığının zarurî oluşu yalnızca tarihten, gelenekten gelen bir inanç değildir. Akli selim de onun varlığının zarûretini kabul eder.

Maverdî, imamın seçimi ve tayini hakkında çok ayrıntıya girer ve seçmenler (Ehlu'l-hal ve'l-akd) ile imam adayının vasıflarını tartışır. Maverdî seçmenler için yaş, mülkiyet gibi özellikler aramaz, onların nereli olduklarına bakmaz. Seçmenin, her yönüyle doğru bilinen, adil bir kişi olması ve İmâmete aday olan kimsede bulunması gereken özellikleri iyi bilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca birden fazla aday varsa seçmenin, bunlardan hangisinin kamu işlerini yönetmeye daha ehil olduğunu da bilmesi gerektiğini belirtir. Halifelige ehil olan kişi için, adil olmak, hilâfet görevleri içine giren bütün işlerde ictihad yapabilecek seviyede ilim sahibi olmak, duyu organlarının ve vücudun sağlam olması, savaş durumunda güç ve cesaret sahibi olmak gibi şartlar arar. Maverdî ayrıca İmamın Kureyşten olması gerektiğini, Müslümanların geçmişte bu konuda ittifak ettiklerini belirtir. İmamın seçimi için ise iki yol vardır. Seçmenlerin daha doğrusu seçkin delegelerin (ehlu'l-hal ve'l-akd) seçmesi veya imamın kendinden önceki İmam tarafından tayini. Ardından halkın oylaması anlamına gelen bey'at gerçekleşmelidir. Maverdî delillerini Hz. Ebu Bekir'in seçimi ile Hz. Ömer'in tayinine dayandırır. İkinci bölümde vezaret konusunu tartışmaya başlar ve yine ayrıntılı bir şekilde diğer konuları işlemeye devam eder. Kendi ifadesiyle bu eser, yönetimle ilgili hükümlerin tümünü kapsamaktadır.²⁵⁹

Siyasetnameler içerisinde, siyasetu's-şer'iyye türünün en önemli örneklerinden birisi İbn Teymiye'nin (728/1328) kaleme aldığı *es-Siyasetu's-Şer'iyye fî Islâhi'r-Râi ve'r-Raiyye* adlı eseridir.

Siyasetu's-şer'iyye, fakihler tarafından fikhın iki türünden biri olarak tanımlanmıştır. İslâm hukukunun aslı kaynakları çoğunlukla genel hükümleri bildirirler. Ayrıntılar zamanın fukaha ve ümerâsına bırakılmıştır. *Siyasetu's-Şer'iyye* kavramı, toplumda düzen ve emniyetin sağlanması ile maliye ve ceza hukuku alanında siyasî iktidara tanınan *doldurma hakkı* olarak anlaşılır. Bu yolla siyasî otoriteye geniş bir yasama ve yargılama alanı açılmış olduğundan, siyasetu's-er'iyye kurumu birçok idarecinin

²⁵⁹ Ali ibn Muhammed El-Mâverdî, *El-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011).

elinde baskı aracı haline gelebilmiştir. Bu kavram, Osmanlı Devleti'nde *örfi hukuk* terimiyle ifade edilmiştir.²⁶⁰

Siyasî otoriteye verilen yasama ve yargılama yetkisi, toplum yararına ve dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek şekilde kullanılmalıdır. Buna göre siyasetu's-şer'iyye, şerîata aykırı olmayacak şekilde ilave yasalar yapma yetkisini ifade ettiği gibi, şerîata uygun devlet yönetimini de ifade eder.²⁶¹

İbn Teymiye *siyasetu's-er'iyye* adlı eserini, İslâm tarihinin son derece kötü bir devresinde, Şam ve genel olarak Suriye'de iç ve dış siyasî çalkantıların yaşandığı bir zamanda, haçlı saldırıları sonrasında ve Moğol savaşları sırasında kaleme almıştır. O sıralarda Suriye ve Mısır, sultan ve emirlerin iç çatışmalarının sebep olduğu belirsiz ve karışık bir haldeydi. Yönetim zaafı ve haksızlıklar topluma hâkim duruma gelmişti. İbn Teymiye'nin amacı, bu karışık dönemde yönetim prensiplerini ve İslâm'da bunun teorik kaidelerini ortaya koymak, yöneticilere öğüt vermek ve kötü süreci yeniden düzenlemek için bir çözüm ortaya koymaktı. İbn Teymiye bu eserde İmâmî/hilâfetin şartları, yönetimin şekli ile ilgilenmez, imamın ideal niteliklerinden, nasıl seçileceği ve tayini gibi konulardan bahsetmez. Onun ilgi duyduğu alan İmâmî değil, toplumdur.

İbn Teymiye'nin *es-Siyasetu's-Şer'iyye*'si kamu hukukunun bir özeti niteliğindedir. Eserde anayasa, idare, devlet, maliye hukuku gibi, kamu hukukunun alt dallarına ilişkin birçok konuya yer verilmiştir. İbn Teymiye, kitabında fert ile toplum veya fert ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen ve fıkıh kitaplarının zekât, madenler, defineler, cezalar (hudud), siyer (milletlerarası hukuk) ve cihad gibi başlıklar altında, dağınık bir şekilde ele aldığı konuları bir araya getirmiştir.

İbn Teymiye'nin eseri, Maverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'sinden farklı özelliklere sahiptir. *es-Siyasetu's-Şer'iyye*'de genel kurallar ve prensipler gösterilerek, ayrıntılar özetle sunulur. Bundan dolayı ele alınan konunun genel teorisi ve prensipleri kolayca çıkarılabilir. İbn Teymiye teorik görüşlerini, yaşadığı dönemin siyasî ve içtimâî olaylarıyla ilişkilendirdiği için, eseri bu açıdan da farklı bir değere sahiptir. Teori ve örneklerle yetinmeyip yaşanan hayatı ele alır ve ayrıntılı bir şekilde inceler. Diğer

²⁶⁰ Ahmet Yaman, *Siyaset ve Fıkıh*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 55-57.

²⁶¹ Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, 32.

yandan eser, hukukî hükümleri göstermesinin yanında yol gösterici, ahlakî ve öğüt verici özelliğe de sahiptir. Kitabın ayırıcı bir diğer özelliği de bir mezhebin görüşüyle yetinmeyip, diğer Ehl-i Sünnet mezheplerinin de görüşlerine yer vermesidir. İbn Teymiye, hükümlerin Kitap ve Sünnet'ten delillerini gösterir, mezhepler içinden delili kuvvetli olanı tercih eder.²⁶²

Es-Siyasetu 'ş-Şer'iyye üç bölümden oluşmaktadır. İbn Teymiye kitabını *umerâ ayeti* olarak bilinen “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.”²⁶³ ve “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir”.²⁶⁴ ayetlerine dayandırır.

İlk ayet, *vulâtu'l-umûr*'un (Müslümanların işlerini üstlenenler), emaneti ehline vermeleri ve adaletle hükmetmeleri hakkındadır. Eser, buradan hareketle *emanetler* ve *adalet* başlıklarıyla iki ana bölüme dayanmaktadır. Üçüncü bölümde ise *son hükümler* başlığı altında *şûra* ile *vilayetin gereği* konuları ele alınmıştır.

İkinci ayet, asker ve bunlar dışındaki ra'iiyenin (yönetilenler), emaneti ehline veren ve adaleti yerine getiren *ululemr*'e itaat etmeleri konusundadır. İbn Teymiye, ayetin emanetleri ehline vermeyi ve adilâne hükmetmeyi vacip kılmasının, adil ve düzgün siyasetin özü olduğunu belirtir.

Emanetlerin ehline verilmesinin iki yolla gerçekleşeceğini belirten İbn Teymiye, *emanetler* konusunu ele aldığı birinci bölümde, *vilayetler* (kamu yöneticiliği) ve *mallar* (kamu maliyesi) olarak iki başlıkta inceler. Bu bölümde vilayetlerin ehline verilmesi, mevcutların en iyisini istihdam zarureti, yöneticilerin kuvvet ve emanet niteliklerine birlikte sahip olması, kamu maliyesi, Kitap ve Sünnet'in belirlediği kamu gelirleri ve harcamalar ele alınmıştır. Adalet konusunun ele alındığı ikinci bölümde,

²⁶² İbn Teymiye, *es-Siyâsetü 'ş-Şer'iyye*, çev. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 17-22.

²⁶³ Nisâ, 4/58.

²⁶⁴ Nisâ, 4/59.

Allah'ın hadleri ve hakları (kamu hakları ve onların korunması), kamuya karşı işlenen suçlar ve suçluların cezalandırılması (Hadler ve Ta'zir), kuvvet kullanan topluluğa uygulanan ceza (Cihad), cezaların amacı, kulların hakları ve hadleri (Özel/ferdî haklar ve onların korunması) gibi konular ele alınmıştır.

İbn Teymiye, yöneticilerin kulların vekilleri olduğunu belirtmektedir. İbn Teymiye'nin Kur'ân ve Sünnet'e dayanan İslâmî anlayışını göz önünde bulundurursak, yönetim hakkının topluma ait olduğunu söylemiş olması önemlidir ve dikkat çekicidir.²⁶⁵

İslâm siyaset düşüncesinin kaynaklarını ele alırken, sosyoloji ve tarih felsefesinin babası sayılan İbn Haldun'u da (808/1406) anmamız gerekiyor. Tarihi, tarih felsefesini, devleti, toplumu ve devlet-toplum ilişkilerini tanımlamış ve hatta bunlar üzerine yeni bilim disiplinleri kurmuş olan İbn Haldun, sultana öğütler şeklinde bir siyasetname yazmamıştır. Siyasetnameler genel olarak, Kitap ve Sünnet'in konularla ilgili hükümlerinin belirtilmesi, tarihî tecrübelerin aktarılması, sultanlara ve diğer devlet yöneticilerine, sahip olunması gereken ahlakî davranışların öğütlenmesi şeklindedir. İbn Haldun ise toplumsal olayların arka planına yönelerek, olayların gerisindeki temel yasaları tespit etmeye çalışmıştır. Tarih onun nazarında, devletlerin yükselmelerinin ve çöküşlerinin sebeplerini anlamak için öğrenilecek bir ilimdir. Bundan dolayı, kaleme aldığı bin küsur sayfalık tarih kitabına mukaddime olarak uzun bir tez yazdı. İbn Haldun'un siyasî felsefesini bu *Mukaddime*'den öğreniyoruz.²⁶⁶

İbn Haldun, geliştirdiği siyaset teorisini ümrânı inceleyerek ortaya koymuştur. *Ümrân*, dünyadaki medenî faaliyetlere verdiği isimdir. Bir toplumun göçebelikten (bedevilik) yerleşik hayata (hadarilik) geçmesi, medeniyetin tesisi (ümrânın kurulması) yönünde bir gelişmedir. İbn Haldun, bedevilikten hadariliğe geçiş sürecini siyaset teorisinin temeline yerleştirmiştir.

Ümrânın araştırılmasını konu edinen ilmi de *ilmu 'l-umrân* olarak adlandırır. Bu ilmin amacı tarihte olmuş olayların gerisindeki yasaları tespit etmeye çalışmaktır. Böylece, gelecekte ortaya çıkacak olaylar konusunda bir bakış açısı yakalanabilir. İbn Haldun, toplumsal olayların meydana gelmesini sağlayan muharrik gücü, *asabiyet* olarak

²⁶⁵ İbn Teymiye, *Es-Siyâsetü 'ş-Şer'iyye*.

²⁶⁶ Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, 219-232.

tanımlar. Asabiyet kavramı toplumsal dayanışma anlamındadır. Aynı soya mensup olanlar veya aralarında yakınlık bulunan kişiler arasındaki dayanışma duygusu demektir. Bu duygu (asabiyet), bir topluluğun başkalarına karşı birlikte hareket etmesini, örgütlenmesini, güç ve iktidar elde etmesini sağlar. İbn Haldun bedevilikten hadariliğe, aile, aşiret ve kabile birliklerinden devlet yapısına, gücün egemen olduğu toplumsal hayattan hukukun egemen olduğu devlet düzenine geçişin her aşamasında, asabiyetin temel etken olduğunu savunur. Siyasal iktidarın devam edebilmesi de yine asabiyetin canlı tutulmasına bağlıdır. Aksi taktirde, asabiyeti daha yüksek topluluklar tarafından yıkılacaktır.²⁶⁷

İbn Haldun'un siyaset felsefesinin temel kavramlarını kısaca tanıttıktan sonra, *Mukaddime*'nin yirmi beşinci faslından hilâfet sistemi hakkındaki düşüncelerini kısaca aktarmak istiyoruz.

İbn Haldun'a göre, insanlar bir arada yaşamak zorunda oldukları gibi, başkalarına üstün gelmek ve onlar üzerinde hakimiyet kurmak isterler. İşte bu yüzden, toplumda barış ve adaletin sağlanması için devletin varlığına ihtiyaç vardır (hükümranlık). Ne var ki siyasî iktidarın başındaki kişiler de genellikle insanlar üzerinde tahakküm kurmak istediklerinden, yönetim haktan uzaklaşır ve halk yokluk ve sefalet düşer. Ayrıca sultanların değişmesiyle uygulamalar değişir ve sonuçta isyan duygusu ile insanlar bir araya gelerek kaos ve katliamlara yol açarlar. O yüzden, toplumsal hayatta herkesin kabul edip itaat edeceği siyasî kanunların olması bir zarurettir. Bu kanunlar basiretli ve ileri görüşlü yöneticiler tarafından konulmuşsa, bu *akıllı siyaset* olur. Ancak bu hükümler ile sadece dünyevî fayda ve çıkarlar gözetilmiştir. Şayet bu kanunlar Allah'ın koyduğu hükümlerle belirlenmişse, o zaman dünya ve ahiret hayatı için faydalı olan *dinî siyaset* söz konusu olur.

Şeriat koyucunun insanlar için belirlediği esas gaye, onların ahiret mutluluğudur. Şeriat hükümleri sadece ibadetlerde değil, günlük hayatta ve toplumsal hayatın tabii bir sonucu olan devlet konusunda dosdoğru olan yola ulaştırmak için gelmiştir. O yüzden herkesin, dünya ve ahiret işleri için şeriat hükümlerine göre davranmaya teşvik edilmesi gerekir. Bu tarz yönetim, nebilerin ve onlardan sonra onların yerine bu görevi icra eden halifelerin işidir. Halifelik, dini korumak ve dinin hükümlerine göre dünya işlerini yönetmek (siyaset etmek) konusunda Allah Rasûlü'ne vekâlet etmektir. İbn

²⁶⁷ Dursun, *Siyaset Bilimi*, 59-65.

Haldun burada, hukuka dayalı devlet sisteminin güce dayalı yönetimden üstün olduğunu ifade ederken, Şeriate dayanan hilâfet sisteminin de sadece dünya mutluluğunu esas alan hukuka dayalı sistemden üstün olduğunu ortaya koymaktadır.²⁶⁸

Siyasetnameler konusunu burada bitirirken modern dönemde yeni bir üslupla ortaya çıkan siyasî içerikli bir tefsir çeşidinin tanıtımıyla devam ediyoruz.

1. 3. İçtimaî/Siyasî Tefsir

Çağdaş dönemde yaşanan çalkantılar daha açık bir ifadeyle büyük buhran, İslâm âlimlerini Kur'ân'ı daha güçlü bir şekilde merkeze almaya sevketti. Bunun sonucunda siyasî içerikli yeni bir tefsir çeşidi ortaya çıktı. Siyasetnamelerden çok daha geniş bir şekilde, sosyal olaylar, devlet ve siyaset konuları tefsirlerde yer almaya başladı.

19. yüzyılda yaşanan büyük kayıplar 20. yüzyılın ilk yıllarında da devam etmiş, İslâm coğrafyası istilaya uğramış, Osmanlı Devleti yıkılmıştır. Müslümanların içinde bulunduğu bu yıkıcı durumdan kurtulması umuduyla, Hint kıtasında Muhammed İkbâl, Türkiye'de Said Halim Paşa, Mehmet Akif, Ahmed Naim, Mısır'da Muhammed Abduh gibi aydın ve ulemâ, İslâm âleminin yeniden canlanmasını sağlamanın çaresini arıyordu.²⁶⁹ Bu arada dönemin şartlarından müfessirler de etkilenmiş ve bu etki tefsirlere yansımıştır.

Toplumsal yapıyla ilgili çok sayıda ayet bulunduğundan, her tefsirde az ya da çok toplum meseleleri işlenmiştir. Ancak modern çağda, Batı'nın meydan okumalarına karşı Müslümanların maruz kaldığı problemleri, Kur'an'ı yeni bir anlayışla ele alarak, nasların rehberliğinde çözümlenmeyi amaçlayan bir tefsir çeşidi ortaya çıktı.²⁷⁰

20. yüzyılda Mısır'da ortaya çıkan ve *İçtimaî/Siyasî Tefsir* olarak bilinen bu yeni yöntemin en belirgin özelliği, Kur'ân'ı tefsir ederken onun hidayet yönünü esas

²⁶⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004).

²⁶⁹ Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı: İçtimâî Tefsir*, (İstanbul: Beyan Yay. 2004), 65.

²⁷⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 18 bs. (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 238; Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, 81-82.

almasıdır.²⁷¹ Tefsirin konusu insanın hidayeti ve toplumun ıslahıdır. Mısır okulunu Hind modernistleriyle karıştırmamak gerekir. Onların yönelişleri Batı'nın etkisine boyun eğmektir. Modernistler nazarında dini esaslar, Batı uygarlığına kolayca uyarlanabilen ikinci derecede öneme sahip olgulardır. Mısır okulu ise inancı esas almış ve Batı etkisinden bağımsız bir şekilde dinî kaygılardan doğmuştur.²⁷²

Bu akımın ilk muharrik gücü olarak Cemaleddin Afgani'yi (ö. 1897) görüyoruz. Afgani, Müslümanların yabancıların istilasından kurtuluşu amacıyla, ilmî boyutu olmakla birlikte siyasî yönü ağır basan bir yöntem benimsemiştir. Afgani'nin ıslahatçı düşünceleri, sürgün yıllarında kendisine yoldaş olan Muhammed Abduh (ö. 1905) tarafından yayılmıştır.²⁷³

Muhammed Abduh, İctimaî Tefsir'in kurucusu kabul edilmektedir. Abduh'un, Ezher Üniversitesi'ndeki hocalığı esnasında uyguladığı bu yöntem, derslerinde ayetleri okuyup kendi bilgi birikimine dayanarak açıklama yapmasından ibarettir. Önceki müfessirlerin etkisinde kalmamak için onların tefsirlerine bakmamış, sadece lügat ve irâb ile ilgili bir zorlukla karşılaşınca Celaleyn Tefsiri'ne müracaat etmiştir. Ona göre, Allah Teâlâ insanları başkalarının söz ve anlayışlarından dolayı değil, indirdiği kitabından ve Rasûlü'nün sünnetine uyup uymamaktan ötürü hesaba çekecektir. Abduh, İslâm ümmetinin ilk dönemlerdeki ıslah ve yükselişinin Kur'ân'la olması gibi Müslümanların modern çağdaki ıslahının da Kur'ân sayesinde olacağına inanmaktadır.²⁷⁴

Muhammed Abduh'un derslerindeki ilmî birikim, öğrencisi Reşid Rıza'nın (ö. 1935) yaptığı aylık *Menar*'da toplanmıştı. Reşid Rıza, bu dergide yayınlanan tefsir derslerini

²⁷¹ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 11 bs. (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2013), 58.

²⁷² Ignaz Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 348.

²⁷³ Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, 349-350.

²⁷⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 239-240; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 59-61; Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 2 bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 86.

daha sonra derleyerek edebi bütünlüğü olan bir metin haline getirmiş, bazı ilaveler yaptıktan sonra üstadının onayını alarak yayınlamıştır.²⁷⁵

Reşid Rıza, kitaplaştırdığı *Tefsiru'l-Menar*'ı Nisâ sûresinin 145. ayetine kadar Muhammed Abduh'un açıklamaları doğrultusunda yazmış, Abduh'un vefatından sonra kendisi devam etmiştir. Ancak Reşid Rıza'nın vefatı sebebiyle tefsir tamamlanamamıştır. *Tefsiru'l-Menar*, Kurân'ın baştan on iki sûresini içeren on iki ciltlik bir eserdir.²⁷⁶ Bu okulun mensupları, başka milletlerin taklit edilmesine karşı oldukları gibi, geçmişten devralınan kültürün taklit edilmesine de karşıdırlar. Onlar, düşünceyi taklitten kurtararak dinin ilk kaynaklarına dönmek gerektiğine inanmaktadırlar.²⁷⁷

Aynı okula mensup olan Ahmed Mustafa el- Merâğî (ö. 1952), 30 ciltten oluşan oldukça mufassal bir tefsir kaleme almıştır. Yazar, *Tefsîru'l-Merâğî* adıyla bilinen bu hacimli eserinde, uzun sosyolojik açıklamalara yer vererek tebliğ ve irşâd görevini yerine getirmeye çalışmıştır.²⁷⁸ Ayrıca Ferid Vecdi (ö. 1954), Abdulkadir el-Mağribî (1956), Mahmud Şeltut (ö. 1963) gibi âlimleri de anmamız gerekiyor.²⁷⁹

İçtimaî/siyasî tefsir türünün önemli bir temsilcisi de *Fî zilâli'l-Kur'ân*'nın yazarı Seyyid Kutub'tur (1966). Kutub, sosyoloji üzerine doktora yapmış bir düşünür ve dava adamıdır. Tefsîrinde kelimelerin sözlük anlamlarına ve iştikaklarına yer vermeden, ayetleri içerdikleri manalardan hareketle gruplar halinde değerlendirmiş ve tespit ettiği konu başlıklarıyla, önemli toplumsal problemlere çözümler bulmaya çalışmıştır. Seyyid Kutub, eserinde Kur'ân'ın idarî ve siyasî konulardaki mesajını ortaya çıkarmaya çalışan bir müfessir olarak öne çıkmaktadır.²⁸⁰

İçtimaî Tefsir'in kurucusu kabul edilen Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza ile aynı dönemde yaşamış ve İçtimaî Tefsir'in ilk temsilcilerinden olduğunu

²⁷⁵ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 59; Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, 351-352.

²⁷⁶ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 241.

²⁷⁷ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 61.

²⁷⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 241.

²⁷⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 63.

²⁸⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 241.

düşündüğümüz adı duyulmamış bir başka ıslahatçı müfessir daha vardır. Yaşadığı dönemde Fas'ın önemli âlimlerinden birisi olan Abdulvehhab Lukaş (ö. 1923), Osmanlı hilâfetinin önde gelen savunucularındandır. *Tefsîru Nusratü'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsan fi İhrâc makâmâtî'd-Dîni mine'l-Kur'ân* adını verdiği eserini, kendi zamanının içtimaî problemlerine Kur'ân'dan çözümler sunmak amacıyla kaleme almıştır. Bundan sonraki bölümde bu eser ve müellifi ele alınacaktır. Ancak yeni bölüme geçmeden önce kısaca müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın ülkesinden bahsetmek istiyoruz.

1. 4. Fas (Mağrib Krallığı)

Fas, 17. yüzyıldan günümüze kadar Hz. Hasan'ın soyundan geldiği kabul edilen hanedan tarafından yönetilmektedir. 19. Yüzyıl başlarından itibaren yaşanan taht kavgaları yüzünden, Avrupa'nın ülkedeki nüfuzu artmış ve en sonunda işgaller başlamıştır. İsyancılara karşı Fransa'dan destek uman sultan Mevlay Abdulaziz, 1912 yılında Fransızların himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁸¹ Bunun yanında İspanya'nın işgali altında bulunan kuzey ve güneybatı bölgelerinde İspanyol hakimiyeti kabul edilmiştir. Fas, 1956 yılında bağımsızlık mücadelesini kazanmış, Sultan V. Muhammed (ö. 1961) kral ünvanını almıştır.²⁸²

Müslümanlar, Mısır'ın doğusunda kalan yerlere Meşrik (Doğu), batısına düşen yerlere de Mağrip (Batı) demişlerdir. Dolayısıyla Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Sicilya ve Endülüs gibi Müslümanların elinde bulunan bölgeler Mağrip olarak kabul edilir.²⁸³

Fas, İslâm dünyasında Mağrip ülkelerinden el-Mağribu'l-Aksâ veya Cezîretu'l-Mağrib, Batı dünyasında ise Atlas ülkelerinden Maroc (Morocco) olarak adlandırılır. Resmî adı el-Memleketu'l-Mağribiyye'dir.²⁸⁴ Dolayısıyla Türkiye'de Fas olarak

²⁸¹ Davut Dursun, "FAS", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#4> himaye-donemi-ve-bagimsizlik (19.01.2022).

²⁸² Adıgüzel, "Kuzey ve Orta Afrika", 301-302.

²⁸³ Adnan Adıgüzel, "Kuzey ve Orta Afrika", *İslâm Tarihi-2*, Ed. Adnan Demircan, Mehmet Azimli, (Ankara: BİLAY, 2018), 287.

²⁸⁴ Sırrı Erinç, "FAS", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#1> (13.02.2022).

bilinen bu ülke bundan sonraki bölümlerde Mağrip olarak anılacaktır. Fas ise Mağrip'te bir şehir ismi olarak söz konusu edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDULVEHHAB LUKAŞ

VE NUSRATÜ'L-İSLÂM ADLI TEFSİRİ

Bu bölüm iki ana başlıktan ibarettir. Birinci kısımda Abdulvehhab Lukaş'ın hayatını ve ilmî, tasavvufî, siyasî kişiliğini anlatmaya çalıştık. İkinci kısımda ise *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsirini bütün yönleriyle tanıtmayı amaçladık. Kısaca söylemek gerekirse bu bölüm Abdulvehhab Lukaş ve tefsiri hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir.

2. 1. Abdulvehhab Lukaş'ın Hayatı

Abdulvehhab ibn Muhammed Lukaş, el-Endelusiyyu't-Titvaniyyu hicrî 1269, miladî 1852 yılında Titvan'da doğdu. İlk hicretini çocukluğunda ailesi ile birlikte yaptı. 1276/1859 yılında İspanyolların Titvan'ı işgal etmesi üzerine ailesiyle birlikte civar şehirlere, muhtemelen Tanca'ya hicret etti. 1278/1861 yılında Titvan'a geri döndü. Hicri 1331 miladi 1913 yılının şubat ayında, İspanya'nın Titvan'ı tekrar istila etmesi üzerine memleketini terkederek Tanca'ya yerleşti.²⁸⁵

Abdulvehhab Lukaş, zikir ve müzakereyle dolu, ticari faaliyet ve yargı görevi ile geçen çalkantılı bir hayattan sonra ömrünün son demlerinde hilâfetin devletine hicret etmeyi umarak, o diyardan gelecek haberleri gözeterek ve her an cihada hazır bir vaziyette beklerken cuma günü, hicrî 21 Zilkâde 1341, milâdî 7 Temmuz 1923 yılında, 71 yaşında hayata veda etti. Abdulvehhab Lukaş, Tanca şehrinde Merişân kabristanında defnedildi.²⁸⁶

2. 1. 1. Adı ve Nesebi

Yunus es-Sebbâh, Abdulvehhab Lukaş'ın nesebini ve meşrebini şu şekilde vermektedir: El-Fakîhu's-Sûfiyyi, el-Hac Abdulvehhab, ibnu'l-Fakîh Sîdî Muhammed (ö. 1320/1902), ibn Abdulvehhab (ö. 1262/1845), ibn Abdulkerim (ö. 1220/1805), ibn

²⁸⁵ Nusratü'l-İslâm, I. 2-3, 13-14.

²⁸⁶ Nusratü'l-İslâm, C.1, 21.

Muhammed (ö. 1190/1776), ibnu'l-Hâc Ömer (ö. 1156/1743)²⁸⁷ ibn Abdusselam (?), ibn Ali (?), ibn Muhammed (?) Lukaş, el-Emeviyyu'l-Mervaniyyu'l-Kuraşıyyu, aslen Endülüslü, doğma büyüme Titvanlıdır. Tanca'ya hicret etmiş ve orada vefat etmiştir. Mezhep olarak Malikî, akîde olarak Eş'ârî, Tarîkat olarak Derkâvî'dir.²⁸⁸

2. 1. 2. Ailesi

Abdulvehhab Lukaş Endülüs kökenli bir aileye mensuptur. Ailesi, Endülüs'ten Titvan'a olan son hicret sırasında Titvan şehrini yurt edinmiştir.²⁸⁹ Ulaşabildiğimiz bilgilere göre, Titvan'da yaşayan aileler arasında, Lukaş ailesi dışında Emevî meliklerinin soyundan gelen başka bir aile bulunmuyordu. Bundan dolayı müfessir Abdulvehhab Lukaş, yazılarında İberyâ kökenli ailesinden iftiharla bahseder, ayrıcalıklı olduğunu düşünerek onlarla gurur duyardı.²⁹⁰

Ca'fer es-Sülemi, Lukaş ailesinin atalarının *Lukes* adıyla tanındıklarını belirterek fakih, tarihçi Ahmed er-Rahunî'den şu bilgiyi aktarır: “*Bu isim Benî Ümeyye meliklerinden gelen Endülüslü bir aileye aittir. Aile Endülüs'te mukimken, oranın hisarlarından birinin adıyla anılmıştır. Muhacirlerin Endülüs'ten ayrıldıkları son zamanlarında, 1017/1609 yılında Titvan ve çevresine yerleştiler*”.²⁹¹

Makam, mevki sahibi, itibarlı bir aile olarak tanınan ailenin fertlerinden bir kısmı dinî ve siyasî alanda birçok görevler üstlenmişlerdir. Bir zamanlar otorite sahibi oldukları gibi Titvan'da kurdukları Lukaş Medresesi ile ilmi araştırmaların başlamasında da tarihi bir rol üstlenmişlerdir. Mağrip'in kuzeyinde, bir benzeri bulunmayan bu görkemli medrese zenginlik ve ilimle şöhret bulmuştur.²⁹²

Yunus es-Sebbah Tarihçi et-Tihamiyyu'l-Vezzanî'den Lukaş ailesinin şan ve şöhretinden bahseden şu bilgileri kaydeder:

²⁸⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C.1, 5-6.

²⁸⁸ Yunus es-Sebbah, *El-Âlimu'l-Müfessir Abdulvehhab Lukaş*, (Tanca: Dâr Selikî Ahaveyn, 2020), 9-10.

²⁸⁹ *Nusratü'l-İslâm*, C.1, 3.

²⁹⁰ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 10.

²⁹¹ *Nusratü'l-İslâm*, C.1, 3. (Umdetu'r-Râvîn, C. 3, 223).

²⁹² Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 12.

İslâm âleminde Benî Ümeyye'nin eserlerini sayacak olursak, onların Titvan'daki çalışmalarını, kurdukları eğitim merkezlerini de saymamız gerekir. Emevîler gururlu bir şekilde kamusal alana sızıp yerleşmeye meyilli, pratik ve eylemci insanlardı. Hiç kuşkusuz el-Hâc Muhammed Lukaş, Titvan'da inşa edilen en güzel ve ölümsüz eserlerin bir gün Emevîler aleyhine kullanılacağını düşünmemiştir. Ancak vâkıa bunu göstermektedir.

Arap ve İslâm âleminde hiçbir hanedan ailesi İslâm'a Emevîler kadar hizmet etmemiştir. Azâmetli Mevlay İsmail'in Lukaş ailesine verdiği kıymet ise başka hiç himse tarafından verilmemiştir. Fakih Umar'ı keşfeden odur. Mevlay İsmail ayrıca Mağrip'in topluma faydalı insanlarını da bulup değerlendiren kişidir. Belirtmek gerekir ki, soylu Lukaş ailesi Titvan'da Şerif Alevî Devleti'nin kucagında gelişip büyümüştür. Bu iktidar güçlü olduğu zamanda Lukaş ailesini istihdam ettiği gibi yine güçlü zamanında onları terketmiştir. Şöyle ki, Mevlay İsmail döneminde Titvanlılara karşı güvene dayalı bir siyaset takip ediliyordu. Sultan Mevlay Muhammed ibn Abdillah ise iktidara geldiğinde ihtiyatlı bir siyaset izlemeyi tercih etmiştir.

Mevlay İsmail, Benî Naksîs iktidarını ortadan kaldırıncaya Titvan halkı bundan hiç rahatsız olmadı. Benî Naksîs, uzun süren iktidarlara boyunca halka karşı katı bir siyaset tarzı uygulamıştı. Mevlay İsmail, Benî Naksîs iktidarını yıktığında, Titvanlılar Benî Naksîs'in çöküşünü kendileri açısından bir rahmet olarak gördüler. Ancak bu durum Lukaş ailesi için geçerli değildi. Onlar hep birden Titvanlıydılar. Bu özellik onlara atalarından geçmişti. Emevîler, Şam'da Şamlı, Endülüs'te Endülüslü olmuştu. Şamlılar nerede Emevî gölgesi görse orada yürümeye başlamıştı. Benî Ümeyye aynı şekilde Endülüslülerle de özdeşleşmişti.²⁹³

Endülüs kökenli ailelerden Lukaş ya da Tanca'da el-Vakkaş ismiyle de bilinen aile fertlerinden, Mevlay İsmail'in sarayında önemli görevler üstlenmiş olanlar da vardı. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Titvan'da sekizyüz yirmi bir Endülüslü aile bulunuyordu. Titvan nüfusunun yaklaşık yarısını Endülüslü aileler oluşturuyordu.²⁹⁴

²⁹³ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 12-13.

²⁹⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 13-14.

2. 1. 3. Ailesi'nin Temayüz Etmiş Şahsiyetleri

Farklı zamanlarda, ilmî ve siyasî alanda faaliyet gösteren fertleri aracılığıyla, toplumda etkin bir konum elde etmiş olan Lukaş ailesinin, öne çıkan bazı şahsiyetlerini ölüm tarihlerine göre sıralayarak kısaca tanıtmak istiyoruz.

2. 1. 3. 1. Abdusselam ibn Ali Lukaş (1140/1727)

Lukaş ailesinin bilinen en eski atasıdır. Yabancı dillere olan vukufiyetinden dolayı ülkesini yabancı ülkeler nezdinde temsil etmiştir. Aynı zamanda hatırı sayılır bir servete de sahiptir.²⁹⁵

2. 1. 3. 2. Ebu Hafs Ömer ibn Abdusselam Lukaş (1156/1743)

Ailenin en meşhur kişisi olarak bilinir. Lukaş ailesi onunla şöhret kazanmıştır. Fakih edebiyatçı, tanınmış hadis hafızı, araştırmacı bir müderris, maharetli bir yazar, cesur ve kahraman bir şahsiyet olarak tanınan Ömer ibn Abdusselâm, Sultan Mevlay İsmail'in katipliğini yapmış, bir dönem de Titvan'da valilikle görevlendirilmiştir. Valilik görevinin yanında er-Rabita mescidinde imamlıkla da meşgul olmuştur.²⁹⁶

2. 1. 3. 3. Muhammed ibn Ömer Lukaş (1190/1776)

Yukarıda adı geçen Ömer Lukaş'ın oğludur. Atlar üzerinde, binicilik eğitimi alarak yetişmiştir. Sultan Sîdî Muhammed'in süt kardeşiymi ve onunla birlikte ders okudu. Muhammed ibnu'l-Hâc Ömer Lukaş, varlıklı ve şöhretli kişilerdendi. Babası gibi ilmi ve cesareti ile tanınmış olan bu zat, El-Haramu'l-Meşîşî'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. İnşa ettiği Lukaş Câmii ve bitişiğindeki medrese, gerçekleştirdiği önemli işlerdendir. Tihâmiyyu'l-Vezzânî *Lukaş Medresesi* adlı kitabında, medresenin tarih boyunca geçirdiği merhaleleri ele almış, medreseye dair her konuda bilgi vermiştir.²⁹⁷

2. 1. 3. 4. Abdulkerim İbn Muhammed Lukaş (1220/1805)

Cesaret ve fazilette dedesi ile babasından daha üstün bir mertebededeydi. Sultan Sîdî Muhammed ibn Adullah, onu Titvan Valisi olarak atadı. Kısa süren valilik görevi

²⁹⁵ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 16.

²⁹⁶ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 17-18.

²⁹⁷ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 18-19.

yaklaşık altı veya yedi aydır. Takriben 1220 yılında vefat etti ve Titvan'da defnedildi.²⁹⁸

2. 1. 3. 5. Abdulvehhab ibn Abdulkerim Lukaş (1262/1846)

Fakih, edip, tecrübe sahibi ve maharetli bir tabîp olan Abdulvehhab, ehl-i beyt aşığı bir zattı. Ahmed er-Rahunî onu şöyle vafeder: “Çeşitli ilimlerle, özellikle de tıp ilmi ve ecza işleriyle meşgul olurdu”. Titvan divanında Başkan Muhammed ibn Abdurrahman Eş’as’ın kâtipliğini yaptı. Hac yapmak üzere Mekke’ye gitti ve hayatının son yıllarını kutsal topraklarda geçirdi.²⁹⁹

2. 1. 3. 6. Muhammed el-Arabî ibn Ali Lukaş (1272/1855)

Titvan’ın adil fakihlerindendi. Aynı zamanda Sîdî es-Saidî türbesinde imam olan Muhammed el-Arabî, hicri 1251 yılından 1272 yılına kadar adalet mensubu olarak görev yapmıştır. 1272 yılında Hac için yola çıkmış fakat Mekke’ye varamadan vefat etmiştir.³⁰⁰

2. 1. 3. 7. Ahmed ibn Abdulvehhab Lukaş (1304/1886)

Müfessir Lukaş’ın amcası olan Ahmed, kitap neshetme ve bu kitapları toplama işini tutkuyla yapan birisi olarak şöhret bulmuştur.³⁰¹

2. 1. 3. 8. Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş (1320/1902)

Kronoloji âlimi, tecrübeli tabip Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş, müfessir Lukaş’ın babasıdır. 1229/1814 yılında Titvan’da doğmuş ve 1320/1886 yılında doğduğu şehirde vefat etmiştir.³⁰²

2. 1. 3. 9. Müfessir Abdulvehhab ibn Muhammed Lukaş (1341/1923)

Yukarıda adı geçen Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş’ın oğlu fakih, müfessir, sufi Abdulvehhab Lukaş, araştırmamıza konu olan zattır.

²⁹⁸ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 19.

²⁹⁹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 19.

³⁰⁰ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 20.

³⁰¹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 20.

³⁰² Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 21.

2. 1. 3. 10. El-Arabî ibn Muhammed Lukaş (1342/1923)

Daha çok ticarî işlerle tanınmış olan El-Arabî ibn Muhammed, müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın kardeşidir.³⁰³

2. 1. 3. 11. Aliye bint Muhammed Lukaş (1368/1949)

Müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın kızkardeşidir. Tıbbî bilgisi ve ilaç hazırlamaktaki maharetiyle tanınmıştır. Tıp konusundaki bilgilerini babasından almış olan Aliye, kötü hastalıkları tedavi etmekteki başarılarıyla biliniyordu. Titvan'ın en ünlü tabibiydi. Hastalarının tedavisinde kullandığı ilaçları bizzat kendisi hazırlardı. Üstelik ne hasta muayenesi için ne de hastalarına verdiği ilaçlar için ücret almazdı. Dindarlığı ile bilinen Aliye bint Muhammed aynı zamanda Kur'ân hâfızı bir hanımefendidir.³⁰⁴

2. 1. 3. 12. Hasan Lukaş (1411/1991)

Müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın oğlu olan Hasan 1934 yılında Titvan'da doğmuştur. Geleneğe uyarak erken yaşta Kur'ân hafızı olmuş ve ilmî metinlerin bazı kısımlarını ezberlemiştir. Yüksek öğrenimini ise Rabat, Beşinci Muhammed Üniversitesi, Ekonomi ve Edebiyat bölümlerinde tamamlamıştır. Maliye bakanlığında uzun yıllar süren memuriyetinden sonra evkâf ve dinî işler bakanlığına kâtip olarak tayin edilmiş, son olarak mâliye bakanlığının genel kâtipliğine atanmış ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır.³⁰⁵

Lukaş ailesinin tanınmış simalarını kısa bir şekilde anlatmaya çalıştık. Bir dönem fazilet, şöhret, servet, makam ve mevki sahibi olan ailenin tek tek fertlerini ele alıp incelemek ayrı bir çalışmayı gerektirdiğinden bu kadarla yetinerek konuyu bitiriyoruz.

2. 1. 4. Çevresi ve Yetişi

Müfessir Abdulvehhab Lukaş ilmî ortamda, seçkin sufiler arasında yetişmiştir. Onun zamanında Titvan, zaviyeler ve şeyhlerle iç içe sürdürülen bir hayatı barındırıyordu. Dönemin en önemli sufi eğitimcisi Seyyid Abdusselam ibn Raysun'dur. Şeyh ibn

³⁰³ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 22.

³⁰⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 22-23.

³⁰⁵ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 23-24.

Raysun (ö.1299/1882), bazı sufi âlimler tarafından hicrî on üçüncü asrın son şeyhi kabul edilmiştir.

Benzer şekilde Lukaş ailesi de önemli görevler üstlenmiş, yüksek makam sahibi, ilmî alanda ve yöneticilikte isim yapmış bir aile olarak biliniyordu. Lukaş ailesinin ilim, tasavvuf ve siyasetin meczedildiği seçkin ortamı, Abdulvehhab'ın kişiliğinin oluşmasındaki en önemli kaynak olmuştur. Ancak çocukluğunu geçirdiği dönemde, İspanyolların Afrika Savaşı dediği Titvan savaşına (1276/1860) şahit olacaktır.³⁰⁶ Halkın, dinlerini ve canlarını korumak için Titvan'ı terkettiğini, İspanyolların halka tattırdığı zaafı, zillet ve hezimetini, savaşın yol açtığı felaketi görecektir.³⁰⁷

Abdulvehhab Lukaş'ın yaşadığı çağ, tarihte benzeri görülmemiş ızdıraplar, fitneler dönemi olarak bilinir. Son derece bunamlı geçen bu zaman kesitinde, iktidarı Sultan I. Hasan ile oğulları Sultan Abdulaziz, Abdulhafiz ve Yusuf temsil etmişlerdir. Bu dönemde Mağrip, yabancılar karşısında aldığı en büyük mağlubiyeti tatmıştır. Ülke işgal edilmiş, yabancı güçler imtiyazlar elde etmişlerdir. Mağrip, Fransızların himayesini kabul etmek zorunda kalmış ve bağımsızlığını kaybetmiştir. Bunun yanında Birinci Dünya Savaşı yaşanmış, Batılı devletler yükselirken İslâm devletleri çökmüş ve hilâfet düşmüştür.³⁰⁸ Diyebiliriz ki Lukaş tefsirini, yaşadığı bu zor hayat şartlarını satırlara dökerek meydana getirmiştir.

2. 1. 5. Eğitimi ve Hocaları

Abdulvehhab Lukaş'ın hayatını araştıran Yunus es-Sebbah, müfessirin eğitimi ile ilgili çok kaynak bulunmadığını, o dönemin şartlarından dolayı Lukaş'ın eğitim sürecinde geçirdiği merhaleler ve okuduğu dersler hakkında ayrıntılı bilgilere erişilemediğini belirtir. Bununla birlikte adet olduğu üzere Lukaş'ın da ilk eğitimini babasından aldığını, ilim tahsiline evinde başladığını, babasının nezâretinde Kur'ân'ı hıfzettiğini söylemektedir. Abdulvehhab Lukaş, ilim elde etmek isteyen akranları gibi, evinde aldığı eğitimden sonra zamanın tanınmış hocalarının oluşturduğu ilim halkalarına

³⁰⁶ Bkz. İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012), 835-836.

³⁰⁷ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 25-26.

³⁰⁸ Ceran, *Fas Tarihi*, 838-864, 885-904; Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 27-28.

katılarak eğitimine devam etmiştir.³⁰⁹ Kurdukları ilim meclisleriyle şöhretleri geniş çevrelere yayılmış olan bu âlimlerden bir bölümünü aşağıda kısaca tanıtmaya çalıştık.

2. 1. 5. 1. Ders Aldığı Hocalar

a. *Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş (1320 /1902)*: Müfessir Lukaş, ilk eğitimini Kronoloji âlimi ve tecrübeli bir tabip olan babası Muhammed ibn Abdulvehhab'dan aldı. İbn Abdulvehhab aynı zamanda nahiv, fıkıh, hadis ve tarih alanlarında yetişmiş bir âlimdir. Faziletli, dindar ve hayırsever bir insan olarak tanınmıştır.³¹⁰

Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde babasından bahsetmiş ve ondan Allah dostları ve özellikleriyle ilgili rivayetler nakletmiştir. Ayrıca babasından Titvan tarihiyle ilgili bilgiler de aktarmıştır. Tefsirinin bir yerinde babasından şöyle bahsetmektedir: “*Rahmetli babam bana Seyyid Muhammed Ya'lâ adında Titvanlı bir adamdan bahsetmişti. Bu adam zamanın büyüklerindendi. Kendisi ticaretle iştigal ederken cezbeye kapılmış ve...*”³¹¹

Bu konuları anlatırken babasını seçkin âlimlerin sıfatlarıyla nitelemeyi ihmal etmemiştir. Mesela bir yerde şöyle der: “*Babam güvenilir fakih, idrak sahibi, kararlı, adil, allâme Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş et-Titvanî el-Mağribî, bana haber verdi ki...*”³¹²

b. *Abdusselam ed-Duhrî (1322 /1904)*: Müfessir Abdulvehhab Lukaş, asıl alanı olan kıraat ilmini bu hocasından almıştır. Lukaş, ilmine çok değer verdiği hocasını muhakkik bir âlim olarak tavsif etmiştir. Hocasını fakih, kıraat âlimi, hatib, kronoloji bilgini ve mûsikişinas Sîdî Abdusselâm ibn Abdurrahmân ed-Duhrî et-Titvanî olarak tanıtır. Bu tavsîfi ile ona ve ilmine ne kadar çok değer verdiğini anlayabiliyoruz. Müfessir Lukaş, ed-Duhrî'den aldığı dersler sayesinde özellikle kıraat ilminde, zamanının önde gelen âlimlerinden birisi olarak tanınmıştır. Kıraat ilminde hocasının takipçisidir ve tercihlerini her zaman onun tercihleri doğrultusunda yapmıştır.³¹³

³⁰⁹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 30.

³¹⁰ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 30-31.

³¹¹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 4, 206.

³¹² *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 247.

³¹³ *Nusratü'l-İslâm*, C. 7, 46. Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 32-34.

c. *Muhammed ibn Ahmed el-Bakalî (1336 /1918)*: Fakih, kadı Sîdî Muhammed ibn Ahmed el-Bakalî, ünlü el-Bakalî eş-Şerif ailesine mensuptur. Abdulvehhab Lukaş, Sîdî Muhammed'den ders aldığı taziyede bulunmak için yazdığı risalede belirtmiştir. Es- Sabhah bu risalenin Allâme Merîr'in *en-Naîmu 'l-Mukîm* adlı kitabında yer aldığını haber vermektedir.³¹⁴

d. *Sîdî Muhammed en-Neccar (1322/1904)*: Müfessirin kayın pederi olan fakih, müftü Ebu Abdullah Muhammed ibn Ahmed en-Neccar et-Titvanî, ahbâr ilminde zamanının yetkin âlimlerindendir. Huy güzelliği ve gönül zenginliği ile tanınmıştır. Rahunî onu şöyle tavsif etmektedir: “Şeyhimiz fakih muhakkik allâme ebu Abdullah Sîdî el Hac Muhammed en-Neccar, muhakeme yeteneği ve algısı güçlü, takva sahibi, zâhid, münzevî, âbid, ömrünü kendini ilgilendiren konularla geçirmiş, köklü bir aileden gelen asil bir insandı”.³¹⁵

e. *Muhammed et-Tihamî Efilal (1339 /1920)*: Fakih, kadı Muhammed et-Tihamî, asaleti ve ilmi ile tanınmış, devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmiş, saygın âlimler yetiştirmiş Efilal ailesine mensuptur. Tarihçi Rahunî, Muhammed et-Tihamî'yi memleketinin iftiharî, zamanının güneşi olarak tavsif etmiştir.³¹⁶

Yunus es-Sebbah, Abdulvehhab Lukaş'ın torunundan aldığı bilgilere dayanarak, Lukaş'ın Muhammed et-Tihamî ile yakın dost olduğunu, aralarında sıkı bir ilişki bulunduğunu ve Tihamî'nin çoğu işini ona danıştığını, onunla istişare etmeden kimseye görev vermediğini belirtir. Ayrıca tarihçi Muhammed Davud da *Alâ Ra'si 'l-Erbaîn* adlı hatıratında bu yakın dostluktan bahseder.³¹⁷

Muhammed et-Tihamî Efilal, Raysuni Zâviyesinde ders verirdi ki Abdulvehhab Lukaş'ın kayınpederi bu zâviyede defnedilmişti. Aşağıda geleceği gibi Abdulvehhab Lukaş, bu zâviyede kalarak Şeyh Abdusselam ibn Raysun'dan feyz almıştır. Bütün

³¹⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 34-35.

³¹⁵ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 35-36. (umdetu'r-Râvîn'den naklen, C. 6, 188).

³¹⁶ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 36.

³¹⁷ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 37.

bunlar müfessirin, Muhammed et-Tihamî ile olan yakın ilişkisine ve zâviyedeki derslerine katıldığına işaret etmektedir.³¹⁸

f. *Ahmed ibn Zeyni Dahlan (1304 /1886)*: Fakih tarihçi Ahmed ibn Zeyni Dahlan el-Hasenî, Mekke’de doğdu, Medine’de vefat etti. Mekke’de dersler verdi ve fetva makamında görev aldı. Onun döneminde Mekke’de ilk matbaa kuruldu ve burada bazı kitaplarının basımı yapıldı. Aynı zamanda müftü olan Şeyh Dahlan, Mekke’nin meşhur âlimlerindendi. Ders halkaları büyük rağbet gören Dahlan’ın çok sayıda telif eseri bulunmaktadır.³¹⁹

Ahmed ibn Zeyni Dahlan, Abdulvehhab Lukaş’ın ders halkalarına katıldığı âlimlerdendir. Lukaş, Şeyh Dahlan’ın derslerine 1303/1886 yılının hac mevsiminde katılmıştır. Lukaş, hac mevsiminde diğer birçok ilim tâlibi gibi ona ulaşarak ders meclisinde bulunmuş, tefsirinde bundan bahsetmiştir. Rasûlullah’ın (s.a.s.) annesi, babası, dedesi ve amcası Ebu Talib’in tekrar diriltip îman etmelerinin konu edildiği rivayetleri aktarıırken sözü Şeyh Ahmed Dahlan’a getirir ve şöyle der:

*Şeyhimiz, allâme, muhakkık, mübârek sufi, Mekke’de zamanının cemaat büyüğü, seyyidim Ahmed Dahlân Allah ona rahmet etsin ve razı olsun. Adını ‘Esne’l-meâtlib fî necâti Ebî Tâlib’ koyduğu bir kitap telif etmişti. Şeyh Ahmed Dahlân Mescid-i Harâm’da ders verirdi. Tefsir derslerinde ‘Beydavi Tefsiri’ni, Şeyh Zekeriyya el-Ensari’nin ‘Hâşiye’si ve kendi yazdığı ‘Hâşiye’ ile birlikte okuturdu. 1303 yılında yaptığım ilk hac ziyaretimde ona, elli küsur günde Fâtiha sûresinin tefsirini okumuştum.*³²⁰

Lukaş, tefsirinin başka bir yerinde yine Şeyh Ahmed Dahlan’dan sitayişle bahseder. Onu “*Şeyhimiz mübârek allâme*” diyerek zikreder ve hocasının Ebu Talib’in âhiretteki durumuyla ilgili kitabını metheder.³²¹

³¹⁸ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 38.

³¹⁹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 38-39.

³²⁰ *Nusratü’l-İslâm*, C. 5, 105.

³²¹ *Nusratü’l-İslâm*, C.1, 124.

2. 1. 5. 2. İcâzet Aldığı Hocalar

Abdulvehhab Lukaş'ın Fas şehrine gittiği zamana dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, ilim tahsili için orada uzun bir süre kaldığı bilinmektedir. Her ne kadar Fas'a yaptığı ilim yolculuğunda yanında kimlerin olduğu ve ne kadar bir süre kaldığı konusunda net bilgi olmasa da Yunus es-Sebbah, müfessirin büyük bir ihtimalle 1290/1873 civarında, yaklaşık olarak yirmi bir yaşında Fas'a gittiğini düşünmektedir. Bu yaş, yüksek öğretim öncesi tamamlanan eğitimden sonra, adet olduğu üzere ilim elde etmek isteyenlerin yaşıyla uyum göstermektedir.

Abdulvehhab Lukaş'ın, Titvan'dan bir grup öğrenciyle birlikte yola çıkmış olması da uzak bir ihtimal değildir. Müfessirin amcasının oğlu fakih Abdullah Lukaş, Ahmed ez-Zevakî, Muhammed el-Müzenî, Muhammed ibn Muhammed es-Safari ve Muhammed ibn Ahmed el-İmranî bunlardan bazılarıdır. Lukaş, yaşlıları olan bu ilim tâlipleriyle birlikte yolculuğa çıkmadıysa bile, Fas'ta onlarla buluşup, kaynaşmış ve onlarla birlikte eğitim almış olmalıdır. Kısaca Abdulvehhab Lukaş, Titvan'dan gelen diğer öğrencilerle birlikte, Fas Karaviyyin Camii'nde eğitim görmüş ve onlar gibi bu köklü kurumdan icâzetini almıştır.

Bu dönemde Karaviyyin Camii'nde ders veren âlimlerden bir kısmı şu isimlerden oluşmaktadır: Fakih Şeyhulislâm Muhammed ibnu'l-Medenî Kenun (1302/1885), Tehamî ibnu'l-Medenî Kenûn (1331/1913), Abdusselam ibnu'l-Mehdî ibn Sevde (1304/1886), Ali ibn Süleyman ed-Demnetî (1306/1888), Ahmed ibn Muhammed Benenî Kellâ (1306/1888), Tabîb ibn Kiran (1314/1896), Abdulmelik el-Alevî ed-Darirî (1318/1900), Abdulhadi es-Sakallî (1311/1893), Muhammed ibnu't-Tihamî el-Vezzanî (1311/1893) ve Sîdî Muhammed ibn Kasım el-Kadiri (1331/1913).³²²

Bütün bu ileri gelen âlimler aynı dönemlerde Karaviyyin Camii'nde ders vermişlerdir. Abdulvehhab Lukaş, bu âlimlerin derslerine devam etmiş, onlardan aldığı ilimle beslenmiş, ilmi birikimini kazandıktan sonra meleketine geri dönmüştür. Karaviyyin şeyhlerinin, derslerine devam eden öğrencilere icâzet vermeleri süregelen bir gelenektir. Abdulvehhab Lukaş'da adet olduğu üzere icâzetini aldıktan sonra ma'rifet sahibi bir hoca olarak Titvan'a dönmüş olmalıdır. Lukaş, eğitimini tamamlayıp Fas'tan

³²² Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 39.

Titvan'a döndükten sonra, Seyyid Abdusselam ibn Ali ibn Raysun'un verdiği derslere de katılmıştır.³²³

2. 1. 5. 3. Feyz Aldığı Hocalar

Müfessir Abdulvehhab Lukaş, hangi meşrepten olduklarına bakmaksızın kendi dönemindeki birçok âlimin dersine iştirak etmiş, onların ilmî birikimlerinden istifade etmiş, sohbetlerinden feyz almıştır. Bunlardan üç isim kısaca aşağıda tanıtılmıştır:

a. *Seyyid Abdusselâm ibn Ali ibn Raysun (1299/1882/)*: Fakih Sufî Seyyid Abdusselam ibn Ali ibn Raysun, âlimlere ve şehrin ileri gelenlerine yönelik özel toplantılar düzenlerdi. Farklı zamanlarda bu meclislerde çeşitli tefsir, hadis ve siyer kitapları okunurdu. İbn Raysun, derslerinde zamanının çoğunu Rasûlullah'ın (s.a.s.) hayatını anlatmak için ayırırdı. Bundan başka ibn Raysun müziğe de ilgi duyardı. Müzikten hoşlanır ve müzik konusunu iyi bilirdi. Müziğe olan ilgisini babası Şeyh Ali ve kardeşi Şeyh Mekki'den tevarüs etmişti.

Abdulvehhab Lukaş, İbn Raysun'un derslerine devam edenlerden birisiydi. Müfessir Lukaş, ibn Raysun'dan ders almasının yanı sıra ona intisab da etmiştir. Bunun yanında müfessirin babası, zamanının fakîhi Muhammed ibn Abdulvehhab Lukaş, ibn Raysun'un yakın arkadaşıydı. Ayrıca Lukaş'ın ailesi ile ibn Raysun'un aileleri arasında dünürlük ilişkisi bulunmaktadır. Şeyh ibn Raysun, komutan Muhammed Lukaş'ın kızlarından biriyle evliydi. Bunun gibi, müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın yukarıda adı geçen kayınpederi Muhammed en-Neccar, ibn Raysun'un zaviyesinde kurulan ilim meclislerinin ilk müdavimlerindendi. Burada ders alanların öncülerinden olan en-Neccar, vefat ettiğinde aynı zaviyede defnedilmiştir.

b. *Abdulkadir ibn Acibe (1313/1895)*: Rahuni, Şeyh Muammer Abdulkadir ibn Acibe'yi şöyle tavsif eder:

Ârif efendim Ahmed ibn Acibe'nin oğlu Eş-Şeyh el-Kâmil, maksada ulaştırın, varlığın kutbu, kerem ve cömertliğin kaynağı, asrının tarikat şeyhi, coğrafyasında hakikat ehlinin imamı, müridlerin terbiyecisi, sâliklerin feneri,

³²³ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 41-43.

*ermişlerin can dostu, büyük veli, şöhretli ğavs, hünerlerin babası, efendimiz ve mevlâmız el-Hâc Abdulkadir.*³²⁴

Şeyh Abdulkadir ibn Acibe, tefsir derslerinde, defalarca babasının kaleme aldığı *el-Bahru'l-Medîd* adlı eserini okutmuştur. Öğrencisi Abdulvehhab Lukaş, bu derslerin sıkı takipçisiydi ve hocasından öğrendiklerini her zaman aktarmaya çalışırdı. Hocasının verdiği derslere hırsıyla devam eder ve ondan aldığı her bilgiyi kayda geçirirdi. Kendi tefsirini yazarken bu bilgilere gönderme de bulunacaktır. Muhtemelen yanında *el-Bahru'l-Medîd*'den bir nüsha vardı ve bunun üzerine hocasının işaret ettiği konuları not ediyordu. Abdulvehhab Lukaş'ın tefsiri, Abdulkadir ibn Acibe'nin verdiği şifahî bilgilerin tek kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Abdulvehhab Lukaş, hocası ibn Acibe'den sadece tefsir öğrenmedi. Ondan, diğer alanlarda yazılmış muteber kitaplardan da okumuştur. Şeyh ibn Acibe, âdet edindiği üzere ister yolculukta ister mukimken olsun kitaplarını her zaman okuturdu.

c. Abdulhadî es-Sakallî (1311/1893): Kendi zamanının hadis, tarih ve Arapça dilbilgisi alanlarında ileri gelen âlimlerindendi. Bir dönem Fas şehrinde kadılık yapmıştır. Hac ziyareti dönüşünde Medinetü'l-Münevvere'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.³²⁵

2. 1. 6. Hac Ziyareti

Lukaş ailesi fertlerinin hemen hepsinin el-Hâc olarak tavsif edilmeleri dikkat çekicidir. Her kim onlardan birini tanıtmış ise isimlerini bu sıfatla anmayı uygun görmüştür. Bu durum, onların yüksek seviyedeki maddî varlıkları sayesinde çok sayıda hacetmeleri ile ilgilidir. Lukaş ailesi zenginlik, mevki ve güç sahibi bir aile olarak bilinmektedir. O zamanlar hacetmek zor olsa da çok sayıda hac yapmak onlar açısından çok basit bir meseleydi. Müfessir Abdulvehhab Lukaş da el-Hâc olarak tavsif edilenlerden birisiydi. Başkaları onu hacı olarak tavsif ettikleri gibi, o da kendini hacı olarak tanıtmıştır. Nitekim imza atarken çoğu zaman ismini el-Hâc ile ilintili olarak yazmayı ihmal etmemiştir.

Lukaş'ın tefsirinde hac yolculuğunu vapurla yaptığını gösteren güçlü işaretler vardır. O zamanlar Mağrip hacıları bu hattı kullanarak Hicaz'a gidiyorlardı. Abdulvehhab

³²⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 44-46. (umdetu'r-Râvîn'den naklen, C. 5, 245).

³²⁵ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 47-48.

Lukaş, hac yolculuğu dışında ülkesinden hiç ayrılmamıştır. Çok istemesine ve sürekli dua etmesine rağmen Türkiye'ye gitmeyi de başaramamıştır.³²⁶

Lukaş, karanlığın ve dalgaların insana verdiği korku ve dehşetin tasvir edildiği ayetin açıklamasında vapur yolculuğuna da değinmektedir.

أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكِدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ

*Yahut (inkarcıların küfür içindeki halleri) derin bir denizdeki karanlıklar gibidir. (Bir deniz ki) onu dalga üstüne dalga kaplıyor, üstünde de bulutlar var. Karanlıklar üstüne karanlıklar. İnsan elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez. Kime Allah nur vermezse, onun için nur diye bir şey yoktur.*³²⁷

Lukaş, bu ayetin tefsirinde şunları söyler:

*Bir vapur yolculuğunda fecirden sonra gün ağarmasına yakın ya da gün ağarırken bu duruma rast geldik. Yolcular çarpışma korkusuyla büyük bir dehşete kapılmışlardı. Herkes pür dikkat kesilmiş bütün gücüyle olan biteni gözetliyordu. Meğer hemen yanımızdan geçen bizimki gibi başka bir vapurmuş. Ne o bizi farketmişti ne de biz onu. Allah onu bizden bizi de ondan korumuştur.*³²⁸

Yine, Fâtiha sûresinin müstakil olarak kaleme aldığı tefsirinde, hac görevinden geri kalanların hükmüne dair ayırdığı bölüm, onun hacca vapurla gittiğini göstermektedir. Burada, hacılar için hazırlanmış buharlı gemilerin hac yolculuğunu kolaylaştırdığını ve imkânı olanların hac görevlerini ertelemeleri için özürleri bulunmadığını vurgular. Yunus es-Sebbah, Müfessirin Fatiha sûresinin müstakil olarak kaleme aldığı tefsirinin el yazması nüshasından şu açıklamasını aktarır:

Güç yetirdiği halde hac görevini terk etmek 'el-mağdûbi aleyhim' kısmında kastedilen büyük günahlardandır. Haccetmek oruç, zekât ve namaz gibi dinin rükünlerinden bir rükündür. Kafirlerin vapurlarına binilmez bahanesiyle hac görevini ertelemeye ruhsat verenlerin, Allah indinde bir delili yoktur. Çünkü

³²⁶ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 50.

³²⁷ Nûr, 24/40.

³²⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 4, 20.

*bu vapurlar hac yolculuğunu kolaylaştırmış, mesafeyi kısaltmış ve yolculuğu güvenli hale getirmiştir. Bu zamanın vapurlarında eski yelkenlilerde olduğu gibi bir tehlike kalmamıştır.*³²⁹

Şüphesiz hac mevsimi, âlimler ve müderrisler için hem Mekke müftüsü ile hem diğer âlimler ile bir araya gelmeye vesileydi. Rağbet gören âlimlerden birisi de Mekke müftüsü Şeyh Ahmed Dahlan'dır. Şeyh Dahlan asrının büyük şahsiyetlerindendi. Abdulvehhab Lukaş'ın kendi kaleminden hacca ilk defa 1303 yılında gittiğini yukarıda görmüştük. Lukaş burada Ahmed Dahlan'ı “Şeyhim” olarak zikretmiş ve katıldığı dersleri anlatmıştı. Müfessirin bu derslere ilk hac ziyareti sırasında katıldığını söylemesi, onun sonraki yıllarda da hacca gittiğini göstermektedir.³³⁰ Ancak bunun ne zaman olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Abdulvehhab Lukaş, ayrıca Şeyh Ahmed Dahlan'ın 1304 yılında vefatından sonra, şeyhi eğitimci sufi Abdulkadir ibn Acibe ile birlikte bir veya birkaç hac daha yapmış olmalıdır. Zira ibn Acibe çok sayıda hac yapmakla tanınmıştı. Öyle ki bundan dolayı ona *haccûcî* lakabı uygun görülmüştü.³³¹

Osmanlılar'ın 1901 yılında inşa ettiği demir yoluyla ilgili basında çıkan haberler ise onu adeta büyülemişti. Demir yolu (kara vapuru) harika bir olay olarak tanımlanıyordu. Kendisiyle övünülen bu büyük yenilikle ilgili haberler her yerde yankılanıyordu. Abdulvehhab Lukaş da bu haberlerin yaygınlaşmasına katkıda bulunuyor, nice sultanlar, devlet adamları bu büyüleyici vasıtaya binmek için yarışıyor, “kara vapuru”nu zamanın mucizesi gibi algılıyorlardı. İslâm ülkelerini birbirlerine yakınlaştıran demir yolu, onların nazarında gelişmeyi, İslâm'ın gücünü temsil ediyordu. Bu nedenle, Abdulvehhab Lukaş'ın demir yolundan etkilenmesine ve ondan çokça söz etmesine şaşmamak gerekiyor.³³²

2. 1. 7. Tasavvufî Kişiliği

Titvan'da çok sayıda tarikat ve zâviye bulunuyordu. Abdulvehhab Lukaş, bu kurumlarla iç içe yaşanan dinî hayatın etkisiyle, ilk zamanlar Raysuniyye zâviyesine

³²⁹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 51.

³³⁰ *Nusratü'l-İslâm*, C. 5, 105.

³³¹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 51.

³³² *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 8; Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 51-52.

intisab etmişti. *Feyz Aldığı Hocalar* bahsinde geçtiği gibi Lukaş, ilk gençlik yıllarında Seyyid Abdusselam ibn Ali ibn Raysun'un (1299/1882) meclislerine katılmış ve ondan bilgiler aktarmıştı. Abdulvehhab Lukaş'ın Raysuniyye zâviyesine intisab etmesi, Lukaş ailesinin Şeyh ibn Raysun ile olan dünürlük münasebetinin bir sonucuydu. Bunun yanında müfessirin dedesi fakih Abdulvehhab, Abdusselam ibn Raysun'un yakın dostuydu. Keza babası da onun dostlarından. Ayrıca Abdulvehhab Lukaş'ın kayınpederi Fakih en-Neccar bu zâviyenin müdavimlerindendi ve vefat ettiğinde burada defnedilmişti.

Abdulvehhab Lukaş'ın Raysuniyye zaviyesi ile olan sıkı irtibatının diğer bir göstergesi de *Künnaş*'ında bulunan Şeyh ibn Raysun'un viridleridir. Ahmed er-Rahunî, Şeyh Abdusselam ibn Raysun'un hayatını kaleme aldığı eserinde buradan nakilde bulunmuştur. Açıkça görüldüğü gibi Abdulvehhab Lukaş'ın Raysuniyye zâviyesi ile olan kuvvetli bağı çevre, dünürlük ve komşuluğun etkisiyle oluşmuştu. Lukaş ailesi ile ibn Raysun ailesi Titvan'ın köklü ailelerindendi.

Abdulvehhab Lukaş, Şeyh Abdusselam ibn Raysun'un vefatından sonra Derkavîyye, Şâzelîyye tarîkatına intisab etmiştir. Titvan'da o zaman tarîkatın şeyhi olan Abdulkadir ibn Acîbe'ye (ö.1313/1895) samimiyetle bağlanmış ve uzun bir süre onunla zâviyede kalmıştır. Daha sonra şeyhi ona müridleri karşılayıp onları irşad etme görevini verdi. Lukaş, Şeyhi Abdulkadir ibn Acîbe'nin vefatına kadar, Derkâvîyye-Acîbiyye zâviyesinin mukaddimliğini yapmıştır.³³³

Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde şeyhi ibn Acîbe'den çokça bahseder. Şeyhinde gördüğü kerametleri, şeyhinin tavırlarını anlatır, ondan sözler nakleder. Buradan anlaşıldığına göre, şeyhinden bizzat duyduğu sözleri kaydediyor, seyahatlerinde dahi ona eşlik ediyordu.

Müfessir Lukaş, Derkavîyye, Şâzelîyye tarîkatında derinleşerek şeyhini ve tarikatını anlatan *El-fütûhâtu'l-Acîbe fi'd-Duhûli Tahte İbn Acîbe* adlı bir de kitap yazmıştır. Lukaş bu eserle şeyhine olan bağlılığını göstermiş oluyordu. Abdulvehhab Lukaş, her zaman adının sonuna Derkâvî ekleyerek imzasını tamamlamayı tercih ederdi.³³⁴

³³³ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 53-54.

³³⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 54.

Lukaş, tefsirinde şeyhi Abdulkadir ibn Acibe'den kutub, ğavs, biricik ve allâme gibi yüceltici sıfatlarla bahsetmiştir. Aşağıda A'raf sûresinin 127. ayetinin tefsirinde şeyhinden yaptığı nakil ve ardından tefsirinden seçtiğimiz bazı örnekler vermek istiyoruz:

Şeyhim el-kutub, efendim Abdulkadir ibn Acibe'den (Alah ondan razı olsun) öğrendiğime göre; Firavn, kuraklık sebebiyle kıtlık başlayıp kavmi yağmura ihtiyaç duyunca ikametine girer, yere kül serer ve üstüne uzanıp yuvarlanarak Allah Tebâreke ve Teâlâ'ya yalvarıp yakarır ve şöyle derdi: Ya Rab bildiğin gibi ben yalancıyım. Ne var ki kavmime yağmur vadettim. Beni onlarla muhafaza et ve onlara yağmur ver. Allah, onun üzerinden dilekte bulunan kavmine istediklerini verirdi. Şeyhim (Alah ondan razı olsun) dedi ki: 'Rububiyet iddiası ve zorbalığı ile birlikte güzel huyu da vardı. Muhafız alayı ile geçerken sakat, yaşlı ya da hasta birini görse bineğinden iner, o âciz kişinin gönlünü alır ve ihtiyacını giderirdi. Zayıf insanlarla olan bu sıcak münasebet ve güzel huyundan dolayı dört yüzyıl boyunca baş ağrısından şikâyeti olmadı'. Allah şeyhimden razı olsun, onu da benden razı etsin. Âmîn!³³⁵

Lukaş tefsirinin başka bir yerinde, şeyhinden öğrendiği ve nakletmek için izin aldığı vird hakkında şunları kaydeder:

...bundan dolayı, virdlerinin silsilesi mevlâmız Rasûlullah'a kadar ulaşan büyük âriflerin şeyhleri, virdden sonra Allâh'ın zat isminin zikrine devam etmeye yönlendirdikleri kadar hiçbir zikre yönlendirmezler. Bunun için adı geçen şeyhimiz, efendimiz Ali'nin (Allah onu şereflendirsin ve ondan razı olsun), Mevlâmız Rasûlullah'tan (sallallâhu aleyhi ve sellem) aldığı şu virdi; 'yüz defa estağfirullah, yüz defa Allahumme salli ve sellim alâ seyyidinâ Muhammed, abdike ve rasûlike'n-Nebiyi'l-Ummiyyi ve yüz tamamlandıktan sonra bir defa alâ âlihi ve sahibihî ve selleme teslîme. Yüz defa lâ ilâhe illallâh, vahdehu lâ şerike leh, lehu'l-Mülkü ve lehu'l-Hamdu ve Huve alâ kulli şey'in kadîr,' bize telkin ettikten sonra bana şöyle dedi: 'Virdden sonra sabah akşam ikiyüz defa Allah, Allah, Allah diyerek zikret. Şayet arttırsan Allah'da sana arttırsın'. Bundan sonra şunu söyledi: 'Uykudan uyandıgın zaman istiğfar et. Sonra Allah, Allah, Allah... zikrine devam et'. Çünkü âriflerin büyüklerinin en

³³⁵ Nusratü'l-İslâm, C. 4, 170.

büyük kazancı dille, kalple ve ruhla, gizli ve açık olarak bu zikre devam etmeleridir. Gizli olmasının sebebi, zikir yapanın Allah'ın huzurundan çıkmamasıdır.

Şeyhimiz şunu da söyledi: 'Vallâhi biz ancak onunla kazandık'. Derdi ki; kim vahdet denizinin karşısında farklı olmak istiyorsa üzerine düşen 'Allah, Allah, Allah,' zikridir. Dedi ki; kim büyük huzurda farklı olmak istiyorsa üstüne düşen 'Allah' demesidir. Yine derdi ki; büyük silah odur. Bir defa bana şunu söyledi: 'Allah' dediğin zaman şeytan senden Ebî Safîhata'ya kadar kaçır. Orası memleketim Titvan'a yaklaşık iki saat mesafede bir vadidir. Şeyhinin şeyhi Ğavs Mevlây el-Arabî el-Derkâvî şöyle dedi: sonra şeyhim bana ism-i A'zam'ı telkin etti ki, o sayısız olarak 'Allah' demektir. 'El-fütûhâtu'l-Acibe fi'd-Duhûli Tahte İbn Acibe' adlı kitabımda, ismi müfred için bir bölüm düzenledim.³³⁶

Abdulvehhab Lukaş tefsirinde, şeyhi el-Hâc Abdulkadir ibn Acibe'nin tarikat silsilesini de yazmıştır:

Eş-Şerîf el-Haccûcî, şeyhi el-Kutbu'l-Kebîr eş-Şerîf Sîdî el-Hâc Ahmed ibn Abdulmu'min el-Ğumârî el-Mağribî'den, o da Ğavs Mevlay el-Arabî ed-Derkâvî ve geri kalan şeyhlerden. Onlar da ilim şehrinin kapısı dördüncü halife mevlâmız Ali'den, Ali de Mevlâmız Rasûlullah'tan (aleyhissalâtu vesselam).³³⁷

Ca'fer es-Sülemî, Şeyh ibn Acibe'nin vefatından sonra, çocuklarının zorla babalarının yerine geçtiklerini söylerken, Yunus es-Sebbah Abdulvehhab Lukaş'ın 1313/1895 yılında şeyhi vefat edince onun yerine tarikatın meşîhat görevini üstlendiğini ifade etmektedir. Sebbah'a göre, çok sayıda murîd edinen Abdulvehhab Lukaş, şeyhinin yöntemine bağlı kaldı ve aynı usul üzerinde devam etti. Ne var ki, bu yolda birçok problemle karşılaştı ve ciddi sıkıntılar yaşadı. Bazıları onu nefretle karşılarırken diğer bir kısmı onu tanımayıp reddettiler. Ona karşı tavır alan âlimlerden tarihçi Ahmed er-Rahunî, işi reddiye yazmaya kadar vardırıyordu. Rahunî, *i'lâmu'l-Enâm bi Hukûki Âli'l-Beyt el-Kirâm* adlı bir kitap kaleme almış ve iki ünlü âlim, fakih Ahmed ez-Zevâkî ile fakih el-Ğumârî el-İmrânî bu kitaba takriz yazmışlardı. Bu takrizde, Lukaş'ın

³³⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 4, 217-218.

³³⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 1.

yöntemine ve davet ettiği şeye karşı olan tutumlarını açıkça göstermişlerdir. Bu iki isim de Lukaş gibi Derkavîyye, Şâzelîyye tarikatına mensuplardı ve Şeyh Abdulkadir ibn Acibe'den ders almışlardı.³³⁸

Benzer şekilde Lisânu'l-Mağrib gazetesinde yayınlanan “Şeyhu't-Tarîka Abdulvehhab el-Vekkaş ve Etbâuhu” adlı makaleyi de müfessire karşı sergilenen tavrın açık bir göstergesi olarak görüyoruz. Burada onunla ilgili tanımlamalar yapılmış, hareket ve faaliyetleri izlenmiştir. Abdulvehhab Lukaş, yabancı güçlerin Titvan şehrine girmeleri üzerine hicret edip Tanca'ya yerleşinceye kadar tarikatın şeyhi olarak kalmıştır.³³⁹

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız bu kısa bilgiler, Abdulvehhab Lukaş'ın sufi olduğunu açıkça göstermektedir. Keza Lukaş'ın adı, genellikle *sufi* özelliği ile ilişkilendirilerek zikredilmiştir. Hatta tarihçi Muhammed Davud, Lukaş'ın tasavvuf kitaplarını çok okuyup çalıştığını, bu uğraşlarının sonucunda tasavvuftan ve bilhassa el-Mağribî'den etkilendiğini belirtmektedir. Bu etkinin onu, şeyhinin babası Ahmed ibn Acibe'nin yazdığı *el-Bahru'l-Medîd* adlı tefsirini taklit etmeye sevkettiğini ve kitabını o ruhla telif ettiğini söylemektedir. Öyleki, şeyhinin yaptığı gibi müstakil bir eser olarak Fatiha sûresinin tefsirlerini *es-Sağîr*, *el-Mutavassıt* ve *el-Kebîr* şeklinde oluşturmuştur. Yine aynı yolu izleyerek *el-Ayniyyeti'l-Cilâniyye* üzerine bir şerh telif ettiğini görüyoruz. Abdulvehhab Lukaş'ın eserlerinden söz açılmışken şunu da belirtmek gerekiyor. Lukaş, büyük tefsiri dışında kalan bütün kitaplarını Titvan'da telif etmiştir. Tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'ı ise Tanca'da yazmıştır.

Abdulvehhab Lukaş, Tanca'ya yerleştikten sonra on yıl daha yaşamıştır. Burada ona atfedilen herhangi bir faaliyeti bilinmemektedir. Anlaşılan uzun bir süre insanlardan uzaklaşarak münzevî bir hayatı tercih etmiş ve tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'ı bu süre zarfında yazmıştır. Esasında Lukaş, Tanca'da bir zâviye tesis etmeye teşebbüs etmişti. Fakat, halkın bu meşrebe olan ilgisizliği bunu gerçekleştirmesine izin vermemişti. Lukaş, vefat edinceye kadar zamanını ibadet, tâat ve ilmî mütâlaa ile değerlendirmiştir.³⁴⁰

³³⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 10-12; Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 56.

³³⁹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 56.

³⁴⁰ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 56-57.

2. 1. 8. Çağdaşlarıyla Olan Tartışmaları

Abdulvehhab Lukaş, onu rakip olarak gören tarikat ehli sûfilerle, müridlerle ve daha başkalarıyla meşgul olmaktan bıkip usanmıştı. Bu durum kişiliğine yansdığından önüne çıkan her fırsatta düşmanlarını ve rakiplerini hedef alıyordu. Onlarla ilk çatışması şeyhi hayattayken, tarikatın mukaddimliğini üstlendiği sırada, müridlerin bir bölümünün buna karşı çıkması üzerine ortaya çıkmıştı.

Şeyh Abdulkadir ibn Acibe'nin etrafında bulunanlardan bir bölümü, bir akşam şeyhten müridlerin başına onları denetleyecek bir mukaddim atamasını istediler. Şeyhleri de onlara bir mukaddim istiyorlarsa bunun Sîdî İdrîs el-Harrâk olacağını söyledi. O anda susan müridler daha sonra *muzlim* denen yolda toplanarak şeyhlerinin, müridlerin başına mukaddim atanması konusunda, Sîdî İdrîs hakkındaki düşüncesini münakaşa ettiler. Tartışmanın sonunda Sîdî İdrîs el-Harrâk'ın yaşı henüz küçük olduğundan konuyu tekrar şeyhlerine götürmeye karar verdiler. Ancak bazı müridler de Sîdî İdrîs'in tarafını tutuyordu. Bunun üzerine uygun adaylar arasında oylama yapıldı. Nihayet Abdulvehhab Lukaş'ta karar kılındı. Lukaş hakkında verilen karar Şeyh ibn Acibe'ye bildirildi ve o da bu karara muvafakat etti. Şeyh ibn Acibe'nin dostlarından ve aynı zamanda dünürü olan Sîdî Muhammed eş-Şurtî, muzlim yolu'na gönderme yaparak Lukaş hakkında karanlığın mukaddimi (mukaddimu'z-zılâm) derdi.³⁴¹

Müfessir Lukaş, kendisine muhalefet edenlere ve canını sıkanlara şiddetle karşılık verirdi. Belki bu yüzden aleyhine tutum sergilenmişti. Takındığı tavır âlimlerin, ekâbirin ve soy itibarıyla nüfûz sahibi kişilerin öfkelerini kışkırtıyordu. Lukaş'ın hasımlarıyla olan tartışmaları tefsirine de yansiyordu. Müfessir ayetleri tefsir ederken kendi çevresiyle olan meselelerle bağlantılı bir şekilde yorum yapıyordu. Aşağıda gelen ayetin tefsirinde bunu açıkça görebiliyoruz.

وَلِيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافاً خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيداً

“Geriye eli ermez, gücü yetmez çocuklar bıraktıkları takdirde (halleri ne olur) diye korkacak olanlar (yetimlere haksızlık etmekten) korkup titresinler; Allah'tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler”.³⁴²

³⁴¹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 58-59.

³⁴² Nisa, 4/9.

Lukaş, bu ayetin tefsirinde şöyle diyor:

Yetimler ve onlar gibi bir delil ile himaye altına alınmış olanlar için endişelensinler. Büyük eğitimci şeyhler, öldükten sonra bıraktıkları (Allah'ı delil ve burhân ile tanıma konusunda) 'zayıf' çocukları, onlardan sonra bilgilerinden, tecrübelerinden faydalanamaz diye korktukları gibi bu çocuklar hakkında da Allah'tan çekinsinler. Çocuklar Allah'ı tanıyınca kadar onlarla birlikte sabretsinler ki, Allah, kendisinden sakınanların çocuklarını onlardan sonra ârif babalarının makamına ya da Allah'ın onlar için az veya çok takdir ettiği seviyeye ulaşıncaya kadar, alıştırarak marifetullâha sevketsin. Makamın himayesinde olan yabancı çocuklara da kendilerinden sonra ârif şeyhlerin, çocuklarına söylemelerini istedikleri, İhsan makamı ehlinin örfündeki eğitim, edep ve güzel vaat sözünü (قَوْلًا سَدِيدًا) söylesinler.³⁴³

Abdulvehhab Lukaş, çağdaşı olan mutasavvıflara, ona verdikleri sıkıntı veya küçümseyici bir imalı söz dahi olsa, en küçük çağrışımlarına karşılık olarak tefsirinde işaret yoluyla yer vermiş ve kötü bir şekilde tasvir etmiştir. Rakiplerinin ona karşı olan incitici davranışları onu öfkeye sevketmiş ve onlarla yıpratıcı bir çatışmaya girmiştir. Özellikle ilim, irfan sahibi bir aileden olmakla birlikte yetersiz bulunduğu İdrîs el-Harrâk (ö. 1353/1934) ve meşîhat için şerefli nesepten olmayı şart koşan sufileri ağır bir şekilde tenkid etmiştir.

Müfessir Lukaş, faklı meşrepten, farklı hayat tarzına sahip ve farklı karakterde çok sayıda âlimin bulunduğu bir ortamda yaşıyordu. Yaşadığı şehir Titvan, bünyesinde çok sayıda tarikat ve zâviye barındıran, tasavvufi meşrebin ön planda olduğu bir şehirdi. Kendisi de Derkâvîyye, Acîbiyye zâviyesinin müntesiplerindendi. O zamanlar yukarıda belirttiğimiz gibi zaviyenin şeyhi ve imamı el-Hâc Abdulkadir ibn Acibe idi. Bu zâtın genel olarak Titvan âlimleri ve halk nezdinde özel bir yeri vardı. Doğruluğuyla bilinir ve sözü dinlenirdi. İbn Acibe'nin Titvan halkıyla yaşadığı unutulmaz bir olay nakledilir. Taun hastalığı Titvan'ı istila edip yüzlerce insanı kırıp geçirince, şehir halkı ona yazarak yalvarırcasına, inen bu belanın hafifletilmesi için Allah'a dua etmesini rica ettiler. Allah duasını kabul etti ve halkın gözündeki değeri daha da arttı.

³⁴³ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 13.

Bu dönemde Abdulvehhab Lukaş meşîhat adayıydı ve kendini bu göreve hazır hissediyordu. Esasen şeyhi Sîdî Abdulkadir onu insanlara imamlık yapması, vird telkini, din ve dünya işlerini öğretmesi için takdim ediyordu. Ancak makama talip olan başka birileri daha vardı. İşte bu yüzden tartışmalar daha çok şiddetleniyordu. Rekabette başı çeken birisi, şerefçe daha üstün olduğunu ve tarîkatın mukaddimliğini yapmaya ehil olduğunu iddia ediyor, Abdulvehhab Lukaş'ın ise Endülüs Emevîsi olduğunu ve bu yüzden böyle bir makama layık olmadığını söylüyordu. Bu konu ilim ehli arasında dolaşan bazı dedikoduların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Abdulvehhab Lukaş'ın halkı küçümsediğini, saygın insanlarla alay ettiğini ve onların soylarını yerdiğini iddia ediyorlardı.³⁴⁴ Lukaş, bu tartışmaları aşağıda gelen ayetin tefsirinde, üstü kapalı bir şekilde yorumlamaktadır. Lukaş'ın bu söylemi, aynı zamanda onun ruh halini de yansıtmaktadır. Ayette şöyle buyurulmuştur:

وَلَا يَتَّخِذْ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ

“Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin”.³⁴⁵

Lukaş'a göre bu ayetin anlamı, İslâm'ın avâmî âlimlerini övgü, yüceltme ve ubudiyette ilah edinmesin demektir. Müfessir, bir insanın kendisi gibi yaratılmış olan başka birine vacib olanın dışında övgü ve saygıda bulunmaması gerektiğini belirttiikten sonra sözü, liyâkati olmadığı halde şeyhlik makamına oturan kişiye getirerek yanlışlarını sıralar. Ardından yapılması gerekeni izah eder. Bir Müslümanın sünnete aykırı bir şekilde, haksız olarak bilgiz ve yetersiz bir şeyhe bağlanmasını kabul etmez. Bunlar insanları falan kutbun oğlu veya falan şeyhin yetiştirdiği filan kişi ya da falan büyük şerifin oğlu veya falan reisin oğluna davet ederler. Cahil bölücüler de buna tabi olurlar. Bu kişi ise onlara kendini methettirerek, tazim ettirerek hizmet ettirir, şer'î bir dayanak olmadan haksız yere mallarını harcattırarak insanları kendinde tüketir. Allah'a, Rasûlü'ne ve Allah'ın dinine samimiyetle bağlı olanlardan sakındırır. Onlar da Mü'min kardeşleriyle ilişkilerini keserek ayrılırlar. Böylece din kardeşlerinin bereketinden ve dini nasihatlerinden mahrum kalırlar.

Bütün gerçek şeyhlerin yolu Allah'ın, Rasûlullah'ın halifesinin ve Kur'ân'ın yolunda birleştikten ve mü'minlerin arasında sevgi ve ülfet oluşup Allah için birlik olduktan

³⁴⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 60.

³⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/64.

sonra, o deccallar ve diğeri Allah'tan kopup birbirlerini ilah edinirler. Lukaş'a göre, hak etmediği halde şeyhliği kabul eden kimse, etrafında toplananlara şunu söylemelidir:

*Ben de sizden biri gibiyim. Gelin bütün güç ve kudretimizle emelimizden soyutlanalım. Amel ve ihlasımızla iyilik ve takvâ üzerinde yardımlaşalım. Gizli ve açık Allah'a yakaralım. Tâki ümmet bu şekilde Allah'ın dini üzere bir kişinin kalbinde, her yönden bizden daha faziletli ve daha çok takva sahibi olan Rasûlullah'ın halifesinde birleşsin.*³⁴⁶

Tefsirinde açıkça görüldüğü gibi Abdulvehhab Lukaş, bilgisiz olduğu halde soyuna dayanarak ve insanların gözünü boyayarak şahsi çıkar elde edenleri anlatmaktadır. Amacına ulaşmak için sadece soyuna dayanıp yer edinmek isteyen kişileri kınamakta, bunların hiçbir şekilde kendi ailelerinden bile utanmayan kifayetsiz kişiler olduklarını ifade etmektedir. Bu hususta şunları söyler:

*Nasıl olabilir ki, temiz soylarına ve asâletlerine dayanan eşrafın ileri gelenleri günahlara dalıyorlar. Yine şeyh ve büyük velilerin bazı torunları, nasıl olur da babalarına güvenerek sünnete muhalefet edip bid'ata tabi olabiliyorlar. Bunlar Allah'ın 'mekr'inden nasıl emin olabiliyorlar?*³⁴⁷

Tefsirinin bir başka yerinde, Allah Teâlâ'nın “Kendilerini temize çıkaranları görmedin mi?”³⁴⁸ sözü bağlamında şunları kaydeder:

*Bu ayet açıklamasını kendinde barındırır. Kendi şahsını temize çıkaran herkesi, amel ve taatta, takvâda veya ilimde, soyda, salih kul olmada, cihatta ya da şeyhlik görevinde kendini överek temize çıkaran herkesi kapsar. Bunlar tam anlamıyla kulluk bilinci olmadan, korku ve ümit ile Allah'ın nimetlerinden bahsetmeksizin övünür, büyüklenir ve böbürlenirler.*³⁴⁹

³⁴⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 2, 116.

³⁴⁷ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 300.

³⁴⁸ Nisâ, 4/49.

³⁴⁹ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 50.

Abdulvehhab Lukaş'ın, tefsirinde toplumuyla olan çatışmasından aşırı derecede çok bahsetmesi ve bunu çeşitli tarzlarda açıkça ifade etmesi onun, tartışma ortamından ve rakiplerinin sözlü, yazılı hücumlarından ciddi şekilde etkilendiğini göstermektedir.

Keza Lukaş, başa geçmek için öncelikle ma'rifet sahibi olmak ve şeyhten izin almak gerektiğini, sadece soya dayanmanın yeterli olmayacağını söylemektedir. Lukaş'ın liyakatsiz şeyhliğe tahammülü yoktur. Sıkıntı çektiği rakiplerinden biri de Harrâkiyye zâviyesinin o zamanki şeyhi Hüseyin ibnu'l-Allâme el-Kebîr Muhammed el-Harrâk'ın oğlu Sîdî İdrîs idi. Bu rakibi hakkında tefsirinde ve bir mektubunda bilgi vermiştir.³⁵⁰

Bu tutum âlimler arasında tartışma konusu olacak kadar ileri gitti. Lukaş, açıklama yapması için zamanın kadısı Ahmed er-Rahunî'ye bir soru yönelterek, ondan işe el atmasını ve bu gidişata sınır getirmesini talep etti. İşte bundan dolayı Ahmed er-Rahunî, yukarıda adı geçen *i'lâmu'l-Enâm bi Hukûk Âli'l-Beyt el-Kirâm* adlı kitabını yazdı. Esasında bu kitap Abdulvehhab Lukaş'ın yönelttiği soruya bir cevaptı. Anlaşılan çevresi müfessir Lukaş'tan sakınır, keskin dili veya güçlü öz güveni ya da daha başka sebepten dolayı ondan korkuyla karışık çekinirdi.³⁵¹

İlim ehli ve ileri gelenler tarafında durum bu şekildeydi. Toplumun ve özellikle müridlerin ona bakışına gelince. Onlar da ona karşı safiyane duygular beslemiyorlardı. Abdulvehhab Lukaş onların nazarında zorba, iddiacı ve kendinde olmayan sıfatlarla tatmin olmuş birisidir.

Müstear isimle “Lisânu'l-Mağrib” gazetesinde yayınlanan bir makale, Lukaş'ın karşıtlarıyla olan çatışmasının çok ileri gittiğini ve gerçekten yıpratıcı düzeye ulaştığını gösteren bir örnektir. Tanca'da haftada bir çıkan gazetenin devamlı yazarlarından olan makale sabibi, Lukaş'ı tanıyan birisidir. Yazarın “Şeyhu't-Tarîka Abdulvehhab el-Vekkaş ve Etbâuhu” başlığını taşıyan makalesi editöre hitaben; “geçen sayınızda süratli döneş, dara düşünce sorumluluktan kaçan, cesareti seviyesizliğinden kaynaklanan birisini okuduk”, diyerek başlıyor ve şöyle devam ediyor: “Bu döneşleri merak edenler var. Kötü akibete ulaşmaları için Allah onları hayatları boyunca şüphe ve isyanda bırakır. Bunlar müttefiklerini toynaklarıyla

³⁵⁰ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 62.

³⁵¹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 63.

araştırırlar. Sana biraz onlardan bahsedeceğim”. Bu ağır hakaretleri sıraladıktan sonra, bunlardan birinin Şeyh Abdulvehhab el-Evkâş (meşe ağacı) olduğunu söylüyor. Makale yazarı, Lukaş’ın ilk zamanlarda maruz kaldığı yoksulluk nedeniyle bunalımda olduğunu iddia ederek ona karşı çok ağır ifadeler kullanmaktadır. Yazarın Abdulvehhab Lukaş hakkında yazdıklarından bir kısmı aşağıdaki gibidir:

*Ancak hile ve aldatma konusundaki dehasıyla düşündü ve bir meslekte uzmanlaşmak için işin erbabından rol kapmayı tasarladı. O, tâbilerini de yanına alarak, önce âlimlerden ders alan talabelerin üzerine atıldı. Dış görünüşe kanan basit insanları aldatmak için onlardan biriymiş gibi göründü. İlim talebelerinin bir toplantısı veya ziyafeti olduğunda, şeyhi orada büyük sarığı, taranmış sakalı, uzun cübbesiyle boy gösterirken bulursun.*³⁵²

Yazar, şehir halkının çoğunlukla utangaç olduğunu, özellikle bu şeyh gibi keskin dilli ve mü’minlerin haklarını gözetmeyen kişilerden çok çekindiklerini iddia etmektedir. Bu yüzden halkın onu davetlerde heyet başkanı gibi karşılayıp ağırladığını, aksi taktirde keskin dilinin hedefi olacaklarını söylemektedir. Ona göre, Herhalükarda bir düşün veya davet varsa, şeyh de misafir ya da misafirin misafiri olarak o mekândadır.³⁵³

Yazar saldırılarına devam ederek Lukaş’ın diline hâkim olamadığı için zamanla maskesinin düştüğünü ve bütün kusurlarının açığa çıktığını, sıradan insanların bile bunu görmeye başladığını söylemektedir. Şu ağır ifadeler de aynı makaleden:

İyice düşününce bütün kusurlarının ortaya çıktığını farkedene şeyh, bununla uğraşmaya değmez diyerek ticaretle uğraşmaya karar verdi. Ticaretin gücünden pay almak için birileriyle karışıp, onlarla oturup kalkarken başka birileriyle ortaklık kurdu. Ne var ki bu durum uzun sürmedi. Sonunda kendini daha kötü bir durumda debelenirken buldu. Onunla kim samimiyet kurdu veya kim ortaklık yaptıysa pişmanlıktan ötürü parmaklarını ısırmaya ve bu işten nasıl kurtulacağını, zararı nasıl telafi edeceğini düşünmeye başladı.

³⁵² Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 74.

³⁵³ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 75. (Lisânu’l-Mağrib, “Şeyhu’t-Tarîka Abdulvehhab el-Vekkâş ve Etbâuhu.”, 49, Tanca: 23 Ağustos 1908,).

*Ancak kim Lukaş ve tâbilerinden talepte bulunduysa onların küheylan gibi hızla uzaklaştıklarını görüp iflas bayrağını çektiklerini anladı.*³⁵⁴

Yukarıda tasarrufta bulunarak aktardığımız ifadeler, Abdulvehhab Lukaş'ın hayat hikayesi ve çevresiyle olan ilişkisini anlamamızı sağlamaktadır. Makale sahibinin ismini gizlemesi ve kullandığı üslup, onun Abdulvehhab Lukaş ile bir bağlantısının olduğunu göstermektedir. Yunus es-Sebbah, makale yazarının Abdulkadir ibn Acibe'nin müritlerinden olduğunu ve müfessir Lukaş'ı rakip gördüğü için ona kin beslediğini düşünmektedir.

Durum ne olursa olsun makalede bizi ilgilendiren taraf, çevresinin ona bakışı ve kendisinin sözünü esirgemeyen birisi olduğudur. Benzer şekilde makalenin başlığından Lukaş'ın, zâviyenin şeyhi vefat edince onun yerine şeyhlik vazifesini üstlendiğini anlıyoruz. Müfessirin sözünü dinleyen bir cemaati vardır. Yine öğreniyoruz ki, müfessir bir müddet ticaretle meşgul olmuş ve ortaklıklar kurmuştur. Ancak bu alanda başarılı olamamış, durumu kötüleşmiş ve borçlanmıştır.

Titvan halkının Lukaş'tan çekindiklerini, makale yazarının ifadesiyle keskin dilinden sakınmak için istemedikleri halde onu ziyafetlere davet ettiklerini anlıyoruz. Anlaşılan Abdulvehhab Lukaş'ın maddi durumu iyi değildi ve bu yüzden büyük sıkıntı çekiyordu.

Tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'a bakınca, Lukaş'ın katlanmak zorunda kaldığı sıkıntı ve baskıların kişiliğine ve dolayısıyla yorumlarına yansıdığı görülebilmektedir. Özellikle zâviyede yaşanan post kavgası ve şeyh İdris el-Harrâk ile olan ilişkisi onu çok etkilemiş olmalı. Bu zat onu çok eleştiriyor ve ayıplıyordu. Bu konuyla ilgili olarak tefsirinde kendini kastederek şunları söylüyor:

*Bu yüzden her kim iyilik yolunda rehberlik yapar, ona (irşad için) izin verilirse ve üzerinde ayan beyan marifetullahın fazileti görünürse, büyük şeyhlerin çocukları veya torunları ya da zâviyelerin cahil, sefil reislerinin onu kıskanması, ondan ve tâbilerinden sakındırması, onu reddetmesi kişinin gücünü zayıflatmaz. O Allah'ı bilsin, Allah ona yeter.*³⁵⁵

³⁵⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 76.

³⁵⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 52.

Abdulvehhab Lukaş bu sözleriyle, işlediği günahlara aldırmayan, Allah yoluna zıt, atalarıyla övünen, sünnete aykırı bir şekilde amelini ihmal ederek soyuna dayanan köklü aile mensuplarını hedef almaktadır. Ona eziyet eden akranlarının kurdukları tuzakları ve kıskançlıklarını nasıl tavsif ettiğini, aşağıda gelen ayetin tefsirinde yaptığı yorumlarda görebiliriz:

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَأَتَىٰ نَحْنُ لَهٗ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مَلَكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

Peygamberleri onlara, "Allah size Tâlût'u hükümdar olarak gönderdi" dedi. Onlar, "O bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir? Biz hükümdarlığa ondan daha lâyığız. Ona zenginlik de verilmemiştir" dediler. Peygamberleri şöyle dedi: "Şüphesiz Allah onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti, onun bilgisini ve gücünü artırdı." Allah mülkünü dilediğine verir. Allah lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.³⁵⁶

Abdulvehhab Lukaş, bu ayetin tefsirinde şunları söylemektedir:

Bu ayet ihsan makamında büyük zatların çocuklarını da kapsar ki; onlar büyüklerinin makamını, onlara özel izinle verilen görevi idrak edemezler. Yabancı saydıkları birisi -kendini kastediyor- doğruluğu ve samimiyetiyle görevinin şuurunda olduğu için onların büyüklerinden irşâd izni aldığını gördüklerinde ise 'bu şeyhin soyundan değildir' diyerek şeyhlerinin hatasını ve takdirinin yanlışlığını belirtmiş olurlar.

Ya da 'bu şeriflerden değil' diyerek yabancı saydıkları kişiyi aykırı olmakla suçlayıp geri plana atarlar. Böylece ön plana kendileri çıkıp başa geçerek makama otururlar. Bunu da zorbalıkla ve inatla halkın malını bâtil yolla yemek için yaparlar. Kalabalıklar, şeriflerin veya şeyhlerin soyundan oldukları ve davalarının güvenilirliğine inandıkları için onları taklid ederler. Netice itibariyle tarikatı ifsad ettiler, sufileri körerttiler. Bu topluluktan bir şey çıkmaz. Çünkü, kör, körler topluluğunu yönetemez.³⁵⁷

³⁵⁶ Bakara, 2/247.

³⁵⁷ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 204.

Müfessir Lukaş, bu örneklerde gördüğümüz gibi mümkün olan her yerde şikayetlerini sıralamakta ve çektiği sıkıntılardan dolayı ona eziyet ve düşmanlık eden târikat ehlini suçlamaktadır.

Abdulvehhab Lukaş'ın kendi döneminin âlimleri arasında gözükmemesinin önemli bir sebebi de bu tartışmalardır. Titvanlıların, Emevî kökenli Lukaş ailesine bakışı ve müfessir Lukaş'ın rakipleriyle yaşadığı tartışmalar, onun tanınmayan âlimler sınıfına dahil olmasına yol açmış olabilir. Lukaş'ın yaşadığı dönemde halk, ehl-i beyt sevgisini merkeze alan bir meşrebe sahipti. Zâviyelerin çok olduğu, salihlere karşı duyulan sevgi ve saygının aşırılığa kaçtığı bir ortam hakimdi. Topluma hâkim olan bu anlayış, Lukaş ailesi düşmanlarına çekinmeden hakaret etme, karalama yolunu açıyordu. Toplumu etkileyip kışkırtmak isteyenler, Lukaş ailesinin Rasûlullah (s.a.s.)'in torunu Hz. Hüseyin'e eziyet eden Yezid'in soyundan geldiğini dillendirip dedikodu yayıyorlardı.³⁵⁸

Abdulvehhab Lukaş bu tartışmaların yanında, Kur'ân ve sünneti terkederek nakilci âlimlerin sözlerine göre hareket eden, kayıtsız şartsız fıkıh kitapları ve muhtasarlara yapışıp kalanları da fikrî tikanıklıkla nitelemiş ve onlarla da mücadele etmiştir. Bunun için Abdullah es-Senûsî (ö.1358/1939) ve Ahmed el-Ğumârî (ö. 1360/1941) gibi tanınmış âlimlerle birlikte ıslâh hareketini başlatmıştır.³⁵⁹

Toplumu taklitçilerden ve yazdıkları kitaplardan sakındırmış, zâhiri ilimlerle yetinenlerin dikkatlerini bâtınî ilimlere çekmiştir. Lukaş bu tarz konularda, sözünü açıkça söylemek yerine imalı söz söyleme yolunu tercih etmiştir. Aşağıda En'âm sûresinden iki ayet ile müfessirin bu konudaki yorumlarını veriyoruz:

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ
فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

*“Ayetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur. Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o zalimler topluluğu ile oturma”.*³⁶⁰

³⁵⁸ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 78.

³⁵⁹ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 78-79.

³⁶⁰ En'âm, 6/68.

وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ جَسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلَكِنْ ذِكْرًا لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

“Allah'a karşı gelmekten sakınanlara, onların hesabından bir şey (sorumluluk) yoktur. Fakat üzerlerine düşen bir hatırlatmadır. Belki sakınırlar”.³⁶¹

Müfessir, Mu'tezilî grupların da “Ayetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanlar” topluluğuna dahil olduğunu, onların sahabeden bazılarıyla ve evliyânın kerametleriyle alay ettiklerini, evliyânın hayattayken ve öldükten sonra tasarruf sahibi olmalarını gülünç bulduklarını söylemektedir.³⁶²

Abdulvehhab Lukaş, Ehli Sünnet mezhebine göre buradaki hükmün bunlara uygulanması, ilim meclislerinde bulunulmaması ve sözlerinin işitilmemesi, bid'at ve dalâlet ehli olduklarını, Kur'ân ve Sünnetten çıkardıkları hükümleri dinleyip aldanmamak gerektiğini vurguladıktan sonra şöyle devam eder: “...peki bunun aksini yapanlar hakkında ne demeliyiz? İnsanları konuşmalarıyla ve kitaplarıyla sünnetten bid'ate, hidayetten dalâlete, Allah Rasûlü'nün ashâbını ve dostlarını sevmekten düşmanlığa davet ediyorlar. Bunlardan ve kitaplarından şiddetle sakının.” Lukaş devamla, her şey için açık delil arayan, zâhirde saplanıp kalmış, hakîkati göremeyen âlimlerden de şiddetle sakınılması gerektiğini belirtir. Müfessir, bu âlimlerin itiraz ve inkarla ma'rifet ehline karşı gelen bir topluluk olduğunu vurgulamaktadır. Lukaş, bu nedenle ümmetin bunlardan bilgi almasının ve aralarına katılmasının önüne geçilmesi gerektiğini düşünmektedir.³⁶³

2. 1. 9. Hicreti

Daha önce verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Lukaş ailesinin eskiden beri Tanca şehriyle ilişkileri vardı. Fakat Abdulvehhab Lukaş'ın Tanca'ya yerleşmesi, İspanyolların Titvan'a girmesi üzerine ailesiyle birlikte hicret etmesinden dolayıdır. İspanyollar, 19 Şubat 1913 yılında savaşmaksızın Titvan'a hâkim olmuşlardı.

Yabancı güçler Titvan'ı işgal edince âlimler hicret etmek için seferber oldular. Abdulvehhab Lukaş da diğer seçkin âlimler gibi, küfür diyarında ikâmet etmeye razı değildi. İşte bu yüzden Tanca'ya hicret etti ve kalan ömrünü orada tamamladı.

³⁶¹ En'âm, 6/69.

³⁶² Nusratü'l-İslâm, C. 4, 22.

³⁶³ Nusratü'l-İslâm, C. 4, 23.

Tanca'da yaklaşık on yıl yaşayan Abdulvehhab Lukaş, vefat edince oraya defnedildi. Tefsirini bu şehirde yazmaya başladı ve burada tamamladı. Ca'fer es-Sülemî'nin, Muhammed Davud'un yazdığı *Alâ Ra'si'l-Erbain*'den yaptığı nakilde şu bilgilere rastlıyoruz:

Rabûlevvel ayı gelmişti. Hicri 1331 miladi 1913 yılının şubat ayında, İspanya kuvvetleri Titvan'ı mevlid kandilinin sabahında, 12 Rabûlevvel 1331 (19 Şubat 1913) yılında savaş olmadan işgal etti. İspanyol komutan otoritenin dizginlerini ele geçirdi. Halk şaşırmış bir haldeyken Titvan'ın bazı âlimleri gizli bir toplantı düzenledi. Bu toplantıya dört kişi katıldı. Toplantıya katılan merhumlar şunlardır: Seyyid Abdulvehhab Lukaş, Seyyid Muhammed ibn Arabî es-Sebbağ, Seyyid Muhammed el-Lavacirî ve el-Fakîh el-Fertah.

Sebbağ'ın evinde gerçekleşen toplantıda gece boyunca, kâfirlerin yönetimi altında yaşamının hükmü hakkında âlimlerin görüş ve fetvalarını tartıştılar. Sonuçta, Müslümanlardan başkasının hüküm sürmediği ve Hak Din İslâm şeriatından başka otoritenin bulunmadığı bir İslâm toprağına hicret etmeye karar verdiler.³⁶⁴

Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığına göre Abdulvehhab Lukaş, işgalciler hüküm sürdüğü sürece memlekette ikamet etmeyi reddedenlerin başında geliyordu. Hicret etmesindeki tek amaç, İslâm'ın hüküm sürdüğü bir beldede yaşamaktı. Hicret ettiği kesin tarihi de yine bu metinden öğreniyoruz. Abdulvehhab Lukaş ve arkadaşları, bu gizli toplantıyla dinî şiarların yerleştirilmesi konusunda ne kadar hassas ve kararlı olduklarını göstermişlerdir. Elde bir belge olmamakla birlikte muhtemelen, bu tür toplantılarda adet olduğu gibi fetva olmak üzere toplantıda ele alınan konu hakkında âlimlerin görüşlerinin bir özeti ile sonuçta alınan karar yazılarak kayda geçirilmiş olmalıdır.

Titvan'da yabancıların hükmüne rıza göstermenin küfür olduğu görüşü hakimdi. Halkın çoğunluğu Titvan'dan kaçarak devlet statüsündeki Tanca'ya yerleşiyordu. Mücahidler ve Titvanlı muhacirler, yabancıların işgaline rıza gösteren Titvanlıları kâfir kabul ediyor ve onları yabancılardan daha şerir görüyorlardı.³⁶⁵

³⁶⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 13-14.

³⁶⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 18.

Abdulvehhab Lukaş bu şartlar altında Tanca'ya hicret ederken, toplantıda bulunan diğer üç kişi de kendi imkân ve tercihleri doğrultusunda hicret etmişlerdi. Şeyh Muhammed Furtah, evinde bulunan bütün eşyalarını satarak hazırlığını yaptı ve ailesiyle birlikte Medineye hicret etti. Orada, Fas şehrinden hicret etmiş olan şeyhi Muhammed ibn Ca'fer el-Kettânî'ye katıldı. Şeyh Muhammed ibn Arabî es-Sebbâğ da Medineye hicret etti ve o da şeyhi Muhammed ibn Cafer el-Kettânî'ye katıldı. Kısa bir süre sonra vefat eden Sebbâğ'ın cenaze merasimine o güne kadar görülmemiş bir kalabalık eşlik etmiştir.

Bu dört arkadaşın sonuncusu Muhammed el-Lavacirî'ye gelince, o toplumdaki soyutlanarak evine kapanmıştı. Sadece bir defa evden dışarı çıkan el-Lavacirî, işgalcilere duyduğu nefret yüzünden yirmi yıldan fazla bir zaman evinden çıkmadı. Ömrünü bu şekilde tamamlayan Lavacirî, bekar olarak yaşadı ve evinde vefat etti.

Abdulvehhab Lukaş bu şartlar altında Tanca'ya yerleşmişti. Burada yönetim uluslararası bir mahiyet arz ediyordu. Belli bir gücün iktidarı söz konusu değildi. Tanca'da rahat yaşama imkânı vardı ve ilim ehli herhangi bir baskı görmüyordu. O yüzden birçok aile, yaşanan çalkantılar ve güvenli olmayan hayat şartları yüzünden memleketlerini terkedip Tanca'ya yerleşmişti.

Abdulvehhab Lukaş Titvan'ı terkedip, barındırdığı uygun şartlar nedeniyle Tanca'ya gelmiş olsa da maksadı buraya yerleşmek değildi. Onun asıl amacı Tanca'ya geçici bir süre yerleşip buradan taraftarı olduğu Osmanlı'nın mücahitlerine yetişmekti. Lukaş, ileride tefsirinden vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi Osmanlı Devleti'nin siyasî görüşünü destekliyordu.³⁶⁶

Müfessir, tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'ın birçok yerinde hicretinden bahsetmiştir. Mesela bir yerde şunları anlatmaktadır:

İspanyollar memleketim Batı Titvan'ı işgal edince yüce Allah'ın en güzel yardımıyla akrabalarım ve sorumlu olduğum aile fertlerimle birlikte Tanca'ya hicret ettim. O zaman şiddetli savaş ve ardından gelen fitneler devam ederken Türkiye'ye hicret etme imkânı bulamamış olsam da Kur'ân'da belirtildiği gibi, 'Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır. Kim Allah ve resulü uğrunda hicret ederek

³⁶⁶ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 87-90.

yurdundan çıkar da sonra ölüm onu yolda yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Allah'a aittir; Allah daima günahları örtmektedir, engin rahmet sahibidir'.³⁶⁷ Allah niyetimi tam olarak gerçekleştirsin, esenlikle bu tefsirimi de basmayı nasip etsin. Âmîn. Bütün yücelikler âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.³⁶⁸

Tefsirinin başka bir yerinde anlattıkları, Abdulvehhab Lukaş'ın hicret konusundaki niyetini açıkça göstermektedir. Şöyle diyor:

*İspanyollar memleketim Titvan'ı istila edince Titvan'ı terk ederek tek başıma Tanca'ya gittim. Daha sonra bakmakla yükümlü olduğum aile efradım bana yetiştii. Savaş nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın yol açılınca Allah'ın dilemesi ve onun kuvvet ve kudretiyle Türkiye veya Şam'a giderek hicretimin tamamlanmasını umuyorum.*³⁶⁹

Lukaş, Kasas sûresinin tefsirinin sonunda sözünü şu şekilde bitirir:

*...Abdulvehhab ibn Muhammed Lukaş el-Emevî, el-Mervânî, el-Mağribî, et-Titvanî, el-Muhâcir, İspanyollar memleketi Titvan'ı ele geçirdiğinden, Allah ona Ensâruddîn'e ulaşmanın yolunu açıncaya kadar, şimdilik Tanca'da bulunuyor. Allah, din uğrunda olan hicretini, kuvvet ve kudretiyle tamamlasın İnşaaallah. Allah, bu mübârek tefsirin sonlandırılıp tamamlanması, basılması ve ondan faydalanılması için ona büyük fethi versin. Bu tefsir onun aleyhine değil lehine huccet olsun.*³⁷⁰

Müfessir, sûrenin sonunda sözlerini aynı sûreden aldığı bir ayetle sonlandırmaktadır:

إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ ۗ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

³⁶⁷ Nisâ, 4/100.

³⁶⁸ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 88.

³⁶⁹ Nusratü'l-İslâm, C. 4, 292-293

³⁷⁰ Nusratü'l-İslâm, C. 9, 260.

“Kur'an'ı sana farz kılan Allah, şüphesiz seni dönülecek bir yere döndürecektir. De ki: Rabbim hidayetle geleni ve apaçık bir sapıklık içinde olanı daha iyi bilir”.³⁷¹

Abdulvehhab Lukaş'ın Türk mücahidlere ulaşmaktan daha büyük bir beklentisi ve daha yüksek bir gayesi bulunuyordu. Bu da Osmanlı'nın büyüklerine ve devlet adamlarına ulaşma arzusuydu. Müfessirin bu hedefinin arkasındaki sebebin tam olarak ne olduğuna dair bir kanaat belirtmek zor olsa da *Nusratü'l-İslâm*'ın sonuç bölümünden aldığımız bilgiler konuya açıklık getirmektedir. Müfessir Lukaş burada, tefsirinin tamamlandığı tarihi verdikten sonra İspanyolların memleketini işgal ettikleri günden beri Tanca'da muhacir olarak bulunduğunu, ancak Allah ona hicret yolunu açıp yüce devletin (Osmanlı) yöneticilerine katılacağı zamana kadar burada kalacağını bildirmektedir.³⁷²

Müfessir Abdulvehhab Lukaş, kişi dininden emin olmadığı ve küfür diyarında garib kaldığı zaman, o diyardan İslâm beldelerine hicretinin vücûbu konusunda çok söz söylemiştir. İster silahla ister kâğıt kalemle veya fikirle ya da herhangi bir hizmetle kâfirlerin neferi olup, Müslüman kardeşleriyle çarpışan kişiyi açıkça tekfir eder. Mağrip'te çoğunluğun böyle olduğunu söyleyen Lukaş, bu hal üzere ölenin kâfir olduğunu vurgular. Ancak “kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan başka.”³⁷³. Böyle bir kişi, bir Müslümanı öldürmemişse niyeti üzeredir. Lukaş aynı şekilde, küfür beldelerinden birinde yerleşmeyi tercih eden, buralardaki ticareti beğenen, ölünceye kadar buraları yurt edinen ve ölünce, çocuklarını kâfire veya küfre maruz bırakan kimse hakkında da aynı hükmü vermektedir.³⁷⁴

2. 1. 10. Siyasî Aidiyeti ve Osmanlıya Bağlılığı

Abdulvehhab Lukaş'ın tasavvufî kişiliği, siyasî olaylarla ilgilenmesine engel teşkil etmiyordu. Aksine ikisini birden kendi kişiliğinde birleştirmeyi bilmişti.³⁷⁵ Hem ülkesi Mağrip ile ilgili iç siyaset hem Osmanlı ile ilgili dış siyaset hakkındaki düşüncelerini

³⁷¹ Kasas, 28/85.

³⁷² *Nusratü'l-İslâm*, C. 15, 299

³⁷³ Nahl, 16/106.

³⁷⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 86.

³⁷⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 12.

tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'da açıkça görebiliyoruz. Siyaset konusunda ağırlıklı olarak Osmanlı hilâfeti için yaptığı çağrı göze çarpmaktadır. Bunda, o tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Mağrip'te yürüttüğü siyasî çalışmaların önemli katkısının olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yanı sıra mâruz kaldığı sıkıntılar, kötü hayat şartları, savaşlar ve yıkılan devletlerin onda bıraktığı etki, tefsirine neden *Nusratü'l-İslâm* adını verdiğini açıklamaktadır.

Osmanlı Devleti ve Mağrip ilişkileri, Osmanlı'nın 16. Yüzyılda Cezayir'i almasıyla başlamıştır. Mağrip üzerinde siyasî baskı oluşturan bu olaydan başka, iki devlet arasındaki ilişkiler hilâfet konusundaki rekabet nedeniyle de gergin bir vaziyettedir. Ancak, sömürgeci devletlerin 19. yüzyıl başlarında izlediği istilacı siyaset, iki devletin yakınlaşmasına ve kendi aralarında ittifak arayışlarına yol açmıştır. II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyaseti, Mağrip ile olan ilişkilerde de kendini göstermiş ve ittifak kurma çabalarını hızlandırmıştır. Sultan II. Abdülhamid, sahip olduğu bütün imkanlarını kullanarak her milletten davetçiler aracılığıyla, Mağrip'te ve genel olarak dünyanın muhtelif bölgelerinde İslâmî kuruluşlara ulaşarak *İslâmî Birlik* fikrini iletmiş, zamanın rağbet gören gazetelerini istihdam etmiş, birçok zâviye ile iletişim kurmuştur.³⁷⁶

Osmanlı davetçileri tarafından Titvan, Fas ve daha başka şehirlerde, âlimler ve dervişler arasında, dinî duygulara bağlı olarak cihad için yardımlaşmanın farzıyeti anlatılıyordu. İki ülke arasındaki ilişkiler esas olarak İslâm kardeşliği ekseninde yürütülüyordu. Meselâ, Kettaniyye zâviyesi aleni bir şekilde Osmanlıları destekliyordu. Şeyh Muhammed ibn Abdulkebir el-Kettanî (ö. 1327/1909),³⁷⁷ hac yolculuğu sırasında, zâviyeden bir grupla birlikte İskenderiye'den Kahire'ye doğru yola çıkarken, başta sultan II. Abdülhamid'in nâibi olmak üzere önemli şahsiyetler tarafından uğurlanmış ve Kahire'ye vardığında Mısır hidivi Abbas Paşa (ö. 1363/1944) tarafından karşılanmıştır.³⁷⁸

³⁷⁶ Gökhan Yeşilmen, "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme", *Medeniyet ve Toplum*, C. 2, S. 2, (Güz 2018): 107, 110-111, 114; Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 98.

³⁷⁷ Bkz. Ahmet Özel, "KETTÂNÎ, Muhammed b. Abdülkebîr", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kettani-muhammed-b-abdulkebir> (22.01.2022).

³⁷⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 14.

II. Abdulhamid döneminde, Osmanlı-Alman ilişkileri de çok büyük önem kazanmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın büyük devletleri ile olan ilişkilerini temelden değiştirmiş ve Osmanlı'nın dış siyasetinde bir dönüm noktası olmuştur.³⁷⁹ Zekeriya Kurşun, II. Abdulhamid'in kendi siyasetini en iyi şekilde onaylattığı devletin, İmparator II. Wilhelm yönetimindeki Almanya olduğunu söylemektedir.³⁸⁰ II. Abdulhamid'in ileri düzeye taşıdığı Osmanlı-Alman ilişkileri, sonraki dönemde de devam etmiş ve Mağrip'le olan ilişkilerde etkili olmuştur.

İttihad ve Terakki döneminde Almanya, Afrika'daki çıkarlarını da gözeterek Fransa'ya karşı Osmanlı ile ittifak kurdu. Türk-Alman casuslar, Mağrip'ileri cihada teşvik etmek için itilaf devletleri safında bulunmanın küfür olduğunu söyleyerek bu devletlere karşı durmanın zaruretine vurgu yapıyorlardı. Ayrıca Mağrip ordusunun eğitilmesine katkı sağlamak için Osmanlı subayları görevlendirilmişti. Subaylar, askerî faaliyetlerinin yanında sömürgecilere karşı yazılı propaganda yürütülmesi için matbaa kurmuş ve çeşitli cemiyetler oluşturmuşlardır.³⁸¹ Benzer şekilde Mağrip'ten İstanbul'a ve Osmanlı'nın çeşitli bölgelerine ziyaretler gerçekleştirilerek ilişkiler karşılıklı olarak devam ettirilmiştir.³⁸²

Osmanlı Devleti'nin Mağrip'teki çalışmalarının etkileyici sonuçlarından birisini *Nusratü'l-İslâm*'da açıkça görebiliyoruz. Lukaş, tefsirinde "*Muhammedî Türk İslâmî Hilâfet Devleti*"nin Mağrip ve diğer İslâm ülkelerinde hâkimiyet kurduğunu belirtmektedir. Burada anlatıldığına göre Allah münafık ile sâdık olanı, kâfir ile mü'mini birbirinden ayırarak ortaya çıkarmış ve Osmanlı'nın eliyle her mücrime hak ettiği cezayı vermiştir.³⁸³ Lukaş, tefsirinin bir yerinde şöyle dua ediyor:

Allah bizi ve İslâm'ı Muhammedî Türk İslâmî Hilâfet Devleti ile faydalandırsın. Onu da bizimle faydalandırsın. Âmîn! Hepimizi birden bu dinin

³⁷⁹ Enver Ziya Karal. *Osmanlı Tarihi*, C. 8. 2 bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 161.

³⁸⁰ Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arapları- Hilâfet-Siyaset- Milliyet-* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 134.

³⁸¹ Gökhan Yeşilmen, "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti", 116-117.

³⁸² *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 15-16.

³⁸³ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3. 209.

*zaferi ve İslâm'ı yok etmek üzere yardımlaşan kâfirlerin mahvolması ve cizyeye bağlanması ile faydalandırısın. Âmîn!*³⁸⁴

İşte bu şartlar altında Abdulvehhab Lukaş, her zaman siyasî olayları takip etmiş ve siyasetle meşgul olanlarla birlikte bulunmuştur. Kendisi, *Cezîratu'l-Hadrâ* (1325/1906)³⁸⁵ anlaşması gereğince, Titvan'daki modern polis teşkilatının etkisizleştirilmesi konusunda, sultanın Tanca'da bulunan nâibi el-Hâc Muhammed et-Tarîs'e hitaben yazılan dilekçeye imza atan Titvanlıların öncülerindendi. Mağrip'in birliğinin dağılmasına ve güven duygusunun ortadan kalkmasına yol açacağı endişesiyle, Abdulvehhab Lukaş ve arkadaşları, *Cezîratu'l-Hadrâ* anlaşmasına karşı koyuyorlardı.³⁸⁶

Bunun sonucunda Lukaş, Hizbu'l-Azizî'ye muhalefet eden Hizbu'l-Hafizî'ye katılmış ve onun iktidara gelmesi için yapılan çalışmalara destek vermiştir. El-Azizî'nin Titvan'daki taraftarlarına karşı sert bir üslup kullanmayı tercih eden müfessir, onlara saldırıp, sistemli bir şekilde hücum etmiş ve onları "Hristiyanlar" olarak vasfetmiştir.³⁸⁷ Bu dönemde (1325/1907) gelişen olaylar ve bazı büyük aşiretlerin de safını belirlemesi sonucunda Mağrip, Mevlay Abdulaziz taraftarları ile Mevlay Abdulhafiz taraftarları arasında ikiye bölünmüştür.³⁸⁸

Titvan halkının büyük çoğunluğu Mevlay Abdulhafiz'i destekliyordu. Abdulvehhab Lukaş, Mevlay Abdulhafiz taraftarlarının ileri gelenleri arasındaydı. Onlar, Abdulhafiz'in Mağrip'i kurtaracağına inanıyorlardı. Ancak Lukaş'ın taraftarlığı coşkulu olmaktan öte aşırı denilebilecek düzeydeydi. Siyasî duruşu en yakın akrabalarını bile gözden çıkaracak biçimdeydi. Öyle ki, Mevlay Abdulaziz taraftarı olan kız kardeşinin oğlu Seyyid Allâlu'l-Hatîb'in adını telaffuz etmez, ondan *Fransız* diyerek bahsederdi.³⁸⁹

³⁸⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 4, 219.

³⁸⁵ Bkz. Ceran, *Fas Tarihi*, 854-858.

³⁸⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 13.

³⁸⁷ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 94.

³⁸⁸ Ceran, *Fas Tarihi*, 858-859.

³⁸⁹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 13.

Titvanlılar, Mevlay Abdulaziz'i azlettiklerini ve Fas halkına tâbi olduklarını ilan ettikten sonra, Abdulvehhab Lukaş'ı Sultan Mevlay Abdulhafiz'a durumu haber veren bir mektuba imza atarken görüyoruz. Lukaş mektubunda Mevlay Abdulhafiz'a, Titvan halkının bey'at etmek için toplandığını, bunun için sultanın bir temsilcisini gözetmen olarak beklediklerini bildiriyordu (1326/1908). Sultan Mevlay Abdulhafiz 1330/1912 yılında tahtını Fransızların sömürge yönetimine terkettiğinde, Lukaş'ı Titvan halkının Sultan Mevlay Yusuf'a bey'atını kayıt altına alırken görüyoruz.³⁹⁰

Burada yeri gelmişken hatırlatmamız gerekir ki, Osmanlı hilâfeti ile Mağrip Sultanlığı arasındaki karşılıklı faaliyetler Osmanlı'nın yıkılışından sonraki döneme kadar canlılığını korumuştur. Ca'fer es-Sülemî, Mustafa Kemal Paşa döneminde, Mağrip'in bağımsızlık mücadelesi veren gruplarıyla Türkiye arasında, karşılıklı olarak kültürel faaliyetlerin yapıldığını belirtmektedir.³⁹¹

Ayrıca Mağrip'te Osmanlı'ya karşı beslenen sevgi ve bağlılığın öneminin gözden kaçırılmaması gerekir. Dönemin en önemli konusu Osmanlı'nın Balkan savaşlarıydı. Uluslararası basında, Türklerin Balkan milletlerine karşı kazandığı başarılar anlatılıyor, savaş meydanlarından fotoğraflar yayınlanıyordu. Bu haberleri ilgiyle takip eden Mağripliler, Türklere ve Osmanlı Sultanına karşı hayranlık duyuyorlardı. Öyle ki, insanlar bakırdan yapılmış ay yıldız sembolleri göğüslerine ve gözlerinin arasına denk gelecek şekilde feslerine asıyorlardı. Mağripliler, kurtuluşun Müslümanların birlik olarak cihad etmelerinde olduğunu düşünüyorlardı.³⁹²

Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birleşmeye ve sömürgecilere karşı durmaya davet edenlerin başında geliyordu. Tefsirini bu amaçla yazmış, *Nusratü'l-İslâm* adını, *Nusratu'l-Hilâfe* anlamında kullanmıştır. Müfessir Lukaş, tefsirinin uygun bulduğu her yerinde Osmanlı'ya davetle ilgili yorumlarda bulunmuştur. Bu yorumlardan seçtiğimiz bazı örnekler son bölümde yer alacaktır.

2. 1. 11. Talebeleri

Abdulvehhab Lukaş'ın, ilim ehliyle karışmasına ve çeşitli ilimlerdeki geniş bilgisine rağmen, eğitimci olarak görev aldığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte

³⁹⁰ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 13.

³⁹¹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 17.

³⁹² Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 100.

Lukaş'ın, eğitim için gittiği Fas dönüşünden sonra adet olduğu üzere, bir grup öğrenciye ders verdiğini varsaymamız yanlış olmaz. Aksi takdirde şöhretli ismi ve ilmi mahfillerde tanınmış bir kişi olmasının izahı yapılamaz. Gönüllü öğrencilerden oluşan bir gruba ya da gruplara ders vermiş olabilir. O zamanlar Titvan'da çok sayıda ders halkası kurulduğundan, müfessir Lukaş'ın ders halkası belirgin bir şöhrete ulaşmamış olabilir.

Özellikle belirtmek gerekir ki, Abdulvehhab Lukaş, şeyhi hayattayken zâviyenin mukaddimliğini yürütmekteydi. Şeyh sefere çıktığı zamanlarda Lukaş ona vekâlet ediyordu. Titvan'daki Acibe zâviyesinde, müritlerden oluşan bir grup öğrenciye, şeyhi Abdulkadir ibn Acibe'nin metoduna uyarak bazı kitapları okutmuş olabilir. Lukaş, şeyhinin nezdinde herkesten yüksek bir yer işgal ediyordu. Şeyhinin vefatından sonra onun halifesi olarak tedrisat yapmış olması da mümkündür. Yunus es-Sebbah bütün bu varsayımların gerçekleşmiş olduğuna inanmaktadır. Kaldı ki, tarihçi Ahmed er-Rahunî'nin *Umdetu'r-Râvîn*'de açıkladığına göre, kızkardeşinin oğlu fakih Ali ibn Muhammed el-Hatib onun öğrencisiydi ve ondan nahiv öğrenmişti. Esasen Lukaş, halk nazarında ma'rifet, sıdk, salah ve tasavvuf ile nitelenen bir şahsiyetti.³⁹³

2. 1. 12. Eserleri

Ca'fer ibnu'l-Hâc es-Sülemî, *Nusratü'l-İslâm* için kaleme aldığı takdim yazısında, müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın günümüze ulaşan dört eserinin adını vermektedir.³⁹⁴

2. 1. 12. 1. Tefsîru Nusratü'l-İslâm fî İhrâc Makâmâtî'd-Dîni mine'l-Kur'ân

Siyasî yönüyle çalışmamızın ana konusunu oluşturan bu eserle ilgili bilgiler aşağıda müstakil başlık altında verilecektir.

2. 1. 12. 2. Tefsîru'l-Fâtiha

Müfessir Lukaş, tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'da bu kitaptan bahsederek şunu söyler: “Benim bundan önceki bir nüshada Fatihanın müstakil tefsiri vardır”.³⁹⁵ Güzel bir şekilde ciltlenmiş, orta hacimli ve iyi durumda olan nüshanın on dört sayfası Fatiha sûresinin tefsirinden oluşmaktadır. Geriye kalan kısım ise Bakara sûresinden, Nisâ

³⁹³ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 104.

³⁹⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 12.

³⁹⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 61.

sûresinin “Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştireceğiz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir”,³⁹⁶ ayetine kadar yapılan tefsirden ibarettir.³⁹⁷

Yunus es-Sebbah, bu tefsirin özgün bir nüshasının Rabat’da Ulusal Kütüphane’de bulunduğunu (No: 2813) bildirmektedir.³⁹⁸

2. 1. 12. 3. Şerhu el-Hikemi’l-Atâiyye

Ca’fer ibnu’l-Hâc es-Sülemi, bu eserin sadece ismini zikretmiş başka bir bilgi vermemiştir.³⁹⁹ Abdulvehhab Lukaş, Fatiha sûresinin müstakil tefsirinden bahsederken bu eserin de ismini zikretmiştir.⁴⁰⁰

2. 1. 12. 4. Simâru’l-Hakîkati’l-Îmâniyyeti’l-İhsâniyye fî Şerh el-Ayniyyete’l-Cîlâniyyete’l-Kâdiriyye

Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde bu esere işaret etmiştir. Tefsirin bir yerinde Abdülkadir Geylanî’nin kitabından alıntılacağı beyit hakkında şu ifadeyi kullanır: “Şerhu’l-ayniyye’ de onu bir ziyade olmaksızın iyice açıkladım ve ispatladım. Allah en doğrusunu bilendir.”⁴⁰¹ Tefsirinin bir başka yerinde ise şu bilgiyi verir: “Kim bu beyitleri açıklamalarıyla birlikte izlemek istiyorsa ona düşen, bizim ‘ayniyye’ şerhini izlemektir”.⁴⁰²

Ca’fer es-Sülemi, bu şerhin 317 sayfadan oluştuğunu ve tek cild olduğunu belirtir. Yaprak kenarlarının aşınarak bozulduğunu, ciltlemenin hasar gördüğünü, bu yüzden eserin kötü durumda olduğunu haber vermektedir.⁴⁰³

³⁹⁶ Nisâ, 4/56.

³⁹⁷ Nusratü’l-İslâm, C. 1, 12.

³⁹⁸ Sebbah, Abdulvehhab Lukaş, 146.

³⁹⁹ Nusratü’l-İslâm, C. 1, 12.

⁴⁰⁰ Nusratü’l-İslâm, C. 1, 61.

⁴⁰¹ Nusratü’l-İslâm, C. 1, 61.

⁴⁰² Nusratü’l-İslâm, C. 1, 171.

⁴⁰³ Nusratü’l-İslâm, C. 1, 12.

Yunus es-Sebbah, yukarıdaki eserlere ilaveten, günümüze ulaşmamış üç eser ismi daha vermektedir:⁴⁰⁴

2. 1. 12. 5. Tefsîru'l-Fâtiha el-Kebîr

2. 1. 12. 6. el-Futûhâtu'l-Acîbe fi'd-Duhûli Tahte ibn Acîbe.

2. 1. 12. 7. el-Künnâş

Abdulvehhab Lukaş'ı bütün yönleriyle tanıtmaya çalıştığımız bu kısmı burada sonlandırıyoruz. Aktarmaya çalıştığımız bilgilerin müfessirin tanınmasına ve dolayısıyla tefsiri *Nusratü'l-İslâm*'in daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanıyoruz. Aşağıda, Abdulvehhab Lukaş'ın en önemli eseri olan *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsiri ele alınacaktır.

2. 2. Nusratü'l-İslâm

2. 2. 1. Tefsirin Adı

Tefsîru Nusratü'l-İslâm fî İhrâc Makâmâti'd-Dîn mine'l-Kur'ân, Abdulvehhab Lukaş'ın en önemli ve en hacimli eseridir. *Tefsîru Nusratü'l-İslâm fî İhrâc Makâmâti'd-Dîn mine'l-Kur'ân* isminin yanında *Tefsîr mâ Lâ Budde minhu fî'l-Kur'ân alâ Murâdi'r-Rahmân* veya *Nusratü'l-İslâm ve'l-Îmân ve'l-İhsân fî ma'rifeti Tefsîr İhrâc makâmâti'd-Dîni mine'l-Kur'ân* olarak da isimlendirilir.⁴⁰⁵ Tefsirin amacını daha açık ve daha uzun bir şekilde ifade eden diğer bir adı da şudur; *Tefsîru Nusratü'l-İslâm ve'l-Îmân ve'l-İhsân fî İhrâc Makâmâti'd-Dîni mine'l-Kur'ân ve fî Cem'i Kelimeti'l-Müslimîne Şarkan ve Mağripan alâ Halifetin Vâhidin li'r-Rasûli ve'l-Furkân maa Tahkîk Kırâati's-Seb'a ve mâ Yessarahullâhu mine'l-Kırâati'l-Hâriceti ani's-Seb'i*.⁴⁰⁶

2. 2. 2. Tefsirin Yazıldığı Tarih

Abdulvehhab Lukaş, bu tefsiri yazmaya 1334/1916 yılında Tanca şehrinde başlamış ve 1340/1922 yılında, vefatından yaklaşık bir buçuk yıl önce aynı şehirde

⁴⁰⁴ Sebbah, *Abdulvehhab Lukaş*, 145, 151, 154.

⁴⁰⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 43.

⁴⁰⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 36.

tamamlamıştır. Yani, Abdulvehhab Lukaş, tefsirini yazmaya I. Dünya savaşı sıralarında başlamış, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra tamamlamıştır.⁴⁰⁷

2. 2. 3. Tefsirin El Yazması ve Basımı

Ca'fer ibnu'l-Hâc es-Sülemî, bu eserin müfessire ait tek bir nüshası bulunduğunu ve yedi cüzden oluştuğunu bildirir.⁴⁰⁸ Bu yazma eserin ilk baskısına, kendini hacimli eserlerin tahkiki için adanmış olan Ca'fer es-Sülemî'nin gözetim, ilgi ve takdimi ile 2010 yılında, Titvan şehrinde başlanmış ve on iki yıl sonra on beşinci ve son cildi yayınlanarak 2022 yılında tamamlanmıştır. *Tefsîru Nusratü'l-İslâm*, Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar, bütün sûreleri kapsayan on beş ciltlik tam bir tefsir kitabıdır.

2. 2. 4. Tefsirin Kaynakları

Müfessir Abdulvehhab Lukaş, tefsirini farklı yönlerden ve çok sayıda kaynağa dayanarak kaleme almıştır. Tefsir alanında başvurduğu rivayet tefsiri, dirayet tefsiri ve işâri tefsir türünde kitapların bazıları şunlardır:

Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Nasuriddin Abdullah ibn Ömer el-Beydâvî (ö. 685/1286).

Libâbu't-Te'vîl fî Maâniyyi't-Tenzîl, Alauddin Ali ibn Muhammed el-Bağdadî (ö. 741/1341).

Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm, ibn Kesîr (ö. 774/1373).

Elbahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd, Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Muhammed ibn Acibe (ö. 1224/1809). *El-Bahru'l Medîd*, Türkçeye de tercüme edilmiş ve 2011 yılında on bir cilt olarak yayınlanmıştır.⁴⁰⁹

Ruhu'l-Maânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî, Şihabuddin Mahmud el-Alusi (ö. 1270/1854).

⁴⁰⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 30.

⁴⁰⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 30.

⁴⁰⁹ Ahmed ibn Acîbe, *El-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, çev. Dilaver Selvi. (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011).

Abdulvehhab Lukaş, hiç şüphesiz o zamanlar Reşid Rıza tarafından aylık *Menar* dergisinde yayınlanan *Tefsiru'l-Menar*'ı düzenli olarak inceliyordu. Yukarıda *İçtimaî/Siyasî Tefsir* konusu işlenirken *Tefsiru'l-Menar* ile ilgili bilgi verilmişti.

Fıkıh alanında Malikî fikhının esas alındığı İbn Aşir el-Fasî'nin (ö. 1040/1638) manzum eseri *El-Murşidu'l-Muîn* ve Halil el-Malikî'nin (ö. 776/1374) *Muhtasarı* gibi eserlerden yararlanmıştı.

Tasavvuf alanında ise daha çok Ahmed ibn Mubarek el-Lamtî'nin (ö. 1156/1743) *el-İbrîz fî Menâkib Abdulaziz* adlı eserine dayanmıştır. Kendisi de bu eseri Abdulkadir Geylanî'nin *El-Kasidetu'l-Ayniyye*'si üzerinde şerhetmiştir. Yine Abdulkadir Geylanî'nin *Hizb*'i ile Sebtî'nin *Hizb*'i, tasavvuf alanında yararlandığı eserlerdendir. Tasavvuf konusunda dayandığı diğer iki eser, İbn Acibe'nin (ö. 1224/1809) *Es-Salâtu'l-Meşîşiyye* ile *Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*'si ve Ebu Nuaym el-İsfehani'nin (ö. 430/1039) *Hilyetu'l-Evliyâ* adlı eserleridir.

Ayrıca öğüt kitapları ile Ebulleys es-Semarkandî'nin (ö. 373/984) eserlerine müracaat etmiş ve Şeyh Abdulkadir ibn Acibe'nin (ö. 1313/1895) sözlerini nakletmiştir.

Kırâatlar konusunda, Ebu'l-Hasen Ali en-Nurî es-Safakusî'nin (ö. 1118/1706) *Ğaysu'n-Nef'i* adlı eseri ile *Ebu Amr ed-Dâni'nin* (ö. 444/1053) kitaplarına dayanmıştır.

Müfessir Lukaş, hadiste çoğunlukla kaynak göstermemiştir. Bazen Müslim'in (ö. 261/875) sahihinde yaptığı gibi kaynak belirtmiştir. Aynı şekilde hadis usulünde de kaynağını genellikle açıklamamıştır. Yer yer *Şerhu'l-Mahallî ale'l-Minhâc* gibi kaynak verirken, arada bir Eş'ârî ibni't-Tayyib el-Bakillanî'ye işaret etmiştir.

Abdulvehhab Lukaş, lügat kitaplarını da ihmal etmemiş, özellikle ibn Manzur'un (711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ına dayanmıştır.⁴¹⁰

⁴¹⁰ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 29.

2. 2. 5. Tefsirin Genel Özellikleri

Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde şer'î ilimleri, tasavvufu ve siyaseti bir araya toplamıştır.⁴¹¹ Hacimli tefsirine nispetle kısa sayılabilecek iki mukaddimesi bulunmaktadır. Bu mukaddimelerde Osmanlı'dan o kadar çok bahsetmiştir ki, neredeyse tefsirinin Osmanlı Devleti'nin bölgede yürüttüğü siyaset için kaleme alındığını düşündürmektedir. Ya da birinci dünya savaşında, dârülişlâmda özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşanan olaylar üzerine Kur'ân'ı tefsir etmiştir denebilir. Lukaş tefsirinde, toplumsal hayatta Kur'ân'ı esas alması için ümmete çağrıda bulunmuştur. Mağrip'in sömürgeleştirilmesine karşı durmuş, Müslümanları Osmanlı Devleti'nin sancağı altında birleşmeye davet etmiştir.⁴¹² Bu özelliğinden dolayı, Abdulvehhab Lukaş'ı Osmanlı müfessirleri arasında sayanlar da olmuştur. O, neredeyse her ayetin tefsirini, Osmanlı Devleti'ne itaate çağrı için fırsat olarak kabul ediyordu.⁴¹³

Gerçektende müfessir Lukaş, Osmanlı hilâfetinde ifadesini bulan İslâmî hamiyetinde aşırılığa kaçmıştır. Osmanlıyı destekleyene dost, karşı olana düşmandı. Bu his ve düşünceyle tefsirinin sayfalarını Osmanlıya siyasî destek mesajlarıyla doldurdu. Müslümanlara, Osmanlı Devleti'nin asırlardır İslâm Devleti'ni temsil ettiğini anlatmaya çalışıyordu. Bütün Müslümanların milliyet, mezhep, meşrep gibi farklılıklarıyla birlikte, güçlü ve egemen olabilmek için birleşmeleri gerektiğine inanıyor, tefsirinin birçok yerinde ve her fırsatta bu düşüncesini işliyordu. Denilebilir ki *Nusratü'l-İslâm*, Osmanlı Devleti'ne destek (Nusratu'd-Devletu'l-Osmaniyye) anlamına denk geliyordu.”⁴¹⁴

Abdulvehhab Lukaş'a göre, Muhammedî hilâfet devleti, Sünnet'e yöneldiği ve din düşmanları ile destekçilerine karşı gerektiği gibi mücadele verdiği zamanlarda onları

⁴¹¹ Ziyad Alrawasdah, “Osmanlı Tarafı Siyâsî Bir Tefsir Örneği: Abdulvehhab et-Titvanî'nin “Nusratü'l-İslâm Adlı Eseri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27 (2012): 150

⁴¹² *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 27.

⁴¹³ Yahya Maabdeh, “Et-Te'vîlu'l-İctimâiyyi Li'l-Kur'âni'l-Kerîmi İnde't-Titvânî ve Mevkii'l-Kur'ân ve's-Sünne fi Nazariyyetihi”, *Osmanlı Döneminde Tefsir*, C. 2, (Ensar Neşriyat, 2018): 386.

⁴¹⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 27.

mağlup etmiş ve zafer kazanmıştır. Böylece ümmet hakimiyet elde ederek izzet ve şerefine geri dönmüştür. Sünnet'i terkedip Allah Teâlâ'nın muradına ters düşerek başkalarına yönelince de musibete gark olmuştur.⁴¹⁵

Abdulvehhab Lukaş tefsirinde, aynı yerde bulunmaması gereken, birbirini iten nesnelere bir arada toplamıştır. Eser, rivayet tefsiri türündedir. Lukaş, kitabında sahih ya da zayıf selef müfessirlerinin sözlerinden yapılan rivayetleri nakletmiş, isrâiliyâta başvurmuş, Kur'ân'la ve sahih olsun veya olmasın Sünnet'le istişhâd etmiştir. Ca'fer es-Sülemî, Abdulvehhab Lukaş'ın hadis ilminde ehil olmadığını, bu yüzden tefsirinde çok sayıda zayıf ve mevzu hadis bulunduğunu vurgulamaktadır. Yaptığı nakillerde rivayet, isnad ve kapsamlı bir inceleme bulunmamaktadır. Bununla birlikte ihtiyatlı davranmaktan da geri durmamıştır. Bazen hadis metninin anlamını 'لو كما ورد' kaydıyla nakletmiştir. Diğer yandan Mısır'da Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın yönettiği Kur'ân'a dayalı *ıslah hareketi*'nin akılcı tefsirine reddiyede bulunmuştur.⁴¹⁶ Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde Sünnî geleneğe bağlıdır. Dolaylı yoldan dahi i'tizâlî fikirlere yer vermemiştir. Aksine, Mu'tezile'nin görüşlerini münakaşa ederek onları reddetmiştir.⁴¹⁷

Abdulvehhab Lukaş, toplumun ıslahı için çabalayan bir âlimdir. Tefsirinde fırsat bulduğu her yerde kadıları, müftüleri, adâlet adamlarını, kamu görevlilerini, kabile reislerini, cihadın önderlerini, kanaat önderlerini ve zâviye şeyhlerini tenkid etmiş, gerektiğinde kınamıştır. Toplumsal olayları, yabancıların Mağrip üzerindeki tehakkümünü ele alıp tartışmıştır. Es-Sülemî, Abdulvehhab Lukaş'ın tenkidlerinden hareketle, eserinin *sosyal tarih* kitabı olarak kabul edilebileceğini söylemektedir.⁴¹⁸

Ayrıca Abdulvehhab Lukaş kıraat âlimidir. Bir ayeti tefsir ederken ilk aşamada ayetin kıraatlerini tespit eder. Yedi kıraat ve on kıraat dışında şâz kıraatleri nakletmekten

⁴¹⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 42.

⁴¹⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 27.

⁴¹⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 28.

⁴¹⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 28.

sakınmaz. Müfessir Lukaş aynı zamanda sarf, nahiv, belâgat konularında da yetkin bir lügat âlimidir.⁴¹⁹

2. 2. 5. 1. İşarî Tefsir Yönüyle Nusratü'l-İslâm

Abdulvehhab Lukaş'ın eseri “*Tefsîru Nusratü'l-İslâm ve'l-Îmân ve'l-İhsân fî İhrâc Makâmâti'd-Dîni mine'l-Kur'ân*”, aynı zamanda işarî tefsir örneklerindedir. Bu alanda dayanağı Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Muhammed ibn Acibe (ö. 1224/1809) ile Şâzeliyye, Kâdiriyye kaynaklarıdır. Müfessir Lukaş, İbn Acibe'nin dört ciltlik *el-Bahru'l-Medîd* adlı tefsirini örnek almıştır. Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed İbn Acibe'nin yöntemini izleyerek şayet varsa nüzul sebebini zikrederek ayeti tefsir etmeye başlar. Lügat açısından önemli gördüğü konuları açıklar. Lafızların zâhiri açıdan anlamlarını belirtir, sonra bâtına ilişkin anlamlarına işaret eder.⁴²⁰

Tahmin edilebileceği gibi irfan sahibi zatlar da *Nusratü'l-İslâm*'da çokça yer bulmuşlardır. Abdulkadir Geylanî (ö. 561/1166), Abdulvehhab Lukaş'ın şeyhi Abdulkadir ibn Acibe (ö. 1313/1895), Abdulaziz ed-Debbâğ (ö. 1132/1720) gibi sufi âlimler ile onların takipçisi zatların sözleri, Lukaş'ın Kur'ânda karşılaştığı zâhir ve bâtın müşkillerin çözümünde birer hüccettir. Müfessir Lukaş, cezbe halinde sarfedilmiş bazı sözlerin de (şathiye) tefsirinde yer almasında bir beis görmemiştir.

Abdulvehhab Lukaş, tasavvufun geçmişinin *ehlü's-Suffe*'ye kadar uzandığını, onların ilk sufiler olduğunu iddia eder.⁴²¹

Bu iddiasının kanıtı şu ayettir:

لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ
تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

⁴¹⁹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 28.

⁴²⁰ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 28.

⁴²¹ Sözlükte “gölgelik” anlamına gelen *suffe*, Mescid-i Nebevî'nin giriş kısmında Medine'de evleri ve kalabilecek yakınları olmayan sahâbilerin barınması için yapılan mekânın adıdır. Çoğunluğunu muhacirlerin oluşturduğu bu topluluğa “*ashâbü's-Suffe* /*ashâb-ı Suffe*” veya “*ehlü's-Suffe* /*ehl-i Suffe*” denilmiştir. (Mustafa Baktır, “SUFFE”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/suffe> (06.03.2022))

*(Yapacağımız hayırlar,) kendilerini Allah yoluna adanmış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek istemezler. Yaptığımız her hayrı muhakkak Allah bilir.*⁴²²

Müfessir, bu ayetin ehli's-Suffe hakkında nâzil olduğunu ve onların Muhacirlerden dört yüz kişi olduklarını belirtir. Ona göre Suffe ehli, tasavvufun nüvesini teşkil eden zâhitler topluluğudur.⁴²³

Abdulvehhab Lukaş'ın nezdinde her ayet *İslâm, İman, İhsân* açılarından anlaşılır ve her açı (Makam) diğerinden daha derin anlama sahiptir. Ca'fer es-Sülemî, bunda bir beis olmamakla birlikte Lukaş'ın mübalağaya kaçtığını, ayetleri ilgisiz bir şekilde açıkladığını, ayetten çıkardığı anlamın zâhirî açıdan kabul edilebilir olmadığını belirtir.⁴²⁴ Abdulvehhab Lukaş'ın *İslâm, İman* ve *İhsân* makamlarında yaptığı tefsirinden birkaç örnek vermek istiyoruz.

أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلُّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

*Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. «Allah'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapmayız. İşittik, itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır» dediler.*⁴²⁵

Lukaş ayeti şu şekilde tefsir ediyor:

*(İşittik) yani, zâhir ve bâtın olarak icâbet ettik: İslâm makamında bize emredilene icâbet ettik; İman makamında örtüsü açılmış olarak (keşf) bize emredilene icâbet ettik; İhsân makamında örtüsü açılmış olarak bize emredilene, işitme, taat ve hepsini kabul ile icabet ettik.*⁴²⁶

⁴²² Bakara, 2/273.

⁴²³ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 234.

⁴²⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 28.

⁴²⁵ Bakara; 2/285.

⁴²⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 245.

Lukaş, Bakara suresinde geçen *orta namazı*, İslâm, İman, İhsân açısından şu şekilde tefsir ediyor. Önce ayeti görelim:

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın”.⁴²⁷

Müfessir bu ayeti şöyle açıklıyor:

(Allah'ın huzurunda durun) yani, ey İslâm makamında olanlar, namazda Huşû içinde (قانتين) durun; İman makamında olanlar, kalplerinizde haşyet, yalnızca Allah'a yönelerek kıyamda, rükûda, secdede ve her harekette boyun eğerek, itaatle O'nu zikredin. Allah'a itaatin (kunût) kendisi de zikirdir. İhsân makamında olanlar, Allah'ın huzurunda, Allah ile, Allah'ta ve Allah'a doğru, huşû içinde namaza durun. Allah'ta kendinizden geçin (fenâ fillâh) ve O'nun vücudunda kendi vücûdunuzdan geçin (fenâ fi'l-vücûd).⁴²⁸

Son örneğimiz yine aynı sûreden. Allah Teâla şöyle buyuruyor:

لَا يَكْفِيكَ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وَسَعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفُزْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir. Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et!⁴²⁹

Lukaş bu ayeti İslâm, İman, İhsân makamlarında şöyle tefsir ediyor:

(Unutursak) yani, sana itaatta bir şey unutursak, kalplerimiz ve sair organlarımız yanılırsa: İslâm makamında; bir namazda veya zekâtta ya da

⁴²⁷ Bakara; 2/238.

⁴²⁸ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 200.

⁴²⁹ Bakara; 2/286.

hacta ve diğer ibadetlerde yanılırsak veya daha büyük bir gaflette bulunursak bizi sorumlu tutma. Nitekim sehiv secdeleri bu bağlamda sünnet kılınmıştır (Mâlikîlerde). İman makamında; Allah'tan gafil olarak korku, ümit, şükür, sabır, tevbe, zühd, tevekkül, rıza, muhabbet gibi kalbî taatlardan bir şey unutursak bize hatırlat ki hatamızdan dönelim. İhsân makamında; şuhûd ve iyân⁴³⁰ bizden gizlenir de senin fiillerinin yanında kendimizden bir fiil veya meydana gelmiş bir şey ya da senin sıfatlarının yanında bir sıfat, senin varlığının yanında kâinatın varlığını görmek gibi bir gaflete düşerek ruhî taatlardan bir şey unutursak, senin fazlın ve keremin ile hatırlayıp marifet makamına döneriz.⁴³¹

2. 2. 5. 2. Fıkıh Yönüyle Nusratü'l-İslâm

Abdulvehhab Lukaş, Malikî mezhebine tâbi olmakla birlikte, diğer mezheplere de eşit mesafede yaklaşmış ve taassup göstermemiştir. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken Malikî mezhebinin daha çok da müteahhirînden olan âlimlerinin görüşlerine geniş ölçüde yer vermiştir. Diğer mezheplerle özellikle Hanefî ve Şafiî mezhepleriyle ihtilafli bir mesele olduğunda bunu açıklayarak kısa bir şekilde meseleyi tartışmıştır.⁴³² Aşağıda vereceğimiz örneklerle konu daha iyi anlaşılacaktır. İlk örneğimiz *yemin* konusunda. Önce ilgili ayeti okuyalım:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.”⁴³³

Lukaş'a göre, hükümsüz olan her söz önemsizdir, dikkate alınmaz (lağv). Burada olan lağv, yemin kasdı olmadan dil ile ortaya çıkan ifadedir. Kasıtsız yemin, bir şeyin doğru olduğu zannedilerek fakat gerçekte öyle olmayan şey hakkında yapılan yemindir.

⁴³⁰ Şuhûd ve İyân makamı, Allah'ı müşâhade etme makamıdır. (Bkz. Mustafa Özgen, “Vahdet-i Vücut ve Vahdet-i Şühud Açısından Müşâhade ve Rüyet Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 2013), C.13: 63-83.

⁴³¹ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 248.

⁴³² Nusratü'l-İslâm, C. 1, 28.

⁴³³ Bakara, 2/225.

Ayetin anlamı, “Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı cezalandırmaz” demektir. Müfessir, böylece ayetin anlamını verdikten sonra mezhep imamlarının sözlerini aktarmaktadır.

Lukaş'ın verdiği bilgilere göre, Ebu Hanife, bu durumda kefâret gerekmediğini kabul etmektedir. Şâfiî'ye göre, yemin kasdı olmaksızın ağız alışkanlığıyla söylenen “*evet vallâhi, hayır vallâhi*” benzeri sözlerdir. Malik'e göre ise bu konudaki en isabetli söz, bir şeyin şöyle olduğunu bilip yemin etmek, sonra o işin öyle olmadığını anlaşılmasıdır. Bu durumda kefâret gerekmez. Kefâret, mübah olan bir şeyi yapmamaya yemin edip sonra onu yapanadır. Ya da yapmaya yemin ettiği halde, onu yapmayanadır. Mesela; eşyasını yüz liraya satmayacağına dair yemin edip bu fiyata satan veya çocuğunu dövmek için yemin ettiği halde bunu yapmayan kişi gibi.⁴³⁴

Yine bir başka yerde ahkâm ayetlerinin tefsirini yaparken konuyla ilgili tartışma ve görüşleri aktarmakta, kendi mezhebinin tercih edilen görüşünü ve diğer mezheplerin konu hakkındaki sözlerini hatırlatmaktadır. Şu ayetin tefsirinde olduğu gibi:

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

"Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın".⁴³⁵

Müfessir, orta namazın yani en faziletli namazın ikindi namazı olduğunu belirttiikten sonra bu namazın, sabah veya öğlen ya da akşam veya yatsı namazı olabileceğini söylemektedir. Ebu Hanife'ye göre ikindi namazı olduğunu, Nesefi'den de bunun cumhurun görüşü olduğunu aktarmaktadır. Lukaş, kendilerine (Malikîlere) göre orta namazın sabah namazı olduğunu, Malikîlerden Abdullah ibn ebu Cemra'ya göre ise ikindi ve sabah namazlarının birlikte orta namazı olduğunu belirtmektedir.⁴³⁶

Bunun yanında Lukaş, yeri geldiğinde Malikî mezhebini tenkid etmekten de geri durmamıştır. Hatta mensubu olduğu mezhep imamının görüşünü eleştirmiş, gerektiğinde reddetmiştir. Bu konuda yazdıklarından kısa bir kesit okuyalım:

⁴³⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 189.

⁴³⁵ Bakara, 2/238.

⁴³⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 199.

... o (İmam Malik) mezhebini sedd-i zerâî üzerine inşa etmiştir. Bu ise dinde zorluk çıkarma ve sıkıntıdır. Oysa Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: (...dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi...) ⁴³⁷. Başka bir ayette ise (... Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez...), ⁴³⁸ buyurulmuştur. Bu iki ayetteki anlama yakın başka ayetler de vardır. ⁴³⁹

Esasında Lukaş, Müslüman toplumlarda vuku bulan olaylar ve yaşanan sosyal problemlerin mezhep taassubuyla ilgisi olduğuna inanmaktadır. ⁴⁴⁰ Bazı icihadların şerîata aykırı olduğunu ve toplum hayatını zorlaştırdığını öne sürmüştür. Müfessir, dinde esas kaynağın Kur'ân ve Sünnet olduğunu, mezhep imamlarının da bu iki kaynağa bağlı olduğunu hatırlatır. Kur'ân ve Sünnet'i muhafaza ederek ve açıklayarak bize aktardıkları için onların bizim imamlarımız ve efendilerimiz olduklarını söyler. Ancak sonradan gelen taklitçi âlimlerin, esas kaynağı bırakarak fıkıh kitaplarını Kur'ân ve Sünnet'in yerine ikame ettiklerini belirtir. Özellikle kendi zamanındaki bazı âlimlerin, muhtasar kitaplara dalarak yanlış sonuçlara vardıklarını, böylece dine ekleme yaptıklarını, hayatı zorlaştırdıklarını ifade etmektedir. ⁴⁴¹

Müfessir Abdulvehhab Lukaş ve *Nusratü'l-İslâm* adlı eserini bütün yönleriyle tanıtmaya çalıştığımız bu bölümü burada bitiriyoruz. Bundan sonraki bölümde eser, İçtimaî/siyasî yönüyle ele alınacaktır.

⁴³⁷ Hac, 22/78.

⁴³⁸ Bakara, 2/185.

⁴³⁹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 245.

⁴⁴⁰ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 39.

⁴⁴¹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 244/245.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NUSRATÜ'L-İSLÂM'DA SİYASET

Kur'ân'ın siyasî yorumu diğer bir ifadeyle siyasî tefsir kavramı, Kur'ân naslarını toplumun düzenlenmesi ve yönetimi ile ilgili kavram ve kurumlara uygun düşecek şekilde açıklamak veya o naslardan şahsi meşrebe denk düşen dayanaklar bulmaktır. Kur'ân'ın siyasî yorumunun iki yönlü olarak yapıldığını görüyoruz. Birincisi, siyasî yapının çatısını oluşturmak ve uygulamayla ilgili yönünü belirlemek için ayetlerin bir dayanak oluşturacak şekilde tefsir edilmesidir. İkincisi ise ayetlerin, bir grubun düşüncesini desteklemek ya da karşıtlarının fikirlerini çürütmek maksadıyla tefsir edilmesidir.⁴⁴²

Abdulvehhab Lukaş'ın içtimaî/siyasî meselelere çözüm ararken siyasî terimlere başvurmadığını, toplumun ıslâhı veya yöneticilerin görevleri hakkındaki değerlendirmelerini Kur'ân ayetlerini tefsir ederek ortaya koyduğunu görüyoruz. Müfessir, ayetleri kendi görüşlerini desteklemek ve karşıtlarının görüşlerini çürütmek maksadıyla tefsir etmiştir. Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde klasik dönem İslâm siyaset düşüncesinde ele alındığı gibi⁴⁴³ daha çok hilâfet konusu üzerinde yoğunlaşmıştır.

Herhangi bir düşünürde olduğu gibi Abdulvehhab Lukaş'ın da siyasî düşünceleri, içinde bulunduğu şartların ve çağdaşı olduğu siyasî kurumların bir yansımasıdır. Bu nedenle önceki bölümde, Lukaş'ın içinde bulunduğu şartları mümkün olduğunca doğru tespit etmeye ve yeterli bir şekilde aktarmaya çalıştık. Bu bilgilerin, müfessirin yorumlarının sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesine yardımcı olacağını umuyoruz.

Bu bölümde ise İslâm siyaset düşüncesinin, etrafında toplandığı ana kavramlardan ve yönetim ilkelerinden hareketle Lukaş'ın, tefsirine yansıttığı siyasî görüşlerini daha doğrusu siyasî söylemini tespit etmeye çalıştık. Bunun için, Kur'ân'da geçen siyasî kavramlar hakkında yapılan çalışmalardan yola çıkarak, konuyu sekiz başlık altında

⁴⁴² Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 72-73.

⁴⁴³ Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, çev. Vecdi Akyüz, 3 bs. (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 48.

inceledik. Buna ilaveten, Lukaş'ın Osmanlı'ya davet amacıyla yaptığı yorumlar için son bir başlık açarak konuyu tamamlamış olduk.

3. 1. Hüküm (الحكم)

Hüküm kelimesinin aslı, ıslah için önlemek, yasaklamak anlamındadır.⁴⁴⁴ Bu anlamdan hareketle hüküm, İslâm âme hukukunda devlet idaresini ve siyasî otoriteyi, muhakeme usul hukukunda ise mahkeme kararını ifade eder.⁴⁴⁵

Devlet yönetiminin esas kaynağı ve meşrûiyetinin temeli, Kur'ân ve Sünnet'tir. İslâm devletinde hukukun kaynağı İslâm şeriatı olmalıdır. Kanunlar Kur'ân ve Sünnet'e uygun olmalı, aralarında çelişki bulunmamalıdır. Hükümranlık sadece Allah'a aittir.⁴⁴⁶ Mâide sûresinde Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler şu şekilde tavsif edilmiştir:

وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ

“Kim Allah'ın indirdiği (hükümler) ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir”.⁴⁴⁷

وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir”.⁴⁴⁸

وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

“Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıklardır”.⁴⁴⁹

Ahkâmu'l-Kur'ân sahibi İbnu'l-Arabî, müfessirlerin bu konuda ihtilaf ettiklerini belirtmektedir. Bazı müfessirlere göre *kâfirler*, *zâlimler* ve *fâsiklar* Yahûdiler için söylenmiştir. Bir kısmına göre de *kâfirler* müşrikler hakkında, *zâlimler* Yahûdiler

⁴⁴⁴ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Rağıp el-İsfahani, *Müfredât'u Elfâzı'l-Kur'an*, Thk. Safvan Adnan Davudî, (Beyrut: ed-Dâru's-Şamiye, 1423/2002), 348.

⁴⁴⁵ Muhamead Ebu Al-Fath Bayanunî, “Hüküm”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hukum#2-fikih> (05.05.2022).

⁴⁴⁶ Halil Elitok, “Kur'ân'da Devlet Kavramı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

⁴⁴⁷ Mâide, 5/44.

⁴⁴⁸ Mâide, 5/45.

⁴⁴⁹ Mâide, 5/47.

hakkında, *fâsıklar* Hristiyanlar hakkındadır. İbnu'l-Arabî, bu konuda başka görüşler de bulunduğunu belirttiikten sonra sözünü şu şekilde tamamlamaktadır:

“Tâvus ve başkaları dedi ki; burada kastedilen küfür dinden çıkararak küfür gibi değildir. Kişi Allah'ın hükmüymüş gibi kendi aklıyla hüküm verdiği durumda tekfir edilir. Ancak heva ve isyanla küfür veren, ehl-i Sünnete göre tevbe gerektiren bir günah işlemiş olur”.⁴⁵⁰

Abdulvehhab Lukaş'a göre hâkimler, müftüler, âlimler ve hükmetme yetkisi bulunanlardan her kim Kur'ân'la ve Rasûlullah (s.a.s.)'a indirilenle hükmetmezse kâfir olur. Bunlar namaz kılsalar, oruç tutsalar dahi Allah'ın ve Rasûlullah'ın hükmünü hafife alıp Allah'a, Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e isyan ettikleri, kendi arzuları veya Müslüman olmayan toplumların arzularını yerine getirdikleri, Kur'ân'ı dilleriyle okuyup onunla amel etmedikleri için kâfirdirler. Ayetlerde geçen *men* (من) edatı, umûm sigalarındandır. O yüzden ayetin hükmü belli bir topluluğu değil, hükmetme yetkisi bulunan herkesi kapsar. Çünkü lafzın umumiliğine itibar edilir, sebebin hususiliğine değil.

Müfessir Lukaş İbn Mes'ûd (32/652), Nehaî (96/714) ve Suddî (127/745)'den naklen, bu üç ayetin sadece Yahûdileri değil Müslümanları da kapsadığını, Allah'ın hükmünden başka bir hükümle hükmedenin inkârcı, zâlim ve fâsık olduğunu belirtir. Ancak nistan haberi olmayanın bilenlere sorması gerekir. Bununla birlikte Allah'ın hükmüne muhalefet etme niyeti olmadığı halde te'vilde hata eden tekfir edilmez.⁴⁵¹

Lukaş, Mâide sûresinin kırk yedinci ayetinin tefsirinde ise konuyu kendi zamanına taşıyarak sömürgecilerle iş birliği yapanlara dikkat çekmektedir. Abdulvehhab Lukaş'a göre, Allah'ın hükmünü herkesten daha iyi bildikleri halde, işgalci kâfirlere sadakat gösterip yardım etmek amacıyla inkâra sapanlar, küfür ve nifakta en şiddetli olanlardır. Bunlar, işgalcilerin küfür düzeni kurmaları, Müslüman Mağrip ülkesini her alanda yok etmeleri için onların önlerini açacak düzenlemeler yapıyorlar. Müslümanların ve dinin mahremiyetini çiğneyerek kalemleriyle ve söylemleriyle küfre destek oluyorlar. Silahla, yayın yoluyla, hapisle topluma korku salıyorlar. Makam, mevki elde etmek

⁴⁵⁰ Ebû Bekr Muhammed ibn Abdullah İbnu'l-Arabî, "*Ahkâmu'l-Kur'ân*, Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, (Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2014), 87-88.

⁴⁵¹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 196-197.

için dinini satıp, haçlıların madalyalarını göğüslerinde taşıyan âlimler, önderler, melikler ve vezirler azgın kâfirlerdirler.⁴⁵²

Lukaş'ın aynı sûreninin başka bir ayetinin tefsirinde yaptığı yorumlar yine Batılı güçlerle iş birliği yapan muhaliflere yönelik ağır eleştiriler içermektedir. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ

“Yoksa onlar (İslâm öncesi) cahiliye idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir topluma göre, hükümlerini Allah'tan daha güzel kim vardır?”⁴⁵³

Abdulvehhab Lukaş, ayetin tefsirinde Mağrip'in güçlü krallarının, vezirlerin, hâkimlerin, eşraftan bazılarının, zâviyelerin büyüklerinin, âlimlerin ve zenginlerin, bütün makam sahiplerinin şuursuzca cahiliye idaresini sürdürdüklerini anlatır. Bunlar, kendilerinden olmayanlara, onlara destek olmayan ve karşı duranlara şeriatin ahkâmını tam uygularken, yandaş ve destekçileri ya da akrabaları haksız duruma düştüğünde, müsamahakâr davranıp hükmü iptal ediyorlar. Lukaş, makam sahibi bu kişilerin, Mağriplilerin zayıf olanlarının kanlarını, mallarını ve ırzlarını mahvettikleri gibi, kendi dinlerini, şereflerini, bağımsızlıklarını ve özgürlüklerini kaybettiklerini, İslâmî Mağrip egemenliğini işgalci kâfirlere terkettiklerini belirtmektedir.⁴⁵⁴

3. 2. Adalet (العدالة)

İsfahanî adaleti, “eşitliği icap ettiren bir kelime” olarak tanımlar.⁴⁵⁵ Abdulvehhab Lukaş'ın tarifine göre, adaletin aslı eşyada eşitliktir (iki kefe arasındaki terazi dili gibi). Zulüm ve tecavülden salim olan her olgu *adalet* diye isimlendirilir.⁴⁵⁶ Adalet, Allah'ın emrettiğidir. Allah Teâlâ, ahkâmını tamamlamıştır, O'nun emrettiği haktır, adalettir.⁴⁵⁷

⁴⁵² Nusratü'l-İslâm, C. 3, 199.

⁴⁵³ Mâide, 5/50

⁴⁵⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 205.

⁴⁵⁵ İsfahanî, Müfredât, 551.

⁴⁵⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 56.

⁴⁵⁷ Nusratü'l-İslâm, C. 4, 56; Bkz. En'âm, 6/115.

Adaletli olmak her Müslümanın hayatı boyunca uymak zorunda olduğu bir görevdir. Lukaş bu görevin başkası için değil, sadece Allah için olduğunu vurgular.⁴⁵⁸

Adalet, ahlâk ve hukukun en temel kavramıdır. En genel tanımıyla ifade etmek gerekirse, haklıya hakkını, suçluya cezasını vermektir. Kur'ân'da adalet, adl ve kıst sözcükleri ile ifade edilir. Nitekim iki ayette adl ve kıst kelimeleri dönüşümlü olarak geçmektedir.⁴⁵⁹ Adaletin zıddı zulümdür.⁴⁶⁰

Kur'ân, açık ve kesin bir şekilde adaletli olmayı emreder.⁴⁶¹ Allah Teâlâ kitabında, yöneticileri ve fertleri adaletli olmaya çağırılmış hem özel hem kamuya ait işlerde adaletin önemine dikkat çekmiştir. Adalet, kanun önünde eşitlik anlamında hukukun, sosyal dayanışmayla bağlantılı olarak toplumsal hayatın temel taşlarından biridir.⁴⁶²

Allah adildir ve insanların adil olmalarını emretmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا ۗ اٰغْدِلُوا هُوَ اٰقْرَبُ
لِلنَّفْسِ وَيُؤْتُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌۢ بِمَا تَعْمَلُوْنَ

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)dır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir”.⁴⁶³

Abdulvehhab Lukaş bu ayetin tefsirinde, Allah Teâlâ'nın “adaletli olun” emrinin, sadece Müslümanlara karşı değil düşman, kafir, kim olursa olsun, neye inanırsa inansın herkesi ve bütün mahlukâtı kapsadığını belirtir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 112, 160; Bkz. Nisa, 4/135.

⁴⁵⁹ Bkz. Nisa, 4/3; Hucurât, 49/9.

⁴⁶⁰ Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları 1998), 109.

⁴⁶¹ Bkz. Nahl, 16/90.

⁴⁶² Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, 45; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 299.

⁴⁶³ Mâide, 5/8.

⁴⁶⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 160-161.

Diğer bir ayette ise şöyle buyurulmaktadır:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ
بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعاً بَصِيراً

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür”.⁴⁶⁵

Lukaş, “adaletle hükmedin” emrinin muhatabının; Rasûlullah (s.a.s.), halifeler, gavslar, kutuplar, bütün velayet sahipleri, âlimler, sultanlar, emirler, bütün yöneticiler ve başkanlar, aile reisleri ve kendi nefesine karşı kişinin kendisi olduğunu ifade eder. Hüküm verirken nasıl ve hangi konuda olursa olsun, isterse kendi şahsının veya ebeveyninin ya da akrabalarının aleyhine olsun adaletle hükmetmelidir.⁴⁶⁶

Adalet, dünyevi iktidarın hareket alanında en önemli davranış tarzıdır. O nedenle devletin temeli kabul edilmiştir. Yöneticinin adaletli olması Rasûlullah’ın ve raşit halifelerinin izlediği yoldur. Müfessirler bu kavramın önemini farkında olarak ittifakla ona dikkat çekmişlerdir. Adalet, sadece sosyal açıdan değil bireysel hayatın da temel taşlarındandır.⁴⁶⁷

Tefsirlerde *Adalet* kavramı, sosyal hayattaki uygulamalar için vaz geçilmez bir ilke kabul edilmiştir. İbn Kesir Muhammed ibn Ka'b, Zeyd ibn Eslem ve Şehr ibn Havşeb'e dayandırdığı görüşünde, “adaletle hükmedin” emrinin umerâ hakkında nâzil olduğunu ifade ederek insanlar arasında adaletle hükmetmenin, Allah Teâlâ’dan gelen bir emir olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶⁸

M. Sait Şimşek tefsirinde, müfessirlerin bu konudaki görüşlerini yedi maddede özetlemiştir. Biz de adaletle ilgili görüşleri dört maddede özetlemeye çalıştık. Müfessirlerin adalet konusundaki başlıca görüşleri aşağıdaki gibidir:

⁴⁶⁵ Nisâ, 4/58.

⁴⁶⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 55.

⁴⁶⁷ Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, 45; *Çalışkan, Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 299.

⁴⁶⁸ Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1406/1986), C. 1, 528.

- a. Adalet, kelime-i tevhittir.
- b. Adalet, farzları yerine getirmektir.
- c. Adalet, kişinin içinin temiz ve doğru oluşudur.
- d. Adalet, insaflı davranmaktır.⁴⁶⁹

Abdulvehhab Lukaş, aşağıda gelen ayetin tefsirinde, adaletli olmayı üç yönden ele almaktadır.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor”.⁴⁷⁰

Allah Teâlâ, âlemlerin ilâhı olarak bütün kullarından Allah’a, Rasûlü’ne ve diğer kullarına karşı adaletli olmalarını istemiştir. Lukaş, kulların Allah Teâlâ’ya karşı adaletli olmaları, O’nu birlemeleri ve O’na, meleklerine, rasûllerine, ölümden sonra dirilmeye, kadere, hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna inanmalarınıdır.

Rasûlü’ne (s.a.s.) olan adaletleri; getirdiği her şeye tâbi olmaları, saygı göstermeleri, yüceltmeleri, ona ve getirdiğine yardım etmeleridir. Onları aynı kıblede topladığı gibi, bütün emir ve nehiylerde aynı alanda toplanmalarınıdır. Onun sevgisiyle sevmeleri ve onun nefretiyle nefret etmeleridir. Allah uğrunda kınayanın kınamasından, azarlayanın azarlamasından çekinmemeleridir. Müminlerle dost olarak kafirlere karşı yeryüzünün her yerinde birlik olmaları ve bir imam’da birleşmeleridir. Liyâkat sahiplerine karşı çıkmamaları, onlarla çekişmemeleridir. Düşmana gafil avlanmamak için önemli cephelerde, yeterli olduğu sürece her sene cihada çıkmalarıdır. Lukaş, kendi zamanında olduğu gibi Müslümanlar düşmana gafil avlanırlarsa, yeryüzünün her yerindeki Müslüman kadın ve erkeklerin hep birlikte savunma yapmaları, düşmanı vurup gücünü kırmaları veya İslâm’ı yok etmek için yardımlaşanları yok edinceye kadar, cihad etmeleri onlara vacip olur, demektedir.

Kullara karşı adaletli olmaya gelince; Allah ve Rasûlü’nün şeriatın her alanında emrettiği gibi, insanlardan hakkını alırken ve insanlara haklarını verirken adil ve ölçülü

⁴⁶⁹ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), C. 3, 175.

⁴⁷⁰ Nahl, 16/90.

olmaktır. Kimseyi küçük düşürmeden, töhmet altında bırakmadan, cimrilik yapmadan, kandırmadan, aldatmadan, dolandırmadan ve şeriate aykırı olan her şeyden kaçınarak davranmaktır.⁴⁷¹

Müfessir Lukaş, adaletli olmanın şeriat esaslarından mücerred bir akılla değil, Allah'ın Rasûlü'ne Kitap ve Sünnet ile gelen Rabbânî bir emirle mümkün olacağını ifade eder. Çünkü Allah indinde gerçekten iyi, güzel, faydalı (hasen) olan aklın belirlediği değil, şeratin belirlediğidir.⁴⁷² Lukaş, Hz. Ali'den yaptığı nakilde, “*İmam, Allah'ın indirdiği ile hükmetmek ve emaneti ödemek zorundadır*”, der. Halkın da bunu yapan imama itaat etmesi gerekir.⁴⁷³

3. 3. Şûra (الشورى)

Müfredâtta verilen tanıma göre müşâvere, birbirine müracaat ederek görüş isteme, şûra ise danışma yapılan iş demektir.⁴⁷⁴ Herhangi bir konuda karar alınmadan önce yetkili kişilerin görüşünü öğrenmektir. Şûra; “*meselelerin etraflı bir şekilde araştırılması, fikir alışverişi, daha sonra da alınan kararın uygulama veya tadil edilmesinin gerekliliğidir*”.⁴⁷⁵

İslâm siyaset kültürünün merkezinde yer alan şûra kurumu, devlet işlerinin idaresinde önemli bir yere sahiptir. Kur'ân, devletin temellerinden biri kabul edilen şûra ilkesini yoruma açık olmayacak bir şekilde düzenlemiştir.⁴⁷⁶ Şûra kökenli kelimelerin yer aldığı üç ayet vardır. Bakara sûresindeki ayet, çocuğun emzirilme müddeti hakkında anne-babanın kendi aralarındaki müşâveresi ile ilgilidir.⁴⁷⁷

Diğer iki ayet ise Şûra ve Âli İmran sûrelerinde yer almaktadır. Âli İmran sûresindeki ayet, Uhud savaşının anlatıldığı ayetler öbeği içinde geçmektedir. Şûra sûresinde

⁴⁷¹ Nusratü'l-İslâm, C. 4, 233.

⁴⁷² Nusratü'l-İslâm, C. 3, 55.

⁴⁷³ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 56.

⁴⁷⁴ İsfahani, Müfredât, 470.

⁴⁷⁵ Abdullah Turhan, “Kur'ân da Yönetim Kavram ve İlkeleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 49.

⁴⁷⁶ Mücahid, Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce, 46.

⁴⁷⁷ Bkz. Bakara, 2/233.

geçen ayet ise Allah'a tevekkül edenlerin anlatıldığı ayetler bütünü içinde bulunmaktadır. Burada şûra, mü'minlerin özelliklerinden biri olarak yer almaktadır. Vecdi Akyüz Kur'an-ı Kerim'in şûraya, onu imana bağlayacak derecede önem verdiğini belirtmektedir.⁴⁷⁸ Bu esas, sadece fertlerin birbirleriyle olan ilişkileri ile sınırlı değildir. Siyasî hayatın bütün yönlerine ve kamu niteliği taşıyan bütün işlere uzanır. Şûra, yönetim şeklinin ayrılmaz bir parçasıdır.⁴⁷⁹

Kurtubî, Ensâr'ın İslâm'dan ve Rasûlullah'ın Medine'ye varışından önce işlerini birbirlerine danışarak yürüttüklerini haber vermektedir. Hicretten sonra da devam ettikleri bu davranışları Allah'ın övgüsüne mazhar olmuştur. Onlar, birbirlerinden habersiz iş yapmazlar, herhangi birinin görüşünü üstün görmez, önemli işlerde herkesin fikrini gördükten sonra en isabetli olanı tercih ederlerdi.⁴⁸⁰

Ebu Bekir İbnu'l-Arabî ise müşâverenin önemini şu sözlerle vurgular: “Şûra, topluluk içinde dostluk ve samimiyeti getirir, akli araştırma ve incelemeye sevkeder, doğruya ulaştırır. Müşâvere yapan topluluk hidayet bulur”. Devamla, Rasûlullah'ın hükümler hakkında müşâvere yapmadığını, daha çok savaş konusunda veya benzer şekilde dinin hükmünü gerektirmeyen konularda ashâbla müşâvere ettiğini belirtir. Ashâb ise Allah Rasûlü'nden sonra ahkâma dair konularda istişâre etmiş, Kitap ve Sünnet'ten hüküm çıkarmıştır. İbnu'l-Arabî, sahabenin müşâvere ettiği ilk konunun *hilâfet* olduğunu söylemektedir. Ashâb, ridde olaylarında istişârede buldukları gibi, dedenin mirası, alkol kullananın cezası gibi konularda da müşâvere etmişlerdir. Savaşlarda da aynı yolu izlemişler, hatta Hz. Ömer, savaş sırasında esir edildikten sonra Müslüman olan Hüzmüzân'la izlenecek savaş taktiği hakkında istişâre etmiştir.⁴⁸¹

Şevkânî de buradaki müşâverenin şeriatın belirlediği konular dışında olduğunu, Müslümanların bu konuyu iyice benimsemeleri ve Allah Rasûlü'nden sonra hafife almamaları için emredildiğini ifade eder. Şevkânî, yöneticilerin âlimlerle müşâvere

⁴⁷⁸ Akyüz, Kur'an'da *Siyasî Kavramlar*, 95; Bkz. Şûrâ, 42/36-39.

⁴⁷⁹ Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, 46.

⁴⁸⁰ Ebû Abdullah Muhammed ibn Ahmed ibn Ebû Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l Kur'an*, Thk. Abdullah ibn Abdu'l-Muhsin et-Türkî, (Dimeşk: Dâr er-Risâletu'l-Âlemiyye, 1433/2012), C. 18, 486-487.

⁴⁸¹ İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C. 4, 66-67.

etmesinin vâcip olduğunu söylerken şûra kurumunun önemini göstermiş olmaktadır. Ona göre, yöneticiler bilmedikleri veya çözmekte zorlandıkları konularda bilenlerle istişâre etmelidirler. Savaş konularında askerî uzmanlarla, halkın maslahatıyla ilgili konularda kanaat önderleriyle, şehirlerin imarı ve diğer işleriyle ilgili konularda yine bilgili (uzman) kişilerle istişâre etmelidirler.⁴⁸²

Müfessir Lukaş, Şûra sûresindeki ayetin tefsirini yaparken Âli İmran sûresinde bulunan ayete de değinmiş, ayrıca bu ayetin tefsirini kendi bağlamında da yapmıştır. Biz de aynı yolu izleyerek Lukaş'ın şûra hakkında yazdıklarını açıklamaya çalışacağız:

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

“Yine onlar, Rablerinin davetine icabet ederler ve namazı kılarlar. Onların işleri, aralarında danışma ile dir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da harcarlar”.⁴⁸³

Onlar yani Allah'a dayananlar, ister ilâhî takdir isterse kendi istekleriyle olsun ortaya çıkan bir meselede kendi aralarında istişare etmeden herhangi bir tercihte bulunmazlar ve işlerini şekillendirmezler. Allah'ın o konudaki hükmünü öğrenirler. Lukaş, bundan dolayı kişinin bir iş hakkında, Allah'ın hükmünü bilmeden, öğrenmeden tercihte bulunmasının helal olmayacağında ümmetin icma ettiğini bildirmektedir. Onların hepsinin muradı, hakkın ortaya çıkması ve işin doğruluğundan emin olmak, sonra da nefislerine ağır gelse bile hakka tâbi olmaktır.

Onlar, herhangi bir kimsenin Rasûlullah'a nazil olanın bütün anlamlarını elde edemeyeceğini bilirler.⁴⁸⁴ Hiç kimsenin şüphesiz olarak hakkın bu olduğundan emin olamayacağını bildiklerinden, konuyu anlamak ve onunla amel etmek için hep birlikte çalışırlar ve anlayana uyarlar.

Lukaş, bu şuurla Kur'ân'ın bir araya getirildiğini, Hz. Ebu Bekir'in ridde ehli ve zekât vermeyenlerin durumu hakkında müşavere ettiğini hatırlatır. Ashâb bu konuda Halifenin görüşünün doğru olduğunu ikrar etmiş ve ona tabi olmuştur.

⁴⁸² Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr, Thk. Hişam el-Buhar, Hudr Akarî 3 bs. (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriye, 1460/1999), C. 1, 496

⁴⁸³ Şûrâ, 42/38.

⁴⁸⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 11, 351.

Hakeza, Hz. Ömer aldığı ölümcül yara esnasında kendinden sonra halife seçimini altı kişilik şûra heyetine bırakmış ve sonunda Hz. Osman'da karar kılınmıştır. Ardından bütün sahabe bu kararda birleşmiştir.

Allah Teâlâ, Rasûlü'ne müşavereyi Müslümanlar için afv ve istiğfarına atfederek emretmiştir. Lukaş, bununla Müslümanların müşavereyi huy edinip onunla yetişmeleri, Allah Rasûlü'nün müşavere sünnetinin kıyamete kadar ümmetinde yaşamasının hedeflendiğini, söylemektedir. Lukaş, bunun Allah Teâlâ'nın Ali İmran sûresinde bildirdiği gibi olduğunu belirtir:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

*O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu hâlde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.*⁴⁸⁵

Müfessir Lukaş ayeti kısaca şöyle yorumlar: Yani, savaşta ve bundan sonraki işlerinde onlarla istişare et ki herkesin görüşü ortaya çıksın ve en doğru olan tercih edilsin. Böylece hem herkesin gönlü hoş olsun hem bununla terbiye olsunlar ki müşavere kıyamete kadar Müslümanlarda teâmül halini alsın.⁴⁸⁶

Abdulvehhab Lukaş, Rasûlullah'ın (s.a.s.) çokça müşavere ettiğini ve bunu ashabına da öğrettiğini hatırlatır. Zira savaş konusunda ve vahiy inmemiş başka meselelerde onlarla istişare etmesi emredilmiştir ki görüşleri ortaya çıksın, gönülleri hoş olsun, tasdikleri güçlensin, müşavere Müslümanlarda yer etsin ve adetin başlangıcı olsun.⁴⁸⁷

Lukaş'a göre, ümmetin liderleri/yöneticileri, Rasûlullah'ın vekilleri olarak hangi görevde bulunursa bulunsunlar, Rasûlullah'ın sahip olduğu Rabbanî ahlak ile ahlaklanmak onların en başta gelen görevleridir. Rahmet ve yumuşaklıkla, tevazu ile affetmek ve istiğfar etmek, istişare etmek ve karar verdikten sonra tevekkül etmek.

⁴⁸⁵ Âli İmran, 3/159.

⁴⁸⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 11, 352.

⁴⁸⁷ Nusratü'l-İslâm, C. 2, 262.

Bunlara sahip olmayanın Rasûlullah'ın halifesi olması yani herhangi bir alanda ümmete liderlik etmesi hakkı değildir. Allah Rasûlü'nün ahlakı ile ahlaklanmadan sadece bilgili olmak yönetici olmak için yeterli değildir. Bilginin yeterli olmaması gibi sadece verasetle göreve gelmek de hak değildir. Lukaş, Ümmette gözlenen kargaşa ortamının, itibar kaybının, adaletin kaybolmasının, fikir çatışmalarının ve düşmana mağlup olmanın bu hasletlerin eksikliğinden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Müfessir Lukaş, kendi ülkesinde birtakım insanların bid'atlere dalıp, makam ve mevkileri miras edinmelerinden yakınmaktadır. Onların maddî, manevî Muhammedî makamları soyla, bilgiyle, nüfuz ve malla elde eder hale geldiklerini belirtmektedir. Zorla ve asaletleriyle ya da dava yoluyla makam elde etmektedirler.

Abdulvehhab Lukaş müşavereyi, ayette geçen diğer Muhammedî hasletlerle birlikte değerlendirmekte ve bunların yitirildiğini söylemektedir. Ayrıca Lukaş, Âli İmran sûresindeki ayetten çıkardığı sonuçla açık bir biçimde veraset sisteminin bid'at olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁸ Veraset sisteminden söz açılmışken, Fahrüddin er-Razî (ö. 606/1210)'nin bu konudaki görüşünü vermek istiyoruz.

Fahrüddin er-Razî'ye göre, ileri gelenlerin kendilerinden birinin atanmasını beklerken, halktan birisi olan Tâlût'un İsrailoğullarına melik olarak atanmasının, imâmette verasetin değil ehliyet ve liyakatin esas alınması gerektiğini göstermektedir.⁴⁸⁹ Allah Teâlâ, Tâlût'un hükümdarlığa geliş şeklini şöyle haber vermektedir:

*Peygamberleri onlara: Bilin ki Allah, Tâlût'u size hükümdar olarak gönderdi, dedi. Bunun üzerine: Biz, hükümdarlığa daha lâyık olduğumuz halde, kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur? dediler. «Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir» dedi.*⁴⁹⁰

13. yüzyıl âlimlerinden Fahrüddin er-Razî'nin veraset sistemi hakkındaki değerlendirmesi, İslâm âlimlerinin ümera karşısındaki güçlü duruşlarına güzel bir

⁴⁸⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 262-263.

⁴⁸⁹ Muhammed ibn Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Tefsiru'l Kebir*. (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1426/2005). C. 2, 1346.

⁴⁹⁰ Bakara, 2/247.

örnek teşkil ederken, aynı zamanda Kur'ân eksenli fikir üreten şahsiyetlerin hür düşünceli karakterlerini de yansıtmaktadır.

3. 4. Bey'at (البيعة)

Abdülvehhab Lukaş, Şûra sûresinin tefsirinde, mü'minlerin diğer bir özelliği olan bey'at konusuna da değinmektedir. Bey'at, hâkimiyet sahibine itaat etmek üzere yapılan bir antlaşmadır. Yönetici- yönetilen ilişkisini belirleyen bey'at, aynı zamanda meşruiyetin tanınması anlamına da gelir. Bey'at konusunu ele alan ayetler, Rasûlullah'a tahsis edilmiş ve onun hangi şartlarda bey'at alacağı açıklanmıştır. Ayrıca bey'at edenlerin uyması gereken şartlardan bahsedilmiştir. Allah Rasûlü (s.a.s.), Hudeybiye Barış Antlaşması yapılmadan önce erkeklerden, Mumtahine sûresindeki⁴⁹¹ bey'atla ilgili emir gelince de kadınlardan bey'at almıştır.⁴⁹²

Müfessirler bey'atı, imanı pekiştirmek, Allah Rasûlü'ne destek ve itaat için ahit vermek şeklinde ele almışlardır. Taberî, Fetih sûresinin ilgili ayetinde sahabenin Rasûlullah'a, düşmanla karşılaştıklarında arkalarını dönüp kaçmamak üzere Hudeybiye'de bey'at ettiğini haber vermektedir.⁴⁹³

Lukaş ise Şûra sûresinde Allah'a tevekkül edenlerden bahseden ayetler grubu içerisinde mü'minlerin bir özelliği olarak bey'at konusuna da işaret etmiştir. Allah'ın saîd kullarının mallarıyla, canlarıyla zahiren ve bâtinen Rasûlullah'a bey'at ederek davete icabet ettiklerini hatırlatır. Lukaş, onların Allah Teâlâ'nın şu ayetlerde haber verdiği gibi olduklarını açıklar:

وَالسَّابِقُونَ الْأُولُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

“İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah onlara içinden

⁴⁹¹ Bkz. Mümtahine, 60/12.

⁴⁹² Rıdvan Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 160; Çalıskan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 291; Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 203.

⁴⁹³ Ebu Ca'fer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, Tah. Mahmud Şâkir el-Hurustânî, (Beyrut: Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabîyyi, tsz), C. 26. 89.

ormaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır”⁴⁹⁴.

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْفُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بَبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar, öldürürler, ölürler. (Bu), Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allah'tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır! O halde O'nunla yapmış olduğunuz bu alışverişinizden dolayı sevinin. İşte bu, (gerçekten) büyük kazançtır.⁴⁹⁵

Hicretten önce ilk Müslümanlar ve Akabe'de Ensâr'dan on iki kişi Rasûlullah'a (s.a.s.) bey'at etmişti. Lukaş, Müslümanlar'ın Hz. Peygamber Medine'ye vardıktan sonra da ahidlerini yerine getirerek kadınlı erkekli mallarıyla, canlarıyla Allah'ın dinine destek olmak için ölümüne bey'at ettiklerini belirtir.⁴⁹⁶

Lukaş, Hudeybiye günü gelişen olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Sahabe ilk zamanlarda olduğu gibi Hudeybiye'de de Hz. Muhammed'e (s.a.s.) bey'at etti. Allah Teâlâ onu şereflendirmek, yüceltmek ve ödüllendirmek için Hudeybiye'de ağaç altında yapılan bey'at (Bey'atû'r-Rıdvan) hakkında şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَأْبِغُونَ اللَّهَ بِدُونِ اللَّهِ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

"Sana bîat edenler ancak Allah'a bîat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Verdiği sözden dönen kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getirene, Allah büyük bir mükâfat verecektir".⁴⁹⁷

Be'yat'ın aslı, kişinin imama itaat edeceğine dair söz vermesi ve bu sözüne sadık kalacağını teahhüt etmesidir. Sahabe, Hudeybiye'de, ağaç altında Kureyş ile savaşmak üzere Rasûlullah'a bey'at etti. Mekke yakınında küçük bir köy olan Hudeybiye'de

⁴⁹⁴ Tevbe, 9/100.

⁴⁹⁵ Tevbe, 9/111.

⁴⁹⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 11, 349.

⁴⁹⁷ Feth, 48/10.

gerçekleşen bağlılık antlaşması Allah Rasûlü'nü terk ederek yalnız bırakmamak, ölümü göze alarak her şart ve durumda onunla birlikte olmak üzere yapıldı.⁴⁹⁸ Kısaca Lukaş, diğer müfessirler gibi bey'atı imanı pekiştirmek, Allah Rasûlü'ne destek ve itaat için ahit vermek şeklinde ele almıştır.

Müfessir Lukaş, tefsir yaparken genellikle müfessirlerin kullandığı rivayetleri aktardıktan sonra konuyu güncel olaylarla irtibatlandırır. Ancak bey'at konusunda yorum yapmamış ve tefsirlerdeki bilgilerle yetinmiştir. Bu hatırlatmadan sonra şimdi de bey'atın bir sonucu olarak itaat ve isyan konusu incelenecektir.

3. 5. İtaat ve İsyan (الطاعة والعصيان)

Hz. Muhammed (s.a.s.) hem vahiy alan bir nebi hem de toplumu yöneten bir liderdi. Toplumda meydana gelen olaylar, insanlar arasındaki hukukî anlaşmazlıklar, diğer toplumlarla ilişkiler gibi doğrudan dinle ilgili olmayan konularda Allah Rasûlü bizzat kendisi karar ve hüküm verirdi. Kur'ân'da bu konularda Rasûlullah'a itaat edilmesini emreden çok sayıda ayet vardır. Aşağıda görüleceği gibi bu ayetlerde, Allah Teâlâ'ya itaat ile Rasûlullah'a itaat konuları birlikte veya birbirleriyle ilişkili şekilde ele alınmışlardır:

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

“De ki: "Allah'a ve Peygamber'e itaat edin." Eğer yüz çevirirlerse şüphe yok ki Allah kafirleri sevmez”.⁴⁹⁹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin. Amellerinizi boşa çıkarmayın”.⁵⁰⁰

İtaat, İslâmî hayatın yerleşmesi ve devam etmesi bakımından son derece önemli bir kavramdır. Allah'a isyan sayılabilecek konularda ise yöneticiye itaat yoktur. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ ﴿١٥١﴾ الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ﴿١٥٢﴾

⁴⁹⁸ Nusratü'l-İslâm, C. 12, 119-121.

⁴⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/32.

⁵⁰⁰ Muhammed, 47/33.

“Yeryüzünde bozgunculuk yapıp dirlik düzenlik vermeyen aşırı gidenlerin emrine uymayın”.⁵⁰¹

İtaat konusu, yönetim ilkeleri çerçevesinde Raşit Halifeler döneminden sonraki yöneticiler bağlamında tartışılmış, âlimler kendi açılarından konuyu Kur’ân ve Sünnet ekseninde bir esasa bağlamaya çalışmıştır. Biz de bir kısmı tefsirlerde yer alan itaat yorumlarının *Nusratü’l-İslâm*’da nasıl ele alındığını yansıtmaya çalışacağız. İtaat konusu Kur’ân’ı Kerim’de açık bir şekilde yer almıştır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ
إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.*⁵⁰²

Fahrudin er-Razî, bu ayetle ilgili meseleleri tartışmaya geçmeden önce *itaat*'ı şöyle açıklar:

*Bil ki Allah Teâlâ yöneticilere, yönettikleri kimseler hakkında Adil olmalarını emredince, yönetilenlere de yöneticilere itaat etmelerini emrederek şöyle buyurmuştur 'Ey iman edenler! Allah'a itaat edin'. Bu konuda Ali ibn Ebu Talip şunu söyledi: 'Allah'ın indirdiği ile hükmederek emaneti ödemesi, İmamın üzerine vaciptir. Halkın da bunu yapan yöneticiyi dinleyip itaat etmesi vacip olur.*⁵⁰³

Dikkat edilirse yöneticilere itaat “Allah'ın indirdiği ile hükmetme” şartına bağlanmıştır. Razî’ye göre ayette yer alan *ulu'l-emr*, idareciler değil, icmâ ehlidir. Buradaki emir kesin olduğu için, itaat edilenin masum olması gerekmektedir. Razî, nasıl ki Allah ve Rasûlü’ne itaat etmek vâcipse, icmâ ehline itaat etmenin de kesin

⁵⁰¹ Şuarâ, 26/151-152.

⁵⁰² Nisâ, 4/59.

⁵⁰³ Razî, *Tefsiri’l Kebir*, C. 4, 2132.

olarak vâcip olduğunu belirtir. Yönetici veya sultanlara itaat etmek ise şarta bağlanmıştır. Onların çoğu zâlimdir ve hükümleri bâtıldır.⁵⁰⁴

Abdulvehhab Lukaş, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i âlemlere rahmet olması için gönderdiğini ve onu kullarına vasıta kıldığını belirtir. “*Rasûl'e itaat eden Allah'a itaat etmiştir*”.⁵⁰⁵ Allah'a itaat ettiği halde Peygamberine isyan eden ya da inkâr edenin Allah'a yaptığı itaat geçerli değildir, kabul edilmez. Lukaş'a göre, Müslüman olmayan ulu'l-emre değil, inananlara itaat edilir. Allah'a ve Rasûlü'ne itaatli olan emire itaat eden, Allah Rasûlü'ne itaat etmiş gibidir. Ona isyan eden Rasûlullah'a isyan etmiş olur. Allah Rasûlü'ne isyan eden ise Allah'a isyan etmiştir.

Müfessir Lukaş devamla, İslâm hilâfetinin sancağı altında bulunan her emir veya küçük olsun büyük olsun her velî, Allah ve Rasûlü'ne itaatle emrediyorsa ona itaat etmenin vâcip olduğunu ifade eder. Ona göre küfür sancağı altında bulunan hiçbir emir veya küçük ya da büyük hiçbir yöneticiye itaat edilmez. Yine şer'î olarak, işgal edilmiş yerde emir ve yasaklara itaat etmek gerekmez. Bununla birlikte zor ve baskıdan dolayı itaat edilebilir. Mağrip'in Fransızların hakimiyeti altındaki mıntıkasında Yusuf ve onun gibilerin örneği ve İspanyolların hakimiyetindeki mıntıkada Mehdi Raysunî gibilerine itaat şer'an gerekli değildir. Fakat baskı ve zorlama ile itaat edilebilir.

Lukaş, aşağıda gelen ayetlere dayanarak Müslümanların diğer bir velayet şekli olduğunu belirtir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

“*Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar (birbirinin tarafını tutarlar). İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna yol göstermez*”.⁵⁰⁶ Yani onlar sizden değildir. Diğer bir ayette ise şöyle buyurulmuştur

لَا يَتَّخِذُ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ

⁵⁰⁴ Razî, *Tefsiru'l Kebir*, C. 4, 2134-2133.

⁵⁰⁵ Nisâ, 4/80.

⁵⁰⁶ Mâide, 5/51.

“Mü'minler, mü'minleri bırakıp inkarcıları dost edinmesin”.⁵⁰⁷ Bu yöneticiler kafirlerin yöneticileridirler. Bunlara itaat edilmez.⁵⁰⁸

Müfessir Lukaş tefsirinin ilerleyen kısmında, İslâm makamında yöneticiler ile âlimlere itaatin vacip olduğunu belirttikten sonra îman ve ihsan makamlarında da şeyhlere itaatin vacip olduğunu açıklar. İmam Gazâlî'nin sözünü hatırlatarak manevî kirlere arınmanın zarurî olduğunu, her Müslümanın mürid arayarak ona bağlanmasının vacip olduğunu söyler. Zâhirden yönetici olanlar, zâhir ehlidir. Bâtında ise evliya yöneticidir. Ğavs, onların tasarruf vasıtasıdır. Onlar da toplumun desteklenmesi için Rasûlullah'ın vasıtasıdır.⁵⁰⁹

Lukaş'a göre Nisâ sûresinin 59. ayeti, Müslüman toplumun yöneticilere karşı itiraz etme ve onları Kur'ân ve Sünnete uymaları konusunda uyarma hürriyetine sahip olduğunu gösterir. İster sultan ister sıradan birisi olsun, herkes Kur'ân ve Sünnet'e uymakla mükelleftir.⁵¹⁰

Abdulvehhab Lukaş bu bağlamda kendi ülkesindeki yönetimden de bahseder. Buradan öğrendiğimize göre, Mağrip'in totaliter rejiminin yöneticileri, toplumda meydana gelen ihtilaflarda adaletle davranmamakta, Allah'ın kitabına ve Rasûlullah'ın sünnetine başvurmamaktadırlar. Lukaş onların bir dini bulunmadığını, vatandaşların canlarını, ırzlarını, mallarını kendilerine helal saydıklarını anlatır. Onlar vakıfları ve hazineyi gaspederek Yahudîlere ve Hristiyanlara verdiler. İşgalcilere itaati, Allah'a ve Rasûlü'ne itaate tercih ederek İslâm ülkesini kâfirlere teslim ettiler.⁵¹¹

İtaatin emredilmesi, itaat etmeyenlerin ne olacağı ve isyan edenlere karşı nasıl bir karşılık verileceğini akla getirir. Lukaş'ın meşrû bir yönetime isyan edenler hakkındaki düşüncelerini Mâide sûresinin 33. ayetinin tefsirinde buluyoruz:

إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ
مِنْ خَلْفٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

⁵⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/28.

⁵⁰⁸ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 56.

⁵⁰⁹ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 56-57.

⁵¹⁰ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 57.

⁵¹¹ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 57-58

*Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.*⁵¹²

Müfessir Lukaş, ayetin açıklamasını yaptıktan sonra yol kesenlerle ilgili fikhî bilgileri, geniş bir şekilde ve birçok görüşe yer vererek açıklamaktadır. Yol kesenlere uygulanan hadleri ve hadlerin uygulanma şartlarını farklı görüşlere de değinerek açıklamakta ve bunların asiler (devlete isyan edenler) için de geçerli olduğunu belirtmektedir.⁵¹³

Lukaş, fikhî uzun ve ayrıntılı açıklamalardan sonra konuyu kendi ülkesinde yaşanan olaylara getirir. Mağrip'te uzun yıllardan beri yüzlerce hatta binlerce eşkiyanın, çoğu kabilelerde ve şehirlerde çok sayıda cinayet işleyip topluma korku saldıklarını anlatır. Eşkiya gece gündüz yolları kesip insanları ezerek mallarını, kadın ve çocuklarını almaktadır. İnsanların tarlalarına ve sürülerine el koyuyorlar, ev eşyalarını, zinetlerini ve silahlarını gasbediyorlar. Kısaca söylemek gerekirse, buldukları ne varsa ele geçiriyorlar. Lukaş, bu eşkiyanın güç ve nüfuz sahibi destekçileri olduğunu belirtmektedir. Bu güçlü kişiler, eşkiyaya aracılık yaparak suçlarını örtbas ediyorlar. Yalancı şahitler kullanarak şikâyette bulunan mağdurları yalanlıyorlar. Bunların destekçileri arasında devlet hazinesinden bazı üst düzey yetkililer, eşraftan ve zenginlerden söz sahibi güçlü kişiler, mevki makam sahibi birtakım insanlar bulunuyor. İleri gelenlerin bir kısmı da eşkiyaya yardım etmediği veya onlardan kimseyi himayesine almadığı halde cezadan kurtulmaları ya da hapiste olanların serbest kalmaları için aracılık yapmaktalar. Bunlar iyi bir iş yaptıklarını ya da cezaların eşraf ve adamları için geçerli olmadığını zannediyor olmalılar. Lukaş onlara, şeratin karşısında herkesin eşit olduğunu hatırlatmaktadır.⁵¹⁴

Müfessir Lukaş bunların, kendilerine karşı çıkan veya Kur'ân'a ve Rasûlullâh'ın sünnetine davet edeni ise ehl-i beyt'e muhabbeti olmamakla itham ettiklerini belirtir. Oysa ehl-i beyt'e muhabbeti olmayanın imanı olmayacağını bilmeleri gerektiğini ifade

⁵¹² *Mâide*, 5/33.

⁵¹³ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 182-184.

⁵¹⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 184.

eder. Bunlar, kendilerini uyarana karşı ağız birliği yapıp iftira, kin ve nefretle düşmanlık yaparak, karşılardakini güçlerinin yettiği kadar maddî, manevî zarara uğrattıyorlar.⁵¹⁵ Abdulvehhab Lukaş'ın rakipleriyle yaşadığı tartışmaları hatırlayacak olursak, burada söz konusu edilen uyarıcının müfessirin kendisi olduğunu açıkça görebiliriz.

Lukaş kodamanların, sözü geçen güçlü kişilerin, kabile reislerinin, bazı zâviye şeyhlerinin ve ileri gelenlerden birçoğunun Mağrip'in zayıflarına, dünya ve âhîret işlerinde kendilerini ilgilendiren işlerle uğraşan Kureyş ve diğer Arapların günahsız eşrafına, kor ateşi elinde tutan gibi dinini elinde tutanlara karşı birleşerek, onları mağlup edip boyun eğdirdiklerini söyler. Lukaş, halkın beş aşamada boyunduruk altına alındığını ifade etmektedir.

İlk önce; anlatıldığı gibi uzun süreli eşkiyalık yaptılar. İkinci olarak; totaliter rejimin hakimleri aracılığıyla şahısların ve onların çocukları ile malları üzerinde istedikleri gibi tasarruf ettiler. Üçüncü olarak; hiçbir kabileye, hiçbir şehire ve içinde Allah korkusu taşıyan hiçbir Müslüman âlime danışmadan Cezîratu'l-Hadrâ anlaşmasını yaptılar. Dördüncü olarak; İslâm ülkesini Fransa ve İpanya'ya çevirdiler. Ülkenin hazinesini ve vakıflarını ele geçirdiler. Hazineyi boşaltarak yöneticilere, ileri gelen zenginlere, yüksek bürokratlara dağıttılar. Yabancılardan aldıkları kredileri kendi aralarında paylaştırıp ülkeye ağır borç yükleyerek halkı kâfirlerin kulu haline getirdiler. İnsanları, çocukları ve mallarıyla birlikte istedikleri gibi idare ettiler. Beşinci olarak; kâfirlerin safında yer alıp dağlarda yaşayan, Allah'ın sözünü yüceltme davasından vaz geçmeyen kabilelere karşı savaştılar. Kalemle, tertiple, hile ve casuslukla Müslümanları zayıf düşürdüler, onların sırlarını, yollarını ve planlarını kâfirlere açtılar.⁵¹⁶

Abdulvehhab Lukaş'a göre, zayıflara karşı çevrilen bu entrikalar, her yönden ve kesintisiz bir şekilde devam eden hıyanetler ve bunların üzerine kâfirlerin Mağrip'i işgali olmasa, sadakatle dinine bağlı zayıf Mağripliler, bu büyük savaşta muhakkak mübarek hilâfet devletine yardımcı olacak ve onun safında yer alacaklardı. Önce, bahsi geçen gafil zorbalarla, sonra da İslâm'ı ve Müslümanları yok etmeye çalışan bütün kâfirlere karşı savaşacaklardı. Ardından hilâfet devletinin emrine gireceklerdi. Çünkü

⁵¹⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 184.

⁵¹⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 184-185.

bu devlet, Muhammedî hilâfetin devletidir. Bütün ülkelerden önce Mağrip'in bu devlete ihtiyacı bulunmaktadır. Allah Teâlâ fazlı keremiyle onu, İslâm coğrafyasının her yerinde sünneti ihya edip bid'atları yok etmek isteyenler için hazırlamıştır. Lukaş, son olarak Mağrip'te şeriat hükümlerinin uygulanamadığını, doğuda ise Türkiye'deki Muhammedî hilâfetin gücüyle imkanlar nispetinde şeriatın hüküm sürdüğünü belirtmektedir.⁵¹⁷

Müfessir Lukaş, otoriteye başkaldıranların durumu hakkındaki bilgileri ise hucurât sûresinin dokuzuncu ayetinin tefsirinde vermektedir. Ayette şöyle buyurulmuştur:

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَبْغِي إِلَى
أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, âdaletli davrananları sever.⁵¹⁸

Abdulvehhab Lukaş'a göre Şeriatte âsi (bâğî), adil imama karşı gelen kişidir. Güç ve direnç sahibi bir grup, muhtemel bir te'ville (kendilerince haklı bir sebeple) adil İmama itaatten kaçınır, kendilerine bir İmam tayin ederlerse onlar hakkındaki hüküm, öncelikle İmamın onları itaate çağırmasıdır. Haksızlığa uğradıklarını belirtirlerse İmam bu haksızlığı giderir. Herhangi bir haksızlığı dile getirmeyip karşı gelmekte ısrar ederlerse, İmam boyun eğdirinceye kadar onlarla savaşır. Bâğîlerin isyanı bastırıldıktan sonra, kaçan isyancılar takip edilmez, yakalananlar öldürülmez, yaralılar ölüme terk edilmez, eziyet edilmez. Çünkü bu, yaralıyı öldürmek olur. Malları ganimet olarak alınmaz ve telef edilmez, çocukları esir alınmaz. Lukaş, Hz. Ali'nin Sıffîn günü bu şekilde davrandığını hatırlatmaktadır. Adil İmama karşı ayaklanmanın bâğî suçu oluşturması için isyan eden topluluğun güç ve direnç sahibi olması, te'vil'e dayanması ve İmam tayin etmiş olması gerekir.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 185.

⁵¹⁸ Hucurât, 49/9.

⁵¹⁹ Nusratü'l-İslâm, C. 12, 178-179.

Lukaş, diğer müfessirler gibi, ayette geçen *fitne*'nin *şirk* ve *küfr* olduğunu açıklar. Daha sonra konuyu Mağrip'teki olaylarla ilişkilendirir ve işgalcilerle iş birliği yapanlar bağlamında yorumlar. Söz konusu ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدَ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَن دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük günahdır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kafir olarak ölürse öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır."⁵²⁰

Lukaş, ayette haber verildiği gibi azgın kâfirlerin Müslümanları dinlerinden döndürmek için savaşmaya devam ettiklerini söyler. İspanyollar, Müslümanların beldelerini, köylerini, arazilerini, çarşılarını, yollarını ve geri kalan topraklarını işgal etmişlerdir. Lukaş, işgalcilerin elde ettikleri grupları dinlerinden döndürüp Müslüman kardeşlerine karşı savaştırdıklarını, onları Müslümanların sırlarını öğrenmek için birer gözetleyici haline getirdiklerini haber verir. Abdulvehhab Lukaş, işgalciler tarafından kullanılan bu kişileri mürted olarak nitelemektedir. Lukaş, yukarıda geçen ayetin tefsirini, irtidat edene verilecek cezayı ayrıntılı bir şekilde izah ederek tamamlamaktadır.⁵²¹

3. 6. Halife ve İmam (الخليفة و الامام)

İmam, ister doğru yolda isterse yanlış yolda olsun, lider kabul edilen kişi ve varlık anlamındadır. Halife ise birinin yerine geçen, yerine geçtiği kişiyi temsil edendir.⁵²²

⁵²⁰ Bakara, 2/217.

⁵²¹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 184.

⁵²² Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 127, 130; Abdurrahman Altuntaş, *Kur'an'da Temel Siyasî Kavramlar*, (İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 29.

Abdulvehhab Lukaş imamı, “*ister nebi ister dinde önder kabul edilen veya başkanlık yapan kişi*” olarak tarif eder.⁵²³

Halife, siyasî sistem ve düzen konusunda İslâm düşünürlerinin üzerinde en çok durduğu ve yoğunlaştığı merkezi bir kavramdır. *İmam*, *Halife* ile aynı anlamda kabul edilen diğer bir Kur’ân kavramıdır. Bunlardan hareketle yönetim sistemi *hilâfet* veya *imâmet* olarak adlandırılmıştır. İmâmet hem fertlerin hem toplumun din ve dünya işlerini ilgilendiren konularda, mutlak bir başkanlık ve geneli kapsayan bir yöneticiliktir.⁵²⁴

Ehl-i Sünnet *hilâfet* kavramını tercih ederken Şîa, genellikle *imâmet* kavramını kullanır.⁵²⁵ Şîa açısından imam, dinî ve siyasî liderliği temsil eden ruhanî bir şahsiyettir. Ehl-i Sünnet, imam kavramını mezhep kurucusu ya da dinî meselelerin sorulacağı kişi için kullanmıştır. Siyasî liderlik için Halife ismini tercih eden Ehl-i Sünnet, daha sonraları melik, sultan vb. isimler de kullanmıştır.⁵²⁶ Hilâfet, Hz. Muhammed (s.a.s.)’e vekâleten dini ikame etmek, dünya siyasetini yürütmektir.⁵²⁷

İnsanın halifeliği konusunda müfessirlerin yorumlarını inceleyen Orhan İşler, beş farklı anlam üzerinde durulduğunu kaydeder. Biz de bu tespitten faydalanarak yorumları dört madde halinde özetlemek istiyoruz:

- a. Halife, nesilden sonra nesil, biri diğerinin yerine geçen anlamında ardıl demektir. Adem ve zürriyeti, birbiri ardından geldiğinden ve sonra gelen bir öncekinin yerini aldığından *Halife* olarak isimlendirilmiştir.
- b. Halife, Allah’ın vekilidir. Adem ve ondan sonra gelenler, Allah’ın hükümlerini yeryüzünde uygulamak, düzeni bu hükümler çerçevesinde sağlamak üzere Allah’ın vekilidirler.

⁵²³ Nusratü’l-İslâm, C. 7, 5.

⁵²⁴ Cüveyni, *El-Ğıyasî*, 35.

⁵²⁵ Mücahid, *Fârâbî’den Abduh’a Siyasî Düşünce*, 48; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 267.

⁵²⁶ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 267-268.

⁵²⁷ Yusuf El-Karadavî, *İslâm’da Devlet Mefhumu*, çev. Hüsameddin Cemal, (İstanbul: Nida Yayınları, 2016), 13.

c. Yeryüzünde insandan önce cinler veya başka varlıklar yaşıyordu. İnsan, onların yerine geçtiği için *Halife* olarak isimlendirilmiştir.

d. Halife, hâkim anlamındadır. Allah, meleklerle insanı yeryüzünde hâkim kıldığını bildirmiştir.⁵²⁸

Fahrudin er-Razî, halifeyi “*başkasının yerine geçen ve makamına oturan kimse*” olarak tanımlar. Halife ile kimin kast edildiğine gelince. Razî'nin bu konuyla ilgili aktardığı rivayetler, yukarıda maddeler halinde verdiğimiz bilgiyle örtüşmektedir. Bu rivayetlerden siyasî içerikli kabul edebileceğimiz bir yoruma göre ise, Adem (a.s.) halifedir ve Allah'ın mükellef kulları arasında Allah'ın halifesi olarak hükmetmektedir. Bu görüşü savunanlara göre Sâd sûresinin 26. ayeti bu iddiayı teyid etmektedir.⁵²⁹

Razî, Davud (a.s.)'in halifeliğini izah sadedinde bir insanın, gerçek anlamda Allah'ın halifesi olamayacağını vurgular. Şöyle ki, bir insanın başka birisinin halefi olması, birisinin peşinden gelip onun yerini alması demektir. Bu durum, yerine geçilen kişinin yok olması (makamı terk etmesi) anlamına gelir. Böyle bir şeyin Allah hakkında olması muhaldir. Hz. Davud, Allah'a davet etmek ve insanları yönetmek için önceki nebilere halef kılınmıştır.

Razî başka bir yönden, insanların mâliki ve hükmün uygulayıcısı kılınan bir kimse için *Allah'ın halifesi* denilebileceğini ifade etmektedir. Kısaca birisinin halifesi, halkın üzerinde hükmünü icra edebilen kişi anlamındadır. Hilâfetin, hakiki manada Allah hakkında olması mümkün değildir. Bundan dolayı, hakiki anlamın ayrılmaz vasfı ifade edilmiş olur ki, o da halifenin hükmünün geçerliliğidir.⁵³⁰

Razî, insanın medeni bir varlık olarak yaratıldığını, ihtiyaçlarını ancak sosyal bir hayatın içinde karşılayabileceğini belirtmektedir. Fertlerden her biri kendi işiyle meşgul olur ve bu işlerin toplamı ile toplumda düzen sağlanır. Fakat insanlar bir araya geldiklerinde, aralarında anlaşmazlıklar ve çatışmalar baş gösterir. Otorite sahibi birinin bu anlaşmazlıkları sona erdirmesi gerekmektedir. İşte bu kimse, herkesin üzerinde hükmünü icra edebilen sultandır. Buradan anlaşılmaktadır ki, insanların

⁵²⁸ Orhan İşler, “Kur’ân-ı Kerîm’de İnsanın Halifeliği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 66-67.

⁵²⁹ Razî, *Tefsiru'l Kebir*, C. 1, 426

⁵³⁰ Razî, *Tefsiru'l Kebir*, C. 9, 5651.

maslahatları ancak otorite sahibi bir yöneticinin varlığı ile sağlanabilir. Bu yöneticinin, elindeki gücü halkın aleyhine kullanmaması, hevasına uyup insanları kendi çıkarları doğrultusunda istihdam etmemesi için ilahî şeriate bağlı olması gerekmektedir. Aksi taktirde toplum bozulacak ve kargaşa meydana gelecektir. Bunun için Allah'ın kitabında, “*O halde insanlar arasında adaletle hükmet*” buyurulmuştur.⁵³¹

Abdulvehhab Lukaş da hilâfet konusunu, esas olarak önceki müfessirlerle aynı şekilde ele almıştır. Lukaş'ın onlardan farkı, yorumlarını kendi dönemiyle irtibatlandırmış olmasıdır. Şimdi Neml sûresinde geçen ayetten başlayarak Lukaş'ın konu hakkındaki görüşlerine inceleyelim.

أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ ۗ إِنَّ اللَّهَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ

“(Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hakimleri kılan mı? Allah'tan başka bir tanrı mı var! Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!”⁵³²

Müfessir Lukaş'a göre, bu ayetteki yeryüzü halifeliğinin anlamı, yeryüzü sakinlerinin ve orayı imar edenlerin, nesilden nesile tasarrufta bulunmalarınıdır. Her yeni gelen öncekinin yerini alır. Bu durum hayvanlar, insanlar ve cinler için de geçerlidir. Şunu da unutmamak gerekir ki, maksat yeryüzünü mesken edinmek, imar etmek değil ayette haber verildiği gibi Allah'a kulluk etmektir. Zira Allah Teâlâ kitabında;

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”⁵³³ buyurmaktadır.⁵³⁴

Yukarıda Neml suresinde geçen ayetin, Kureyş müşrikleri ve benzerlerine delil getirilmesi, halifeliğin kıyamete kadar, helak edilen topluluğun yerine başka bir topluluğun getirilmesi yönündendir. Hz. Muhammed (s.a.s), insanları İslâm'a davet edince bir kısmı iman etti, bir kısmı inkâr etti. Bundan dolayı ayet, inkarcıları

⁵³¹ Razî, *Tefsiru'l Kebir*, C. 9, 5651.

⁵³² Neml, 27/62.

⁵³³ Zâriyât, 51/56.

⁵³⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 9, 170.

uyarmakta ve inananların onların yerini alıp hâkimiyeti ele geçireceklerini haber vermektedir.⁵³⁵

Lukaş'a göre Allah Teâlâ Müslümanları, yeryüzünde kâfirlere ve bid'at ehline hükmetmeleri için Rasûlullah (s.a.s.)'ın halifeleri yapmıştır. Bu yetkiyi dini ayakta tuttıkları, şeriatı uyguladıkları sürece kullanabilirler. Farz-ı ayn ve farz-ı kifâye cihadı⁵³⁶ terketmemek, Allah'a davet etmek, ma'rufu emredip, münkerden nehyetmek, sünnetleri ihya etmek, bid'atleri yok etmek, zayıfın hakkını güçlünden almak, Mü'minleri dost, kâfirleri düşman bilmek, Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek, her işte Rasûlullah (s.a.s.)'a tâbi olmak, yasaklanan her şeyden yüz çevirmek üzere Allah'ın Rasûlü'ne halife oldular. Lukaş, kendi zamanında olduğu gibi dinde değişiklik yapılması halinde sahih dine dönünceye kadar Allah'ın, ümmeti zillete düşüreceğini bildirir.⁵³⁷

Abdulvehhab Lukaş, hakikatte Allah'ın yeryüzündeki halifesinin Muhammedî nur (nûr-ı Muhammedî)⁵³⁸ olduğunu belirtmektedir. Allah Teâlâ, bu nuru ilk önce Adem ve oğullarında ortaya çıkardı. Böylece onları yeryüzündeki halifeleri yaptı. Aynı şekilde Şit, İdrîs, Nûh, İbrâhîm ve Lût Halife oldu. Sonra İsmâîl, İshâk, Ya'kûb ve Yûsuf halifeliği sürdürdü. Sonra Hûd, Sâlih, Şuayb, Mûsa ve İsâ nûr-ı Muhammedî ile hilâfeti temsil ettiler.

Allah Teâlâ, son nebinin ümmetinin insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet olmasını dileyince, nûr-ı Muhammedî'nin tamamını Hz. Muhammed'in zâtında yerleştirdi.

⁵³⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 9, 171.

⁵³⁶ Normal şartlarda cihadın farz-ı kifâye, umumi seferberliği (nefir-i âm) gerektiren bir tehlike ve saldırı halinde ise farz-ı ayn olduğu konusunda müslüman hukukçular görüş birliği içindedirler. (AHMET ÖZEL, "CİHAD", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad#1> (31.08.2022)).

⁵³⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C. 9, 169.

⁵³⁸ Bkz. MEHMET DEMİRCİ, "HAKİKAT-i MUHAMMEDİYYE", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat-i-muhammediyye> (02.09.2022).

Çünkü ondan başkası buna güç yetiremezdi. Allah Azze ve Celle, onu kutsal nuruyla, lahutî sırrıyla ve Kur’ân-ı Kerîm ile âlemlere rahmet olarak gönderdi.⁵³⁹

Râsulullah’tan önce hilâfet, nasıl ondan önceki bütün nebilere ve rasûllere ve onların mü’min ümmetlerine taştıysa, ondan sonra da Kur’ân, hadis ve dinî amelle ümmetin salihlerine taşmıştır. Hz. Muhammed’in ümmeti, bu tertib ve tafsil üzere kıyamete dek yeryüzünün halifeleri olacaklardır. Ancak bu, dini, Kur’ân’ı, hadisi ve Râşit halifelerin sünnetini ayakta tuttıkları sürece gerçekleşecektir.

Lukaş yukarıdaki ayet ile “*Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi*”,⁵⁴⁰ ayeti arasında anlam bütünlüğü bulunduğunu belirtir. Bu ayet, kıyamete kadar devamlılığın olacağına delâlet etmektedir. Müfessir Lukaş, devamlı olan halifeliğin nûr-ı Muhammedî olduğunu çünkü ölümsüz olan Allah Teâlâ’nın halifesinin de ölümsüz olacağını belirtmektedir. Bu nedenle ilk halifenin ölümlü olan Adem değil, nûr-ı Muhammedî olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴¹

Lukaş, En’âm sûresindeki “*Sizi yeryüzünün halifeleri kılan...*”⁵⁴², ayetinin tefsirinde de zâhirde ilk halife olan Adem’in, daha önce yeryüzünde yaşayan cinlerden iki kabilenin isyan ve cinayetleri yüzünden imha edilmelerinden sonra onların halifesi olarak yeryüzüne gönderildiğini ve nesilden nesile halifeliğin devam ettiğini ifade etmektedir.⁵⁴³ Müfessir, halifeliğin verilmesindeki muradı ise şu ayetin tefsirinde açıklar:

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ
عَن سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ

“*Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu*

⁵³⁹ Nusratü’l-İslâm, C. 9, 170.

⁵⁴⁰ Bakara, 2/30.

⁵⁴¹ Nusratü’l-İslâm, C. 9, 170.

⁵⁴² En’âm, 6/165.

⁵⁴³ Nusratü’l-İslâm, C. 4, 100.

*Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır”.*⁵⁴⁴

Allah Teâlâ, halifeliği kullarının adaletle yönetilmesi için vermiştir. Halifenin görevi, Allah'ın kullarına, Allah'ın indirdiği şeriat ile hükmetmektir. Onda hiç kimseye zulmedilmez, kimse kayırılmaz.⁵⁴⁵

Abdulvehhab Lukaş, nebilerin günahattan korunmuş olduklarını ifade eder. Onlar mâsumdurlar, fıtratları hakka meyillidir ve hakkı söylerler. Bununla birlikte “*Hevâ ve hevese uyma!*” hitabının bir nebiye yapılması, konunun ehemmiyetini vurgulamak içindir. Burada asıl muhatap hevâ ve hevese uymaktan korunmamış olan ümmettir. Yani, hüküm verme durumunda ve diğer dünya ve âhiret işlerinde, Allah'ın razı olmayacağı fiillerden ümmeti sakındırmaktır. Ayrıca bu hitapla kullara, hevaya tabi olmanın en çirkin cürümlerden olduğu hatırlatılmaktadır.⁵⁴⁶

Lukaş, buradaki buyruğun genel olarak ümmeti kapsadığını, ancak asıl muhatabın yöneticiler olduğunu belirtmektedir. Onların görevi, insanlar arasında Allah'tan gelen ile hükmetmek ve Rasûlullâh'ın hükmüne tabi olmaktır. Allah'ın yolundan saparak, hesap gününü unutanlar için çetin bir azap vardır.⁵⁴⁷

Abdulvehhab Lukaş “*O, sizi yeryüzünde halifeler kılandır*”⁵⁴⁸ ayetini, Allah, hikmetinden dolayı kudreti ile yeryüzünde şeriatinin ikamesi için ümmetin bütününe halife yapmıştır, şeklinde tefsir eder. Halife sonradan gelen demektir. Bakara 30 da “*Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi.*” ayeti ve Neml 62 de “*sizi yeryüzünün halifeleri kılan*” ayetinde bildirildiği gibi, Allah Teâlâ, helak edilmiş önceki ümmetlerin yerine, Allah (c.c.)'a ibadet, Rasûlü Muhammed (s.a.s.)'e ve Kur'ân'a ittiba ederek yeryüzünü mamur etmeleri için ümmeti yeryüzünün sâkinleri yapmıştır.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Sâd, 38/26.

⁵⁴⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 11, 75.

⁵⁴⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 11, 76.

⁵⁴⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C. 11, 77.

⁵⁴⁸ Fâtır, 35/39.

⁵⁴⁹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 10, 265-266.

Lukaş'ın anlatımına göre, Allah Rasûlü ashâbı ile birlikte Mekke'de on yıl kadar baskı altında, korku ve endişe içinde yaşarken, kâfirlerin eziyetlerine karşılık sabırlı olmaları emrediliyordu. Daha sonra bu durum devam ederken Medine'ye hicret etmeleri ve çarpışmaları emredildi. Medine'de onlardan herbiri korku içinde silahını sürekli yanında bulunduruyor, bazıları da güven içinde bir hayata kavuşup silahsız yaşama arzusunu dile getiriyordu. Müslümanlar bu hâli yaşarken Allah Teâlâ şu ayeti indirdi:

وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vâdetti. Çünkü onlar bana kulluk ederler; hiçbir şeyi bana eş tutmazlar. Artık bundan sonra kim inkâr ederse, işte bunlar asıl büyük günahkârlardır.⁵⁵⁰

Müfessir Lukaş, Allah'ın, fazlı keremiyle vaatte bulunduğunu, buradaki hitâbın Rasûlullâh'a ve kıyâmete dek onun ümmetine olduğunu söylemektedir. Kâfirlerin ardından ümmet insanlara yönetici olacak, kralların ülkelerinde tasarrufta bulunmaları gibi onlar da tasarrufta bulunacaklardır. Şehirler ıslah olacak ve insanlar onlara boyun eğecektir.⁵⁵¹

Daha önce de İsrâiloğullarından Yuşa ibn Nûn ve Kâlib ibn Yuknâ ile Dâvûd ve Süleymân ve daha başka nebilerin zamanında olduğu gibi ya da İsrâiloğullarının Mısır ve Şam'da zorbaları imha etmeleri ve ülkelerini devralmaları gibi, Müslümanlar da düşmanları olan kâfirlere galip gelerek korkularını yeneceklerdir. Onlar, bütün insanlara karşı emniyette olacak ve hâkim duruma geleceklerdir. Lukaş, Allah Teâlâ'nın bunu Rasûlullah'ın hayatında gerçekleştirdiğini ifade eder. Allah Azze ve Celle Mekke'de, Hayber'de, Bahreyn'de, Arap yarımadasının diğer bölgelerinde ve Yemen'in bütününde tam bir zafer ihsan etmeden Rasûlullah vefat etmemiştir. Allah Rasûlü, Hecer mecusilerinden ve Şâm çevresinden cizye almıştır. Rum kralı

⁵⁵⁰ Nûr, 24/55.

⁵⁵¹ Nusratü'l-İslâm, C. 8, 244.

Heraklius, Mısır ve İskenderiye'nin reisi Mukavkıs, Umman kralları ve Habeş kralı Necaşî, Rasûlullah (s.a.s.)'a hediyeler sunmuşlardır. Böylece Allah'ın va'di gerçeğe dönüşmüştür.⁵⁵²

Rasûlullah (s.a.s.) vefat ettikten sonra Allah, Rasûlü'ne halife olarak Ebu Bekir es-Sıddîk'i seçmiştir. Halife Ebu Bekir (r.a.), Rasûlullah'ın vefatı üzerine baş gösteren karışıklığı düzeltmiş, Arap yarımadasını kontrol altına alarak istikrar ve düzeni sağlamıştır. Lukaş, Hz. Ebu Bekir'in hilâfeti boyunca sergilediği başarıları ve fethedilen toprakları sıraladıktan sonra Hz. Ömer'(r.a.)'in Ebu Bekir tarafından nasıl halife tayin edildiğini ve halife olarak yaptığı icraatları anlatmaktadır. Daha sonra Hz. Osman'ın (r.a.) halifelğe geliş şekline bahsetmeden onun döneminde muazzam bir büyüklüğe erişen fetihleri anlatır.⁵⁵³

Lukaş, Allah Teâlâ'nın vaadini gerçekleştirdiğini, Rasûlü'nü Arap Yarımadasında zafere ulaştırdığını vurgular. Böylece Müslümanlar, silahlarını bırakarak savaşız ve güvenli bir hayata kavuşmuşlardır. Bu durum nübüvvet döneminden sonra ilk üç halife zamanında da sürmüştür. Ancak siyasî çatışmaların sebep olduğu olaylar ortaya çıkınca, Allah içlerine korkuyu yerleştirdi. Bundan dolayı kendilerini güvenceye almak için korumalar edindiler.⁵⁵⁴

Allah'ın fazlı keremi ile ümmet, bin yıldan fazla bir zaman, bazı dönemlerde yaşanan çalkantılar ve bunun ortaya çıkardığı korku ve endişeyle birlikte, Endülüs'te yaşanan felakete değin hükümranlığını korumuştur. Müfessir Lukaş, Endülüs'te ortaya çıkan ve kendi zamanına kadar süregelen yıkımı, dinî hassasiyetin kaybına bağlar. Toplum dinden uzaklaşıp dünya zevklerine dalınca cihad terk edilmiştir. Müslümanlar kendi ticaretleri ve şahsi çıkarları peşinde koşarken Allah üzerlerine Avrupalıları musallat etmiş ve zillete düşürmüştür. Onlar, doğudan batıya bütün İslâm topraklarını işgal ettiler. Maddî çıkar sağlayarak ya da rüşvetle, hile ve desiseyle, türlü siyasî oyunlarla insanları kendilerine itaat ettirdiler. Lukaş, kendi yaşadığı dönemde bu durumun

⁵⁵² *Nusratü'l-İslâm*, C. 8, 244.

⁵⁵³ *Nusratü'l-İslâm*, C. 8, 245.

⁵⁵⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 8, 245/246.

devam ettiğini ve süregelen büyük savaşın nasıl sonuçlanacağını sadece Allah'ın bileceğini belirtmektedir.⁵⁵⁵

Abdulvehhab Lukaş'ın halifelik hakkındaki düşüncelerini, mâhiyet olarak biraz farklı olan melik kavramının geçtiği ayetlerin yarumlarında da görüyoruz. Müfessir, mülk kavramını hilâfetten daha geniş anlamda kullanmaktadır. Yani her halife meliktir ama her melik halife değildir.

3. 7. Melik ve Mülk (الملك و الملك)

Kur'an'da, siyaset bilimi ve anayasa hukukunda tanımlandığı şekliyle *Devlet* kavramı yer almamaktadır.⁵⁵⁶ Ancak otorite, iktidar ve yönetim anlamında *Mülk* kavramı bulunmaktadır. *Melik* kavramı ise Kur'an'da, kâinatı idare eden Allah'ın sıfatı olarak yer almaktadır. İnsan için kullanıldığında toplumu yöneten kişi anlamına gelir.⁵⁵⁷ İsfahanî, *Mülk*; topluluk üzerinde emir ve nehyin uygulanmasıdır ve bu da siyaset sözcülerinin yetkin olduğu alandır, der.⁵⁵⁸

İbn Aşur tefsirinde *Mülk*, büyük olsun küçük olsun bir topluluk üzerinde tasarrufta bulunulması, işlerin düzenlenmesi, hukukun ikamesi, maslahatın gözetilmesi, düşman saldırılarının önlenmesi, toplumun teşvik ve korku ile hayırlı olana yönlendirilmesidir. *Melik* ise bu gücü kullandır, tasarruf sahibidir.⁵⁵⁹

İbn Aşur, Tâlût kıssasını yorumlarken hilâfet ve saltanat arasındaki farka dikkat çekmektedir. İsrailoğulları, başlarına yönetici sınıftan birisinin geçeceğini zannederken, peygamberleri halkın içinde sıradan biri olan Tâlût'u hükümdarlığa uygun buldu. İstedik ki, toplum buna alışsın ve mümkün olduğunca yönetime liyakat sahibi olanlar arasından birisi seçilsin. Ayrıca, otoritesi kökleşmemiş birisi hükümdar olduğunda kendini üstün görmez ve halkı köleleştirmeyi düşünmez. Melikler, iktidara ilk geldiklerinde faydalı işlere daha yakındırlar. Otoritelerini baskı aracı olarak

⁵⁵⁵ *Nusratü'l-İslâm*, C. 8, 245.

⁵⁵⁶ Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 18.

⁵⁵⁷ Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 141; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 276.

⁵⁵⁸ İsfahanî, *Müfredât*, 774.

⁵⁵⁹ Muhammed Tahir ibn Aşur, *Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvîr*, (Beyrut: Müessesu't-Tarih, tsz.), 3. 68.

kullanmazlar ve iktidardan düşebileceklerini bilirler. İbn Aşur, bundan dolayı hilâfet sisteminin İslâm'ın yöntemi olduğunu vurgular. Ancak Muaviye ibn Ebu Süfyan, oğlunu veliaht atayarak veraset sistemi başlattı. İbn Aşur, İslâm devletlerinde zamanla kural haline gelen veraset sisteminin, kötü ve kadim bir gelenek olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁶⁰

Abdulvehhab Lukaş, esas olarak diğer müfessirlerden farklı bilgiler vermemekle birlikte tefsirinin neredeyse her yerinde yaptığı gibi, burada da konuyu kendi zamanında gelişen olaylarla ilişkilendirmektedir.

Müfessir Lukaş, “*Biz Davud'un mülkünü güçlendirdik*”⁵⁶¹ ayetinde geçen mülkü otorite, iktidar, siyasî erk anlamında kullanmaktadır.⁵⁶² Aşağıda vereceğimiz ayette geçen meliki ise halife anlamında kullanmakta ve ayeti Osmanlı'ya itirazı olanlara cevap sadedinde yorumlamaktadır.

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مَلَكُهُ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

*Peygamberleri onlara, "Allah size Tâlût'u hükümdar olarak gönderdi" dedi. Onlar, "O bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir? Biz hükümdarlığa ondan daha lâyığız. Ona zenginlik de verilmemiştir" dediler. Peygamberleri şöyle dedi: "Şüphesiz Allah onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti, onun bilgisini ve gücünü artırdı." Allah mülkünü dilediğine verir. Allah lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.*⁵⁶³

Abdulvehhab Lukaş'a göre bu ayet, şeriflerden veya Araplardan olmadığı gerekçesiyle, Türk devletine itiraz eden bazı Arap ve Şerif çocukları, onlara tâbi olanlar ve onlarla hareket eden âlimleri de kapsamaktadır. Gerçek şu ki bu devlet, Allah'ın yardımı ile zafer üstüne zafer kazanarak, sürekli güçlendirilerek ve desteklenerek Allah'ın sözünün yüceltilmesi, dinin desteklenmesi ve İslâm hilâfetinin korunması için, doğudan batıya yeryüzünün her yerinde cihad etmektedir. Allah, bu

⁵⁶⁰ İbn Aşur, *Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvîr*, C. 2, 467.

⁵⁶¹ Sâd, 38/20.

⁵⁶² *Nusratü'l-İslâm*, C. 11, 68.

⁵⁶³ Bakara, 2/247.

devletin eliyle, İslâm'ı yok etmek amacıyla yardımlaşanları geri püskürtmüştür. Türk devletine hasetlerinden, dini bozmak istemelerinden, din düşmanlarına yardım etmelerinden ve nifaklarından dolayı itiraz edenlerin tuzaklarını Allah boşa çıkarmıştır.

Lukaş'a göre şunun bilinmesi gerekir ki bu devlet, sekiz yüz yıldan fazla bir zamandır gücü yettiğince dini desteklemeye çalışmış ve dinin maslahatını kendi maslahatı bilmıştır. Allah Teâlâ, hikmeti gereği mülkü dilediğine verir ve buna kimse engel olamaz. O'nun, hükümrانlığında bir ortağı yoktur.⁵⁶⁴

Bakara sûresinin devam eden ayetlerinde geçtiği gibi, Tâlût'un ordusunda bulunan Dâvûd, Câlût'u öldürmüş ve sonraki yıllarda Tâlût'un yerini alarak hükümdâr olmuştur. Olay ayette şu şekilde yer alır:

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَاتَّبِعَهُ اللَّهُ الْمَلِكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ
بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ

*“Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir”.*⁵⁶⁵

Lukaş, yukarıdaki yorumlarını burada da sürdürür ve Allah'ın kâfirler ve Müslümanlar ayırt etmeden, insanların bir kısmı ile diğer bir kısmını engellemesinin Allah'ın genel bir adeti olduğunu söyler. Buna misal olarak kendi döneminde meydana gelen büyük savaşı Osmanlı'yı merkeze alarak değerlendirir. Ona göre İngilizler, Fransızlar, Ruslar, Japonlar ve İtalyanlardan oluşan İtilaf devletleri, kendilerine tâbi olanlarla birlikte Allah'tan gayrı bir güce sahip olduklarını zannettiler ve bu güçlerine güvenerek İslâm'ı yok etmek ve yeryüzünü fesada uğratmak üzere harekete geçtiler. Kendilerini mülkün sahibi zannedenlere karşı Allah, İslâm hilâfeti Türk Devleti'ni Almanya, Avusturya ve Balkanlarla güçlendirerek gözetmiş ve bu şer güçleri engellemiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 204-205.

⁵⁶⁵ Bakara, 2/251.

⁵⁶⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 208-209.

Müfessir Lukaş, Âli İmrân sûresinin 26. ayetini yorumlarken *Mülk* kavramını çok geniş bir çerçevede ele almakta, her alanda ve seviyede yönetim erki olarak kabul etmektedir. Ancak Lukaş'ın bu konudaki yorumlarına geçmeden önce bir hatırlatmada bulunmak istiyoruz. Biz alanımızın dışına çıkmamak için Lukaş'ın sadece zâhiri açıdan yaptığı yorumlarını göz önünde bulunduruyoruz. Oysa müfessir bütün yorumlarında olduğu gibi bu konuda da işârî tefsire başvurmakta ve çok geniş açıklamalara yer vermektedir. Mülk konusuna farklı bir boyut kattığı için burada, müfessirin batınî yorumlarına da yer vermek istedik. Aşağıda gelen ayetin tefsirinde, Lukaş'ın zâhirî ve bâtinî yönden yaptığı yorumları kısaca anlatmaya çalıştık:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin”.⁵⁶⁷

Müfessir Lukaş, *Mülkü* zâhirî yönüyle ilkönce Allah'ın yeryüzündeki halifeliği olarak nübüvvet açısından açıklamaktadır. Buna göre, ilk insan Adem'den Meryemoğlu İsa'ya kadar bütün nebiler kendi milletlerine Allah'ın halifeleri olarak gönderilmişlerdir. Son nebi Hz. Muhammed (s.a.s) ise bütün âlemlere Allah'ın halifesi olarak gönderilmiştir.⁵⁶⁸

Allah (c.c.), son peygamber Hz. Muhammed'den başka kimseye maddî ve manevî anlamda *Melekûtî Mülk* (bâtın ve zâhirde mülk) vermemiştir. Zira buna Rasûlullah'tan başka kimsenin gücü yetmezdi. Bu halifelik, Allah Rasûlü'nden sonra her birine gücü nispetinde olmak üzere dört halifeye ve altı ay hilâfet makamında oturan Hz. Hasan'a geçmiştir. Daha sonra *Melekûtî Mülk* yani Muhammedî hilâfet, batınî hilâfet ve zâhiri hilâfet olarak ikiye ayrılmıştır. Muhammedî hilâfet batınî yönüyle Hz. Hasan'da kalmış, zâhirî yönüyle ise Muâviye'ye geçmiştir. Abdulvehhab Lukaş, burada bir açıklama yapma ihtiyacı hissederek, Hz. Hasan ile Muaviye arasında vuku bulan

⁵⁶⁷ Âli İmrân, 3/26.

⁵⁶⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 45.

olayın Rabbânî hikmet gereği bizden gizlendiğini ve bu konu hakkında susmamızın emredildiğini iddia etmektedir.⁵⁶⁹

Lukaş, Muaviye aleyhine söz söylememekle birlikte, yerine geçen oğlu Yezîd'i ağır bir şekilde yermektedir. Yezid'in Allah'a ve Rasûlü'ne karşı haddi aştığını, ehl-i beyt hakkında çok ileri gittiğini hatırlatır ve Yezid'in ümmetin parçalanmasına sebep olduğunu belirtir. Onun yüzünden Müslümanlar arasında haset ve düşmanlık ortaya çıkmış ve kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Bu düşmanlık tevârüs ederek Müslümanların gücünün zayıflamasına yol açmış, İslâm coğrafyası din düşmanlarının istilalarına maruz kalmıştır. Oysa hilâfet, Hz. Hasan'dan kardeşi Hüseyin'e geçmiş olsa ve o şekilde devam etseydi, ümmet sürekli güç kaybederek zayıflamayacak aksine, varlığını güçlenerek sürdürmüş olacaktı. Lukaş, ümmetin kurtuluşunun bir Halife etrafında birleşmekle mümkün olduğunu, ancak halifelerin İsrâiloğullarında olduğu gibi kral (melik) değil nebevî riyasetin temsilcileri olmaları gerektiğini belirtir.⁵⁷⁰

Yezid'den sonra hilâfet Emevîlerin saltanatı haline gelmiştir. Onlardan Abbasîlere geçmiş olan saltanat (mülk), Muhammedî hilâfete Emevîlerden daha yakındır. Lukaş, Abbasîlerin Müslümanları birleştirme ve dinin ikâmesi konusunda Emevîlerden daha iyi durumda olduklarını düşünmektedir.⁵⁷¹

Abbasî halifelerinin temsil ettiği hilâfetin gücü zayıflayınca, Allah Müslümanlar içinde Muhammedî hilâfetin temsilciliğini Osmanlılarında devam ettirmiştir. Onlar, iki mescide sahip çıkarak ve her zaman cihad ederek İslâm'ı ve Müslümanları ayakta tutmak için, neredeyse bin yıldır bütün güçleriyle çabalamaktadırlar. Hâlen (I. Dünya savaşı yılları) işbirlikçilere (İtilaf devletlerine) karşı cihad ederek Müslümanlığı kurtarmışlardır. Lukaş, Allah'ın Osmanlılara yardım ettiğini, onları zafere kavuşturduğunu ve yücelttiğini ifade eder. Müfessire göre, Doğudan batıya yeryüzündeki bütün Müslümanların tek bir sözde birleşip içtenlikle onlara tâbi olmaları gerekmektedir. Zira “*Def-i mefâsid, celb-i menâfiden evlâdır*”. Yani kötülüğü def etmek menfaat elde etmekten önce gelir.⁵⁷²

⁵⁶⁹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 45-46.

⁵⁷⁰ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 46.

⁵⁷¹ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 46.

⁵⁷² *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 46.

Abdulvehhab Lukaş, bütün Müslümanların Osmanlı hilâfetine tabi olmaları gerektiği iddiasını çok sade bir şekilde açıklar. Öncelikle, Osmanlıların güzel ahlâka ve samimi bir inanca sahip olduklarını ifade eder. Baştan beri iyi niyetle mücadele verdiklerini, salih insanlar olduklarını, İslâm'a ve Müslümanlara karşı her zaman çok dikkatli hareket ettiklerini belirtir. Buna karşılık mesela, Mekke şerîfi ve Mağrip Melikleri, dinin yıkılması ve dağılıp yok olması için çalışan düşmanlara destek olup yardım etmişlerdir. Müslümanları bırakıp din düşmanlarını dost edinmişlerdir. Lukaş, Osmanlı Halifesine isyan edenlerin bugün veya yarın *bâğî* kabul edilerek, onlarla savaşılması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁷³

Abdulvehhab Lukaş, genel anlamıyla her kişiye hatta hayvanlara dahi mülk verildiğini belirtir. Şöyle ki, her kişi elinin altındakilerin melikidir ve onları yönetmekle mükelleftir. Bunun yanında insanlar kendi vücutlarının melikidirler. Yani el, ayak, göz gibi organlarına hükmederek onları yönetirler. Hayvanlar da aynı şekilde, kendi organları üzerinde Allah'ın belirlediği sınırlar dahilinde mülk sahibidirler.⁵⁷⁴

Müfessirin, “*Şüphesiz göklerin ve yerin hükümrânlığı yalnız Allah'ındır,*” ayetinin tefsirinde belirttiği gibi, gerçek anlamda *Mülk* (hükümrânlık) yalnız Allah'a aittir.

إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

“*Şüphesiz göklerin ve yerin hükümrânlığı yalnız Allah'ındır. O diriltir ve öldürür. Sizin için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir yardımcı vardır*”.⁵⁷⁵

Abdulvehhab Lukaş, yaratılmışlardan her birinin, nebiler, halifeler, velîler, ârifler, âlimler ve diğer mahlukâtın, bütün zıtları kendi varlığında birleştirmiş olan Allah (c.c.)'ın mülkünde veya kendi nefislerinde, Allah'ın onlara kendi sıfatlarından verdiği güç nispetinde ve dilediği kadar tasarrufta bulduklarını beyan eder.⁵⁷⁶

⁵⁷³ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 46-47.

⁵⁷⁴ *Nusratü'l-İslâm*, C. 2, 47.

⁵⁷⁵ Tevbe, 9/116.

⁵⁷⁶ *Nusratü'l-İslâm*, C. 5, 107.

Lukaş, “O, sizi hükümdarlar kıldı (وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا)”⁵⁷⁷ ayetinin tefsîrinde, İsrâiloğulları Kıptîlerin elinde esirken Allah Tâlâ'nın onları kurtardığını, böylece bağımsızlıklarını kazanarak kendi işlerini yürüttüklerini belirtir.⁵⁷⁸

3. 8. Ulu'l-Emr (أولو الأمر)

Ulu'l-Emr kavramı Kur'ân'ı Kerîm'de sadece Nisâ sûresinde geçen iki ayette yer almaktadır.⁵⁷⁹ Veliyyu'l-Emr'in çoğuludur. *Emir sahipleri* demektir. Emir sözcüğü ise iktidar ve yönetim anlamındadır. Çoğul yapıdaki *Ulu'l-Emr* kavramı, tek şahıstan veya kesin bir şekilde belirlenmiş görevden bahsetmez. Bu kavramın yer aldığı ilk ayet bir önceki ayetle birlikte, Müslüman bir toplumun refah ve huzurunu temine yönelik önemli konuları içerir.⁵⁸⁰ Bu ayetler aynı zamanda Kur'ân'ın siyasî alandaki hedefini tespit etmede yol göstericidirler.⁵⁸¹ Birinci bölümde tanıttığımız siyasetname örneklerinden İbn Teymiye'nin *es-Siyasetu's-Şer'iyye* adlı eseri bu iki ayet üzerine kurgulanmıştır. İbn Teymiye bu eserinde, *Ulu'l-Emr*'in *emirler* ve *âlimler* olmak üzere iki çeşit olduğunu belirtmektedir.⁵⁸²

M. Said Hatiboğlu, bu ayetlerin içerdiği siyasî düstur mâhiyetinde dört emir sıralamaktadır. Bu emirlerin başında emânetlerin ehline verilmesi gelmektedir. Daha sonra insanlar arasında adaletle hükmetmek, Allah'a itaat etmek, Rasulullah'a ve mü'min önderlere (başkanlara) itaat etmek, ihtilaf halinde Allah'a ve Rasul'e başvurmaktır.⁵⁸³

Akyüz ise *Ulu'l-Emr* kavramının gelenekte kabul edilen başlıca özelliklerini dört madde halinde sıralamaktadır:

a. Ulu'l-Emr, Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki emirlerdir.

⁵⁷⁷ Mâide, 5/20.

⁵⁷⁸ *Nusratü'l-İslâm*, C. 3, 171.

⁵⁷⁹ Bkz. Nisâ, 59, 83.

⁵⁸⁰ Bkz. Nisâ, 58, 59.

⁵⁸¹ Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 135; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 281.

⁵⁸² İbn Teymiye, *Es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, 148.

⁵⁸³ Mehmed Said Hatiboğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, (AÜİF Dergisi, 1978), C. 23: 142.

b. Ehli beyt imamlarıdır.

c. İyiliği emredenlerdir.

d. İbn Abbas'a göre, fukaha ve Allah'a itaat eden din ehlidir.⁵⁸⁴

İkinci madde haricindeki özellikler Taberî tefsirinde de rivayet edilmektedir. Ayrıca Taberî'de bazı isimlerin verildiği rivayetler de bulunmaktadır. Taberî'nin tercihi ise toplumun maslahatı açısından *Ulu'l-Emr*'in yöneticiler olması gerektiği yönündedir. Çünkü genel anlamda Allah'a isyandan sakındıran, Allah ve Rasûlü'nün emirlerine davet eden her Müslümana itaat gerekir.⁵⁸⁵

İtaat konusunu anlatırken Fahrüddin er-Razî'ye göre *Ulu'l-Emr*'in icmâ ehli olduğunu belirtmiştik. Hakikatte âlimler, emirlerin emirleridirler. Zira, emirlerin işleri âlimlerin fetvalarına dayanmaktadır. Razî, bundan dolayı *Ulu'l-Emr*'in âlimler olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁸⁶

Ulu'l-Emr kavramının yer aldığı ilk ayetin, bir önceki ayetle birlikte Müslüman bir toplumun refah ve huzurunu temine yönelik önemli konuları içerdiğini belirtmiştik. Şimdi sırasıyla söz konusu ayetleri ve Abdulvehhab Lukaş'ın bu ayetlerin tefsirinde yaptığı yorumları okuyalım. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür”.⁵⁸⁷

Lukaş tefsirinde, bu ayetin Osman ibn Talha hakkında nâzil olduğunu belirtir. Osman ibn Talha, Kâbe'nin anahtarlarını taşıma görevini (Hicâbet) yürütmektedir. Rasûlullah (s.a.s.) Mekke'nin fethinde, Osman'dan Kâbe'nin anahtarlarını alır. Ancak bu ayet inince Osman ibn Talha'yı çağırır ve bu işin ehli olduğunu belirterek anahtarları ona geri verir. Bundan dolayı işin ehline verilmesi genel bir kural olarak kabul edilmiştir.

⁵⁸⁴ Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 137.

⁵⁸⁵ Taberî, *Tefsir*, C. 5, 178-180.

⁵⁸⁶ Razî, *Tefsiru'l Kebir*, C. 4, 2134.

⁵⁸⁷ Nisâ, 4/58.

Müfessir Lukaş, *ehil* oldukları için görev üstlenenlerin de *liyakatlı* olmaları ve bu görevin *emanet* olduğu bilincine sahip olmaları gerektiğini hatırlatır.⁵⁸⁸

Ulu'l-Emr kavramının geçtiği ilk ayet ise şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ
إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.*⁵⁸⁹

Abdulvehhab Lukaş, *Ulu'l-Emr*'in Müslümanlar gibi yani Müslümanlardan olan yöneticiler olduklarını söyler. Gayrı müslimlerden yönetici olmaz. Küçük ya da büyük olsun hilâfetin sancağı altında bulunan, Allah ve Rasûlü'ne bağlı her yöneticiye itaat vâciptir. Küfür sancağı altında bulunan, Kitap ve Sünnet'ten yüz çevirerek kâfirlerin emir ve nehiyelerine uyan yöneticilere ise zarûret ve çaresizlik dışında itaat edilmez. Lukaş, kâfirlerle dostluk yapanların onlardan olduğunu yani Müslümanlardan olmadığını belirterek şu ayeti hatırlatır:

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقْيَةً
وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ الْمَصِيرُ

*Mü'minler, mü'minleri bırakıp inkarcıları dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile bir ilişiği kalmaz. Ancak onlardan (gelebilecek tehlikeden) korunmanız başkadır. Allah asıl sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır. Çünkü dönüş Allah'adır.*⁵⁹⁰

Ayrıca müfessir Lukaş, *Ulu'l-Emr*'in anlamını geniş tutarak âlimler ve şeyhlere de itaatın vâcip olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁹¹

Lukaş Nisâ 59. ayeti, Müslüman toplumun din veya dünya işlerinde söz söyleme hürriyetine sahip olmasının delili olarak kabul eder. Yöneticilerle bir ihtilaf ortaya

⁵⁸⁸ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 54-55.

⁵⁸⁹ Nisâ, 4/59.

⁵⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/28.

⁵⁹¹ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 56-57.

çıkıldığında, toplum karşı çıkararak yöneticiyi Kitap ve Sünnet'e uymaya davet eder. İhtilaf (niza), taraflardan her birinin haklı olduğunu iddia etmesi demektir. Böyle bir durumda taraflar, Kitap ve Sünnet'in rehberliğinde kendi görüşlerinin doğru olduğunu ispatlamaya çalışırlar. Hakikat da böyle ortaya çıkar. Abdulvehhab Lukaş Müslüman toplumun, yanlış yaptığını düşündükleri yöneticiye sultan bile olsa itiraz etme hakları bulunduğunu, yanlış karşı koymanın iman gereği olduğunu belirtir.⁵⁹²

Müfessir Lukaş bu ayetin tefsirinin son kısmında, kendi zamanında sömürgecilerle iş birliği yapan yöneticilerle ilgili düşüncelerini dile getirir. Yaptıkları kötülükleri sıralar ve tekfir eder. Kitap ve Sünnet'e tâbi olmanın vücûbiyetine itikad etmeyenin Allah'a ve âhîret gününe inanmadığını söyler. Onları zorba melikler (mülûku'l-cevr) olarak niteler. Aynı şekilde Kitap ve Sünnet'i görmezden gelerek zalimlere yardım eden kanaat önderlerini, kadıları ve müftüleri de zorbalıkla niteler.⁵⁹³

Ulu'l-Emr kavramı ikinci olarak Nisâ sûresinin 83. ayetinde geçmektedir:

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّاعُوا بِهِ وَّلَوْ رَدُّهُ إِلَى الرَّسُولِ وَالْيَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا

*Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; halbuki onu, Resûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah'ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz.*⁵⁹⁴

Lukaş, bu ayetin tefsirinde *Ulu'l-Emr*'in, başta dört halife olmak üzere ileri gelen sahabeler veya Rasûlullâh'ın görevlendirdiği seriyye ve heyet reisleri gibi ince görüşlü ve basiret sahibi zatlar olduğunu belirtmektedir. Onlar ince zekâları, tecrübeleri ve konu hakkındaki bilgileri ile nasıl tedbir alınacağını ve ne yapılması gerektiğini bilirler.⁵⁹⁵

⁵⁹² Nusratü'l-İslâm, C. 3, 57.

⁵⁹³ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 57.

⁵⁹⁴ Nisâ, 4/ 83.

⁵⁹⁵ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 73.

Siyasî önderlikle ilgili *sultân*, *seyyid*, *vekil* ve *vezir* gibi daha başka kavramlar da vardır. Ancak müfessirler tarafından ele aldığımız kavramlar kadar teferruatlı bir şekilde yorumlara konu edinilmediklerinden sadece adlarını saymakla yetindik.⁵⁹⁶

Kur'ân'da geçen siyasî kavramlardan hareketle, Abdulvehhab Lukaş'ın siyasî görüşlerini aktarmaya çalıştığımız bu bölümü, müfessirin Osmanlı Devleti hakkındaki düşüncesinin, tefsirine yansıyan yorumlarından örneklerle bitirmek istiyoruz.

3. 9. Osmanlı'ya Davet

Abdulvehhab Lukaş Fatiha sûresinin birinci mukaddimesinde, sahabenin Allah Rasûlü'nün halifesi etrafında toplandığını, bir halife etrafında birlik olmanın Kur'ân ve Sünnet'in gereği olduğunu ifade eder. Ancak sonradan Müslümanlar bölünerek fırkalara ayrıldılar ve taassuba düştüler. Herkes Kur'ân'dan ve bir halifeye bağlı olmaktan vaz geçme pahasına, yanlış görüşte bile kendi fırkası için mücadeleye girişti. Müslümanlar, önceki ümmetlerin haset ve kin hastalığına yakalanarak parçalandılar ve güçlerini kaybettiler. Muhammedî hilâfet meliklik, sultanlık haline gelerek kavmiyetçilik ve dünya sevgisi cihadın terkedilmesine yol açtı. Bundan dolayı Allah onları, dinlerine dönecekleri zamana kadar zillete düşürdü. Düşmanlar onlara karşı birleştiler, koyun sürülerini boğazlar gibi katlettiler, istediklerini köle gibi kullandılar. Topraklarını doğudan batıya her yerde işgal ederek Müslümanları birbirlerine kırdırdılar.

Lukaş bu değerlendirmeden sonra geçmişte İslâm topraklarını muhafaza ettiğini belirterek Osmanlı hilâfetine, özellikle Gazî Kemal Paşa, devlet adamları, Türk halkı ve bütün Müslümanlara kurtuluş için şu çağrıda bulunmaktadır:

Uyanın ve tevbe edin. Uzuvarınızla, kalplerinizle, ruhlarınızla, bütün varlığınızla Rasûlullah (s.a.s.)'in sizi bıraktığı dosdoğru yola dönün. O yol Kur'ân ve 'halifeden sonra bir Halife' olan yoldur. Başarılı olur, zafer elde edersiniz. Galip gelerek iki cihanda kazanırsınız. İslâm'ı ve Müslümanları yok etmek için bir araya gelen düşmanlardan kurtulmanın tek yolu budur. Bu iki esası terk etmeniz aklınıza, hayalinize gelmeyen kötülüklerle maruz kalmanıza yol açar. Müslümanları, Harameyni ve Kur'ân'ı yok

⁵⁹⁶ Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 138-151; Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 287.

*etmek için çabalayan düşmanın elinden kurtulmanın başka bir yolu bulunmamaktadır.*⁵⁹⁷

Nusratü'l-İslâm'ı okuyucuyla buluşturan Ca'fer es-Sülemî'nin de belirttiği gibi, Abdulvehhab Lukaş ayetlerle dönemin şartları arasında ilgi kurabildiği her fırsatta Osmanlı Devleti'ni övmüş ve bütün Müslümanları Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birlik olmaya davet etmiştir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Osmanlı'ya karşı duran herkesi yermiş, düşman bilmiş ve hattâ muhalif Müslümanları tekfir etmiştir. Dahası aşağıda gelen yorumlarda görüleceği gibi, Hristiyanları dahî tekfir ettiğini söyleyebiliriz. Aşağıda Lukaş'ın Osmanlı'ya davet çağrılarını içeren bazı yorumlarını, ilgili ayetleri verdikten sonra aktarmaya çalışacağız:

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ
ذَٰلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِيِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ

*İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak yahudiler ile şirk koşanları bulacaksınız. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da «Biz hıristiyanlarız» diyenleri bulacaksınız. Çünkü onların içinde keşişler ve râhipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.*⁵⁹⁸

(... iman edenlere düşmanlık...); Abdulvehhab Lukaş, burada düşmanlık beslenenlerin genel anlamda bütün mü'minler, ama özellikle “*mübarek Türk Devleti*” ile ona destek olan Müslüman ülkeler olduğunu ifade etmektedir.

Yahudiler ve şirk koşanlara gelince; Lukaş, Yahudilerin nerede bulunurlarsa bulunsunlar her zaman düşmanlık yaptıklarını söyler. Bunlarla birlikte İslâm'ı ve Müslümanları imha, İslâm topraklarını işgal etmek üzere yardımlaşanların hepsi bu ayette haber verilen İslâm düşmanlarıdır. Fiilen bu büyük savaşın içinde olmasalar bile, yukarıda sayılan İslâm düşmanlarıyla dostluk kuran Müslümanlar, kalemiyle, muhbirliğiyle ya da herhangi bir şekilde onlara yardım edenler bunlardandır. Mekke şerîfi ile yandaşları, Mağrip'in Fransa işgali altında bulunan bölgesinde Yusuf ve çevresindekiler ve İspanya işgali altındaki mıntıkada Mehdi Raysuni ve taraftarları

⁵⁹⁷ *Nusratü'l-İslâm*, C. 1, 38-39.

⁵⁹⁸ Mâide, 5/82.

gibi mübarek Muhammedî Hilâfet Türk Devleti'nin sancağını indirmeye çalışanlar, ayette bildirilen düşman sınıfındandırlar.⁵⁹⁹

Lukaş, insanlar içinde Müslümanlara yakınlık gösteren Hristiyanların Almanlar oduğunu söyler. Ona göre Yahudiler ve müşrikler inançları gereği inananlara düşmanlık yaparlar. Hristiyanlar ise inançlarının bir sonucu olarak düşmanca davranmazlar. Lukaş, hilâfete karşı savaşıyan Hristiyanların durumunu, onların müşrik olduklarını belirterek izah etmektedir.⁶⁰⁰

Allah Teâlâ, Mâide sûresinin başka bir ayetinde Müslümanları Yahudî ve Hristiyanlara karşı ikaz etmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ

*“Ey iman edenler! Yahudileri ve hristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar (birbirinin tarafını tutarlar). İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır”.*⁶⁰¹

Lukaş bu ayetin tefsirinde, kendi zamanında da tarih boyunca olduğu gibi Müslümanlara düşmanlığın devam ettiğini belirttikten sonra Yahudilere dikkat çekmektedir. Yahudiler, İslâm'ı ve Müslümanları yok etmek için Avrupa devletlerini tahrik etmekte, Müslümanların gizli bilgilerini vererek ve her türlü hilelerle onlara destek olmaktadır. Allah'ın lütfuyla Türk Devleti, I. Dünya savaşında cihad için harekete geçmiş ve Almanya ile ittifak kurarak İslâm'ı yok etmek isteyen güçlere karşı savaşmıştır. Lukaş, Müslümanlara seslenerek Osmanlı Devleti ve müttefiklerine destek olmaları, Yahudi ve Hristiyanlarla ise dost olmamaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Lukaş, Batılılarla herhangi bir şekilde iş birliği yapanların, onlardan olduklarını ve İslâm'ın dışına çıktıklarını ifade etmektedir.⁶⁰²

Son olarak Bakara sûresinden iki ayet ve Lukaş'ın bu ayetlerle ilgili yorumlarını okuyalım. İlk ayette Allah Azze ve Celle şöyle buyurmaktadır:

وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ

⁵⁹⁹ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 236

⁶⁰⁰ Nusratü'l-İslâm, C. 3, 237-238.

⁶⁰¹ Mâide, 5/51.

⁶⁰² Nusratü'l-İslâm, C. 3, 206-207.

“Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın...”⁶⁰³

(Allah yolunda harcama yapmak), en başta cihad giderlerini karşılamayı, ülke savunması için ihtiyaç duyulan maddî harcamalara destek olmayı ifade eder. Lukaş bu ayetin tefsirinde de Mağrip ve diğer İslâm ülkelerinin zilletten kurtulması için cihada dönen İslâmî hilâfet Türk Devleti'nin destek görmesi ve zafer kazanması için dua etmektedir.⁶⁰⁴

Son örneğimizde ise Allah Teâlâ Müslümanlara şöyle seslenmektedir:

أَفْتُمُونَن بَبِعْضِ الْكُتَابِ وَتَكْفُرُونَ بَبِعْضِ

“Yoksa siz Kitab'ın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?”⁶⁰⁵

Lukaş, bu ayetin tefsirinde hilâfet devletinin yanında cihada çağrı yapmakta, Osmanlı Devleti ile birlikte cihad etmeyenin, Kur'an'da cihadla ilgili inen kısma iman etmediğini söylemektedir. Müfessir, konuyu şu ifadelerle izah etmektedir:

*Bu ayet zâhiri açıdan namaz kılan, zekât veren, oruç tutan, hac yapan, istikamet üzere yaşayan fakat cihadı terkeden kişiyi de kapsar. Özellikle İslâm coğrafyasının her bölgesinde düşman baskınları gerçekleşirken kâfirlerin galibiyetine razı olan, düşman din ehlini zillete düşürürken gücü yettiği halde Türk Devleti'ne katılıp onlarla birlikte din düşmanlarına karşı savaşmayanlar, bu âyette indirilene ve cihadın yüksek derecesine inanmayanlar gibidir.*⁶⁰⁶

Abdulvehhab Lukaş bu şekilde, uygun gördüğü her ayetin tefsirinde konuyu Osmanlı devletine getirmekte, destek olmak amacıyla Osmanlı saflarında cihada katılmaya davet etmektedir. Hilâfet devletiyle ilgili olayları takip etmekte, orayı ziyaret etmeyi ve onlarla yan yana cihad etmeyi temenni etmektedir. Ancak ne yazık ki Lukaş, emeline kavuşmadan vefat etmiştir.

⁶⁰³ Bakara, 2/195.

⁶⁰⁴ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 166.

⁶⁰⁵ Bakara; 85.

⁶⁰⁶ Nusratü'l-İslâm, C. 1, 104.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Cahiliye döneminde savaş ve yağmacılık yüzünden birbirlerini tüketen Arap kabileleri, İslâm'ın gelişiyle birlikte kardeş olmuş, birlik ve beraberliğe ulaşmışlardır. Bu birlik, Nübüvvet döneminde Arabistan'ın tamamına yayılmış, Raşit Halifeler döneminde ise Irak, İran, Mısır ve Suriye fethedilerek Arabistan yarımadasının dışına taşmıştır. Sürekli genişleyen İslâm coğrafyası, Emevîler döneminde fethedilen bölgelerle gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Emevîler döneminde ve onların yerine geçen Abbasîler döneminde, üçüncü hicri asrın ortalarına dek İslâm Devleti sürekli olarak yükselmiş, medeniyet İslâm'ın gölgesinde zenginleşmiştir. Bir şekilde sürüp giden hilâfetin son temsilcisi olan Osmanlı Devleti ise 1918 yılında imzalanan Mondros mütarekesi ile yıkılmıştır. Diğer yandan İslâm coğrafyasının batısında bulunan Mağrip halkı da benzer bir süreçten geçmiş, ülkeleri sömürgeci devletler tarafından işgal edilmiştir.

Bu tarihi süreçte, yöneticilerin faaliyetlerine zemin oluşturan siyasî-ahlakî ilkeler ile İslâm siyaset anlayışının dayandığı veriler büyük oranda siyasetnamelerde yer almaktadır. Siyasetname /nasihatnâme türü eserler ile İslâm siyaset üslûbunun İslâmî referanslarla belirlenmesini hedefleyen *ahkâmu's-sultaniye* ile *siyasetü's-şer'iyye* türü kitaplar, önemli siyasî kaynaklardır.

İslâm coğrafyasının işgal edildiği modern dönemde ise Batı'nın meydan okumalarına karşı, Kur'an'ı yeni bir anlayışla ele alarak yorumlayan bir tefsir çeşidi ortaya çıkmıştır. İçtimaî/siyasî tefsir diye bilinen bu yeni tefsirler, yöneticilere yol göstermek, alınması gerekli tedbirleri ve yapılması istenen ıslahatı göstermek, adaletsizliğin sebep olacağı kötü sonuçlardan sakındırmak açısından siyasetnamelerle aynı amacı paylaşırlar. Bu dönemde, Abdulvehhab Lukaş'ın kaleme aldığı *Nusratü'l-İslâm* adlı tefsiri de dönemin sosyal, siyasal problemleriyle ilgili çokça yorum barındırdığından içtimaî/siyasî tefsir türünde kabul edilmektedir. Diğer yandan *Nusratü'l-İslâm*, *işârî-içtimaî* yönüyle az bulunan bir tefsir örneğidir. Ayrıca bu eser hakkında Türkçe yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. İlave olarak tezimiz, bir eser tanıtımı ötesinde İslâm siyaset düşüncesini doğuşundan bugüne bir bütün halinde ortaya koyması açısından özgün bir çalışma olmuştur.

Çalışmamızda, Abdulvehhab Lukaş'ın *Nusratü'l-İslâm* adlı eserini, siyasî yönüyle İslâm siyaset geleneğinin bir devamı olarak değerlendirdik. Yaşadığı dönemde

Mağrip'in önemli âlimlerinden birisi olan Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetinin önde gelen savunucularındandır. Hacimli tefsirini, Müslümanları Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birlik olmaya davet etmek amacıyla kaleme almıştır.

Müfessir Lukaş, muhaliflerle olan tartışmalarını, yanlış bulduğu her konuyu eserine almakta tereddüt göstermemiştir. Tefsirinin fırsat bulduğu her yerinde kadıları, müftüleri, adâlet adamlarını, kamu görevlilerini, kabile reislerini, cihadın önderlerini, kanaat önderlerini ve zaviye şeyhlerini tenkit etmiş, kınamış hatta tekfir etmiştir. Toplumsal olayları, yabancıların Mağrip üzerindeki tahakkümüne karşı takınılan tavır üzerinden değerlendirmiştir. Mağripliler onun nazarında iki sınıfa ayrılmışlardır. Ya Osmanlı taraftarıdır ya da sömürgecilerle iş birliği yapan hainlerdirler. Bununla birlikte Lukaş, muhaliflerini tekfir ederken bile seviyeli üslubunu muhafaza edebilmiştir.

Abdulvehhab Lukaş, Derkavîyye, Şâzelîyye tarikatına mensup sûfi bir âlimdir. Onu rakip olarak gören tarikat ehli sûfilerle, müritlerle ve daha başkalarıyla yaşadığı tartışmalar kişiliğine yansdığından önüne çıkan her fırsatta düşmanlarını ve rakiplerini hedef almıştır. Tefsirinde işâri yorumlar yapmakla kalmamış tarikattaki tartışmaları da yansıtmıştır. Bunun yanında Lukaş, tefsirinde mezheb tassubuna kaymadan fikhî meseleleri de ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Kısaca herhangi bir düşünürde olduğu gibi Abdulvehhab Lukaş'ın da düşünceleri, içinde bulunduğu şartların ve çağdaşı olduğu kurumların bir yansımasıdır.

Lukaş'ın tefsirine yansıttığı siyasî görüşlerini, İslâm siyaset düşüncesinin etrafında toplandığı ana kavramlardan ve yönetim ilkelerinden hareketle tespit etmeye çalıştık. Abdulvehhab Lukaş'ın içtimâi-siyasî meselelere çözüm ararken siyasî terimlere başvurmadığını, toplumun ıslâhı veya yöneticilerin görevleri hakkındaki değerlendirmelerini Kur'ân ayetlerini tefsir ederek ortaya koyduğunu görüyoruz. Müfessir, ayetleri kendi görüşlerini desteklemek ve karşıtlarının görüşlerini çürütmek maksadıyla tefsir etmiştir. Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde klasik dönem İslâm siyaset düşüncesinde ele alındığı gibi, daha çok hilâfet/imâmet konusu üzerinde yoğunlaşmıştır.

Çağlar boyunca devletler, hatta imparatorluklar kurmuş olan Müslümanların siyaset geleneği, son çağlarda Batı'daki gelişmelerin siyasî ve ideolojik meydan okumalarına maruz kalmıştır. Bu gelişmelerden etkilenen İslâm toplumlari, İslâm siyaset

geleneğinin üzerinde durduğu değerlere tutunan devlet düzeni yerine, Batı'da gelişen müesseselere dayalı sisteme kaymışlardır. Esasında, Muaviye döneminden itibaren devlet yapılanması önce Bizans ve sonra İran etkisi altında şekillenmiştir. Müslümanlar, siyasî sistemlerini çok daha ileriye götürme istidadına sahipken, işin başında büyük devlet olmak amacıyla, sonunda ise çöküşten kurtulma umuduyla taklide başvurmuşlardır. Bugün İslâm dünyasının içinde bulunduğu içtimaî-siyasî durum bu tercihin yanlış olduğunu göstermektedir.

Bu nedenle Müslümanlar, tarihi tecrübeyi ve çağdaş dönemdeki disiplinleri göz ardı etmeden, ancak Kur'ân ve Sünnet'e dayalı siyasî kurumlarını oluşturma sorumluluğuyla karşı karşıyadırlar. Bu beklenti ile çalışmamıza başlarken, buhran döneminde hilâfete destek amacıyla yazılmış bir tefsirin topluma, İslâm düşüncesinden beslenen bir siyasî perspektif sunacağını varsaydık.

Ancak eserde ideal hilâfet sistemine ve Müslümanların içinde bulunduğu büyük problemlerin çözümüne dair bir fikir tespit edemediğimizi belirtmek zorundayız. Lukaş, güncel siyasete ve sosyal olaylara olan ilgisini tefsirine çok fazla yansıtmakta, bu yüzden bazı yerlerde ele aldığı konular tefsir alanının dışına çıkabilmektedir. Ancak sosyal, siyasal olaylarla bu denli çok meşgul olmasının yanında, dönemin problemleriyle ilgili bir analiz yaptığı, zamanın şartlarını göz önünde bulundurarak topluma bir öneride bulunduğu söylenemez. Söz gelişi, Osmanlı modernleşmesiyle ilgili herhangi bir değerlendirmesini tespit edemedik.

Abdulvehhab Lukaş, veraset sistemine karşı olduğu halde, padişahlık sistemiyle yönetilen Osmanlı Devleti'ne kayıtsız şartsız bütün Müslümanların destek vermesini istemekte, karşı olanları ise tekfir etmektedir. Bunun yanında, savaş sonrası için bir öneri getirmemektedir. Lukaş'ın üslubu ve genel olarak Osmanlı hakkındaki söylemleri, Gazi Kemal Paşa'nın halife olacağı beklentisinde olduğunu düşündürmektedir.

Lukaş, sömürgeci güçlere karşı mücadele veren Gazi Kemal Paşa'yı sitayişle anmakta ve başarısı için dua etmektedir. Müfessir, hanedan ile bürokratlar arasında bir ayırım gözetmemektedir. Anlaşılan Lukaş, hilâfet merkezi hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Asker sivil entelektüellerin saltanata karşı olduğundan, bunların içinde genellikle İslâmcıların da bulunduğu ve hilâfet devletinin Batıdaki kurumlar taklit edilerek yeniden yapılandırılmaya çalışıldığından habersiz görünmektedir. Lukaş'ın

teşhisi ve sunduğu reçete yabancı olmadığı bir klişeden ibarettir. Lukaş'a göre, Müslümanlar Kur'ân ve Sünnet'ten uzaklaştıkları için hezimete uğramışlardır. Bundan kurtulmalarının çaresi de Osmanlı sancağı altında birleşmeleridir.

Sonuç olarak kısaca şunlar söylenebilir: Hangi türde olursa olsun yazılan her tefsir, muhtevanın geneli açısından öncekilerin tekrarı olmaktadır. Tekrarların dışında kalan bölümler ile birlikte tefsirin tamamı düşünüldüğünde ise ayetlerden uzaklaşma kaçınılmaz hale gelmektedir. Bizce Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmek yerine, belli konularda araştırma yaparak fert ve toplum için, Kur'ân perspektifinden çözüm sunmak daha isabetli olacaktır. Bu kapsamda, bugün Müslümanların en önemli meselesinin *siyaset* olduğunu ve bu konunun, öncelikler arasında birinci sırada yer alması gerektiğini düşünüyoruz. Kur'ân ve elbette Sünnet'in ışığında bir siyaset teorisi, Müslümanların ve dolayısıyla insanlığın huzuru için elzemdir.

Müslümanlar demokrat ya da antidemokrat olmak zorunda değildirler. Allah Teâlâ'nın örnek olarak seçtiği bu ümmetin, başka toplumlara özenerek ve onları taklit ederek yaşama hakkı yoktur. Âl-i İmrân 110. ayet bunu hatırlatmaktadır. “*Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız*”. Müslümanların, kendi kaynaklarından beslenerek insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak bir devlet modeli oluşturma görevleri vardır. Bu model *hilâfet sistemi* olarak veya başka bir şekilde tanımlanabilir. Esas olan, sistemin ruhunun nebevî hilâfet sistemini yansıtmasıdır. Bu sistem, toplum hafızasında yer etmiş şekliyle sembolik, papalık benzeri bir oluşum olmamalıdır. Hilâfetle karışık Emevi, Abbasî sultanlıkları ya da Osmanlı padişahlığı da değildir. Hilâfet sistemi, bütün ilkeleriyle Kur'ân'da mevcuttur. Bu sistemin ilham kaynağı ise bir ütopya değil, yaşanmış ideal bir gerçekliktir. Yapılması gereken, ön yargılardan sıyrılarak samimiyet, cesaret ve özgüvenle, ayette belirtildiği gibi Allah ve Rasûlü'ne müracaat ederek çalışmaktır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ
إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve

Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir. (Nisâ, 4/59)

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Adnan. "Kuzey ve Orta Afrika". *İslâm Tarihi-2*. Ed. Adnan Demircan, Mehmet Azimli. Ankara: BİLAY, 2018, 285-306
- Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tarihinde İlk Siyasî Hareketler*. 3 bs. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Ahmed ibn Hanbel. "Müsned". *Mevsûatu's-Sünneti, el-Kütübü's-Sittetu ve Şuruhu*. Haz. Şaban Kurt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/ 1992.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiya ve Tarih-i Hulefa*. sad. Zekeriya Akman. İstanbul: Elips Kitap, 2013.
- Akalın, Adnan. *İslâm Hukukunda Devlete İsyân Suçu*. Ankara: Fecr Yayınlar, 2016.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. 6 bs. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Akgündüz, Ahmet. *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası*. 2 bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 1989.
- Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk. *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1999.
- Aksu, Ali "Osmanlılar ve Balkanlar", *İslâm Tarihi-2*. Ed. Adnan Demircan, Mehmet Azimli, Ankara: BİLAY, 2018, 337-359
- Aktan, Hamza. "Âkile". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/akile> (26.06.2023).
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Altuntaş, Abdurrahman. *Kur'an'da Temel Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı -İçtimâî Tefsir-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aydın, M. Akif. "Anayasa". *DİA*, C. 3 (1991): 153-164.
- Bağdatlı, Özlem. *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. 6 bs. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1985.

- Buharî, Muhammed ibn İsmail. "Sahih". *Mevsûatu's-Sünneti, el-Kütübü's-Sittetu ve Şuruhuha*. Haz. Şaban Kurt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/ 1992.
- Canatan, Kadir. *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014
- Cemaleddin, Seyyid Abdullah. *İslâm'da İdare ve Siyaset*. Haz. A. Kadir Kabakçı, Erol Bayraktar. 2 bs. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî. *el-Ğıyasî: İslâm'da Başkanlık Sistemi*. çev. Abdullah Ünalın. İstanbul: Mevsimler Kitap, 2016.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. 3 bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çaylak, Adem. *İslâm Siyasî Düşünceler Tarihi*. Ed. Adem Çaylak. 2 bs. Ankara: Savaş Yayınevi, 2019.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. 18 bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Dineverî, İbn Kuteybe. *el-İmâme ve's-Siyase*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dursun, Davut. *Siyaset Bilimi*. 10 bs. İstanbul: Beta Yayınları, 2019.
- , "Fas". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#4> himaye-donemi-ve-bagimsizlik (19.01.2022).
- Ebu Davud, ibn İshak el-Ezdi. "Kitâbu's-Sünen". *Mevsûatu's-Sünneti, el-Kütübü's-Sittetu ve Şuruhuha*. Haz. Şaban Kurt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/ 1992.
- Elitok, Halil. "Kur'an'da Devlet Kavramı". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Er, İzzet. *Din Sosyolojisi*. 3 bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Erinç, Sırrı. "Fas". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#1> (13.02.2022).
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali ibn İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: KabalcıYayınevi, 2005.

- Fayda, Mustafa. “Hulefâ-yi Râşidîn”. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin> (24.06.2020).
- Fedayi, Cemal. *Siyaset Bilimi*. 8 bs. Ankara: Kadim Yayınları, 2018.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*. 3 bs. Ankara: Selçuk Yayınları, 1986.
- . *İmâmiyye Şîası*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1984.
- Gazâlî, Ebu Hâmid. *et-Tibru'l Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk*. çev. Hüseyin Okur. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017.
- Goldziher, Ignaz. *İslâm Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- . *İslâm'da Devlet İdaresi*. çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- . *İlk İslâm Devleti -Makaleler-*. çev. İhsan Süreyya sıрма. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- . *İslâm Anayasa Hukuku*. Ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. “Hilâfetin Kureyşliliği”. AÜİF Dergisi. C. 23: 121-213.
- İbn Abdirrabbih, Şihâbuddîn Ahmed. *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*. çev. Erkan Avşar. İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2018.
- İbnu'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed ibn Abdullah. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Thk. Abdurrezzak el-Mehdi. Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2014.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi. *Tefsirü't-Tahrir ve't-Tenvir*. Beyrut: Müessesetü't-Tarih, tsz.
- İbn Haldun, Muhammed. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebevi*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1406/1986.

- İbn Mace, Muhammed ibn Yezid. "Sünen". *Mevsûatu's-Sünneti, el-Kütübü's-Sittetu ve Şuruhuha*. Haz. Şaban Kurt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/ 1992.
- İbn Manzûr el-Ensari. Cemâlu'd-Din Ebû'l-Fadl Muhammed ibn Mukerrem. *Lisânu'l-Arab. Thk.* Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Daru'l-İlmiyye, 2009.
- İbn'ul-Mukaffa, Abdullah. *İslâm Siyaset Üslûbu: el-Edebü's-Sağir, el-Edebü'l-Kebir, Risaletü's-Sahâbe, ed-Dürretü'l- Yetime ve el-Hikem*. çev. Vecdi Akyüz. 3 bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- , *Kelile ve Dimne*. çev. Hayreddin Karaman, Bekir Topalaoğlu. İstanbul: Nesil Yayınları, 1990.
- İbn Süleyman, Mukatil. *el-Eşbah ve'n-Nezâir fi'l-Kur'an'il-Kerîm*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- İbn Teymiye. *es-Siyasetü's-Şer'iyye*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- İsfahani, Ebu'l-Kasım Hüseyin ibn Muhammed ibn Rağıp. *Müfredât'u elfâzı'l-Kur'an*. Thk. Safvan Adnan Davudî. Beyrut: Ed-Dâru's-Şamiye, 2002.
- İnalcık, Halil. *Osmanlılar- Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler-*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- , *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. 5 bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri*. 2 bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- İşler, Orhan. "Kur'ân-ı Kerîm'de İnsanın Halifelîği". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Kahveci, Niyazi. *İslâm Siyaset Düşüncesi*. Ankara: Sinemis Yayınları, 2012.
- Kanar, Yüksel. *İktidar ve Adalet*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2019.
- Karadavî, Yusuf. *İslâm'da Devlet Mefhumu*. çev. Hüsameddin Cemal. İstanbul: Nida Yayınları, 2016.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. C. 8. 2 bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

- Kâtib, Abdulhamid. *Ahdü Mervan*. çev. Güldane- Soner Gündüzöz. İstanbul: Antik Yayınları, 2017.
- Kavak, Özgür; Lütfi Sunar. *İslâm Siyaset Düşüncesi*. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Kaya, Sıbğatullah. *Üç Gelenekte Devlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Keskintaş, Orhan. *Adalet, Ahlâk ve Nizam, Osmanlı Siyasetnameleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset*. 2 bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Köksal, Mustafa Âsım. *Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Fâciası*. İstanbul: Köksal Yayıncılık, tsz.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli, çev. Ali Özek vd. Medine: Kral Fahd Mushaf-ı Şerîf Basım Kurumu, 1434/2013.
- Kurşun, Zekeriya. *Osmanlı Arapları -Hilâfet-Siyaset-Milliyet-*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed ibn Ahmed ibn Ebu Bekr. *el-Câmi li-Ahkâmi'l Kur'ân*. Thk. Abdullah ibn Abdu'l-Muhsin et-Türkî. Dımaşk: Dâr er-Risâletu'l-Âlemiyye, 1433/2012.
- Levend, Agah Sırrı. "Siyaset-nameler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 1962. S. 217 (1963): 167-194.
- Lukaş, Abdulvehhab. *Tefsîru Nusratü'l-İslâm*. Thk. Cafer İbnu'l-Hâc es-Sülemî. Titvan: Titvan Asmir Cemiyeti Yayınları, 1431/2010-1444/2022.
- Maabdeh, Yahya. "et-Te'vîlu'l-İctimâiyyi Li'l-Kur'âni'l-Kerîmi İnde't-Tıtvânî ve Mevkii'l-Kur'ân ve's-Sünne fi Nazariyyetihi". *Osmanlı Döneminde Tefsir*. C. 2 (Ensar Neşriyat, 2018): 375-411.
- Machiavelli, Niccolò. *Hükümdar*. çev. Necdet Adabağ. 18 bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Maverdî, Ali ibn. Muhammed. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Mevdudî, Ebu'l A'lâ. *Hilâfet ve Saltanat*. çev. Ali Gencer. İstanbul: Hilal Yayınları, 2018.

- Mücahid, Huriye Tefvik. *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*. çev. Vecdi Akyüz. 3 bs. İstanbul: İz Yayınları, 2012.
- Müslim, el-Haccac. "Sahih". *Mevsûatu's-Sünneti, el-Kütübü's-Sittetu ve Şuruhuha*. Haz. Şaban Kurt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/ 1992.
- Nizamü'l-Mülk, Hasan İshak et-Tusî. *Siyeru'l-Mülûk*. çev. Nurettin Bayburtlugil. 13 bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 49 bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Özdinç, Rıdvan. *İtikat ve Siyaset*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Özel, Ahmet. "Cihad" TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cihad#1> (31.08.2022).
- "Kettânî, Muhammed-b-Abdülkebîr". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kettani-muhammed-b-abdulkebir> (22.01.2022)
- Özgen, M. "Vahdet-i Vücut ve Vahdet-i Şühud Açısından Müşâhede ve Rüyet Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C.13. (2013): 63-83.
- Öztuna, Yılmaz. *Kısa Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Rayyıs, Ziyauddin. *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.
- Razî, Muhammed ibn Ömer Fahreddin. *Tefsiru'l Kebir*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1426/2005.
- Said Halim Paşa. *Toplumsal Çözülme, Buhranlarımız*. Haz. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-i Turkî*. 3 bs. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014.
- Seâlibî, Ebu Mansur Abdülmelik. *Âdâbu'l-Mulûk*. çev. Sait Aykut. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Sebbâh, Yunus. *el-Âlimu'l-Müfessir Abdulvehhab Lukaş*. Tanca: Dâr Selikî Ahaveyn, 2020.

- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006.
- . *Târihu'l-Hulefâ*. Beyrut: Dâru ibn Hazm, 1442/2021.
- Sühreverdi, Ebu Necib. *Yönetenlerin Yönetimi*. 5 bs. Ed. Çığır Doğu Zorlu. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Sürûr, Taha Abdulbâki. *Kur'ân Devleti*. çev. H. Hüseyin Yılmaz. İstanbul: Özgü Yayınları, 2009.
- Şeka, Mustafa Muhammed “İbn Abdürabbih”. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ibn-abdurabbih> (01.04.2021).
- Şevkânî, Muhammed ibn Ali ibn Muhammed. *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fennî'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min İlmi't-Tefsîr*. Thk. Hişam el-Buhar, Hudr Akarî. 3 bs. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriye, 1460/1999.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- . *Günümüz Tefsir Problemleri*. 11 bs. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2013.
- Şirvani, Harun Han. *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, çev. Kemal Kuşcu. 4 bs. Ankara: Nur Yayınları, tsz.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed ibn Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*. Thk. Mahmud Şâkir el-Hurustânî. Beyrut: Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabîyyi, tsz.
- . *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 2 bs. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed bin İsa bin Sevre. “Sünen”. *Mevsûatu's-Sünneti, el-Kütübü's-Sittetu ve Şuruhuha*. Haz. Şaban Kurt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/ 1992.
- Turan, Erol. *Siyaset*. Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Turhan, Abdullah. “Kur'ân da Yönetim Kavram ve İlkeleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Uzun, Nihat. *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Yaman, Ahmet. *Siyaset ve Fıkıh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Yeşilmen, Gökhan. “Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme”. *Medeniyet ve Toplum*. C. 2, S. 2. (Güz 2018): 107-121.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasîler”. *DİA*, C. 1. (1988): 31-48.

Yiğit, İsmail. “Emeviler”. *DİA*. C.11. (1995): 87-95.

Yüksel, Yakup. *İbn Âşur Tefsirinde Siyaset Toplum ve Kadın*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

Ziyad, Alrawasdah, “Osmanlı Taraftarı Siyâsî Bir Tefsir Örneği: Abdulvehhab et-Titvanî'nin “Nusratü'l-İslâm Adlı Eseri”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 27 (2012): 147-168.

ÖZGEÇMİŞ

Şeyhmus Nebati, 1988 yılında 9 Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu.

2016 yılında Kur'ân'da Tağut Kavramı adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı.

İş hayatında faaliyet gösteren Nebati dört çocuk babasıdır.

